ISSN 1005—5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى

ئەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

2

1997

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

ISSN 1005-5878

07>

9 771005 587001

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەسسىللىك ژۇرنال

1997 - يىللىق 2 - سان

(ئومۇمىي 70 - سان)

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشرىدىن چىقتى

ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - قورۇ
地址：乌鲁木齐市胜利路 14 号
تېلېفون: 2927—2862753
پوچتا نومۇرى: 830046
مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن
ماقالە قوبۇل قىلىنىدۇ
نادىر ئەسەرلەرنىڭ ئەۋەتىلىشى،
مۇشتېرى بولۇنىش
بۇ سانىدىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە
مەزمۇنلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى:
مادىيۇەن، ئىنگلىزچىغا تەرجىمەقىلغۇچى
ئاندۇرېشىت قادىر، ئۈمەرجان قۇربان

باش مۇھەررلەر:

كۈرەش مەھمۇتجان

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررلىرى:

تۇرسۇن ھوشۇر ئىسھاقوتى

تەھرىر ھەيئەتلىرى:
(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىبى بويىچە)
ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد سۇلتان،
ئامانجان تىلىۋالدى، ئەنۋەر ئابلىمىت،
تۇرسۇن ھوشۇر ئىسھاقوتى، راززاق
مەتنىياز، شېرىن قۇربان،
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى،
كۈرەش مەھمۇتجان، مەتروزى ھېبىت،
مۇھەممەتيۇسۇپ ئۈمەر، نىجات
ئەھمەتجان، ئىبراھىم مۇتىئى.

بۇ سانداً

ئىدىيە ـ ئەخلاق تەربىيىسى تەتقىقاتى

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدا ..... ياقۇپجان باۋزدۇن 1
مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى تىل گۈزەللىكى ھەققىدە ..... مۇختار ئەيىدۇللا 7

مەشھور شەخسلەر تەتقىقاتى

ئۇلۇغ ماتارىچى مەمتىلى (تەۋپىق) ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدە ..... يالقۇن روزى 12

بازار ئىگىلىكى تەتقىقاتى

ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش ..... ئوسمان مۇھەممەت 22
سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە ..... تاھىرجان ئۆتۈلمەسەن 27

كلاسسىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى

تۈركىي خەلقلەر فولكلورىدا مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى ..... تاھىرجان رەھمان 34
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا ..... تۇرسۇن مۇشۇر ئىدىقۇتى 45

تارىخ ـ ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتى

گۈھەر زېمىن — شىنجاڭ (2. قاراماي شەھىرى) ..... مۇھەممەت ئوسمان 49
شىمالىي يايلاقتىكى تۇنجى چوڭ پايتەخت قارا بالغاسۇن شەھىرى ھەققىدە ..... مەھمۇت نىزامى 57
يەر ـ جاي ناملىرى تەتقىقاتىغا ئائىت بەزى مەسىلەلەر توغرىسىدا ..... رەۋىيدۇللا ھەمدۇللا 69
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىدا ئوينىغان رولى ..... گۈلنار جۇماتاي 76

ئەدەبىيات ۋە فولكلور تەتقىقاتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر ھەققىدە ئىزدىنىش ..... ھەيرەتجان ئوسمان 80
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىجارەتچىلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە ..... ئوسمان ئىسمائىل 92
خەلق چاقچاقچىسى ھىسام قۇربان ۋە ئۇنىڭ چاقچاقلىرى ھەققىدە ..... ئەنۋەر تاجىدىن 107

تىل تەتقىقاتى

مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە تەتقىقات .....
..... رۇقىيە مۇھەممەت، دىلنۇر ئابلىز، گۈلنەھرى ئابلەت 117
رۇس تىلىدىكى «Когда» رەۋىشىنىڭ قوللىنىلىشى ھەققىدە ..... ئوفىرا نازاروۋا 121

قانۇن ـ تۈزۈم تەتقىقاتى

گۈزاھچىنىڭ پىسخىك مۇددىئاسى توغرىسىدا
..... ھەسەنجان تۇردى 125

زامانىۋى پەنلەر تەتقىقاتى

ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىلمى ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ھەققىدە ..... خەلپىدىن مۇسايۇپ 131

كۈتۈپخانىچىلىق تەتقىقاتى

كۈتۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ھەققىدە ..... خەلچەم ھەسەن 137

新疆大学学报

（哲学社会科学维文版）

1997年第2期
（总第70期）

目　录

政治理论研究

论高等学校思想道德教育课的重要意义 …… 亚库前江·巴吾东

语言美是精神文明的重要内容 …… 穆合塔尔·艾拜都拉

名人研究

记著名教育家买买提力（泰吾比克）先生及其创作特点 …… 亚力坤·肉孜

市场管理研究

自由企业制度初探 …… 吾斯曼·穆罕默德

试论社会主义市场经济 …… 阿不都艾尼·乌布里艾山

古典文化研究

操突厥语各民族民俗中的神圣数字 …… 阿不都克里木·热合曼

论维吾尔族长诗《乌古斯汗诗》及其各种变体 …… 吐尔逊·吾守尔亦都护提

历史、民俗学研究

美丽的家乡——新疆（2.克拉玛依市） …… 穆罕默德·吾斯曼

论北方草原——大都喀喇巴尔噶逊 …… 买赫穆特·尼扎米

地名研究中的一些问题 …… 热外都拉·艾木都拉

试论少数民族在我国古代对外交通中的作用 …… 古丽娜尔·居麻桑

文学艺术研究

论维吾尔古典文学中的论辩体作品 …… 海热提江·乌斯满

从民间文学角度看维吾尔族商贸活动 …… 吾斯曼·司马义

人民的幽默大师伊萨木·库尔班及其幽默故事 …… 安尼瓦尔·塔吉丁

语言研究

对民族学生英语学习状况的调查 ……

…… 茹克亚·穆罕默德　迪丽努尔·阿布力孜　古丽米热·阿布来提

论俄语副词 когда 的使用 …… 奥菲拉·纳扎罗娃

法学研究

论证人的心理动机 …… 艾山江·图尔迪

现代科学研究

论公共关系学及其功能 …… 海力夫丁·穆萨由夫

图书学研究

试论图书馆与读者间的配合关系 …… 海丽且木·艾山

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا

ياقۇپجان باۋۇدۇن*

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى پۈتۈن جەمئىيەت ئىجتىمائىي تەربىيىسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى. بۇ ماقالىدە، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ يارامليق، ئىختىساسلىق قۇرغۇچىلىرىدىن قىلىپ تەربىيىلەشتە ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە زۆرۈرلۈكى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：思想道德教育是社会教育的一个组成部分。本文简要论述 为了把高等学校的学生培养成社会主义建设有用的人才，加强思想道德教育的重要意义。

Abstract: Moral and ideological education are parts of social education in society. This articles explains the significance of strengthening moral and ideological education in order to train the college students as capable and talented successors of socialist construction.

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئەخلاق تەربىيىسى — بىلىم قۇرۇلمىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئىختىساسلىق خادىملار ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيە بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە يۇقىرى ئىدىيىۋى - ئەخلاق ساپاسىغا ئىگە قىلىش- تىن ئىبارەت. 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىن- ىدىن كېيىن، دۆلەتلىك ماۋارىپ كومىتېتى بىر- نەچچە قېتىم ھۆججەت ۋە ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، ئالىي مەكتەپلەردە سىستېمىلىق ھالدا ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆ- رۈرلۈكى، كونكرېت پىكىر- تەلەپلىرى، ئوقۇتۇش لايىھىسى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ۋەزىپىسى ۋە مەز- مۇنىنى ئېنىق بېكىتتىپ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىگە ماسلاشتۇردى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، بۇ خىز- مەت ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ئۆزلىرىنىڭ خا- راكتېرى، كەسپىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئەمەلىي ئەھ- ۋالىغا ئاساسەن، ئورتاق نىشان ۋە ئورتاق يېتەكچى ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئوخشاش بولمىغان شەكىل، ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، سىستېمىلىق مەزمۇندىكى ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسىنى مۇ- تتىزم كەسىپ قىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ بار- دى. ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ

* ياقۇپجان باۋۇدۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاسپىرانتلار باشقارمىسىدا، لېكتور.

هازىرقى هالىتىدىن قارىغاندا، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر بۇ دەرسنى ئومۇمىي ئوقۇتۇش پىلانىغا رەسمىي كىرگۈزۈپ، مەخسۇس دەرسلىك ماتېرىيالللىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئەملىي ئىقتىدارغا ئىگە خادىملار ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان قاتلاملار بويىچە، ئوخشاش بولمىغا شەكىللەردە ئوقۇتۇشقا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ- نىڭ بىلەن ئىدىيەۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئالىي مەكتەپتە مۇھىيەن نەزەرىيە ئاساسىغا، نەزەرىيە- چىلەر قوشۇنىغا، تەربىيە يۈرگۈزۈش شەكىللىرىگە ئىگە بولدى. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيەۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسى — ئوقۇتۇش شەكلى بىلەن ئەخلاقىي تەربىيە مەزمۇنىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى بولۇپ، ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدىلىك- لەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ چېتىلىش دائىرە- سى كەڭ، دەرسلىك مەزمۇنى ئەملىي ئېھتىياجغا ئاساسەن ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقتىن بىر قەدەر كۆچلۈك قاراتمىلىققا ۋە جانلىقلىققا ئىگە.

ئىدىيەۋى - ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ ئالىي مەك- تەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئەھمىيىتى ناھايىتى زور. بۇ دەرس ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا توغرا چۈ- شەنچىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئېڭىنى كۆچەيتكىلى، قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىگە قا- نۇنىي ئاڭنى يېتەكچى قىلدۇرغىلى بولىدۇ؛ ھەر- قايسى دەۋر ۋە تارىخىي ۋەزىپىلەرنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق تۈرمۇش تەربىيىسى ئېلىپ بارغىلى بو- لىدۇ؛ ئىنسانىيەتنىڭ ماھىيىتى ۋە كىشىلىك تۈرمۇش- نىڭ قىممىتىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارنى ئىلمىي، توغرا كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى ۋە غايە- سىنى تىكلەشكە يېتەكلىگىلى بولىدۇ؛ ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى ئىنسانپەرۋەر- لىك ۋە سوتسىيالىستىك خىزمەت ئەخلاقى، مۇھەب- بەت، نىكاھ، ئائىلە ئەخلاقى ۋە ئۇنىڭ رولىغا نىسبەتەن توغرا چۈشەنچىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر ئورتاق نىشان ئاساسىدا، ئەملىي ئەھۋالغا ئاساسەن، دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ، ئىدىيەۋى - ئەخلاق تەربىيە- سىنى كۈچەيتىشى كېرەك.

ئىدىيەۋى -ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتى پۈتۈ- كۈل ئالىي مائارىپ تەربىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىيا- سىي ساپاسى ۋە ئىدىيەۋى ئەخلاق ساپاسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سوتسىيا- لىستىك يۆنىلىشتە چىڭ تۇرۇش، پارتىيىنىڭ ما- ئارىپ فائچىنىنى ئومۇميۈزلۈك ئىجرا قىلىش، ئەخلاقىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردە ئو- مۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىستىك قۇ- رۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئىز باسارلىرى ۋە قۇرغۇچە- لىرىنى تەربىيىلەپ چىقىش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئەخلاق تەربىيىسى — سىياسىي - ئىدىيەۋى خىزمەتنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئالىي مەكتەپلەردىكى سىياسىي - ئىدىيەۋى خىزمەت بىلەن ئەخلاق تەربە- يىسىنى پۈتكۈل جەمئىيەتكە ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىدىيەۋى - سىياسىي - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسى «ۋەزىيەت ۋە سىياسەت تەربىيىسى»، «قانۇن ئاساسلىرى تەربىيىسى»، «ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيەۋى - ئەخلاق تەربىيىسى»، «كەسپىي ئەخلاق تەربىيە- سى» قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ۋەزىيەت ۋە سىياسەت تەربىيىسى» ئارقىلىق ئو- قۇغۇچىلارنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سىيا- سىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە، پەن - مەدەنىيەت قاتارلىق چوڭ ئىشلار، پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فائچىن، سىياسەت - تەدبىرلىرى، ئىق- تىسادىي تۈزۈلمە ۋە سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتە- دىكى ئەھۋاللار ۋە يۈزلىنىشلەر توغرىسىدا ئېنىق، سىستېمىلىق ھەم توغرا تونۇشقا ئىگە قىلغىلى بو- لىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋەتەن- پەرۋەرلىك ئېڭى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مە- سىلىلەرنى توغرا ئانالىز قىلىش، پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتىرىپ تىرىشىپ ئۆگىنىش- تىكى مەسئۇلىيەتچانلىق ئېڭىنى كۈچەيتكىلى، سىياسىي - نەزەرىيە ساھەسىدىكى چوڭقۇر قاتلام- لىق، قىيىن، چىگىش مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي - ئىدىيەۋى ئېڭىنى

بىرلىككە كەلتۈرگىلى ۋە يۇقىرى كۆتۈرگىلى بو-
لىدۇ. «قانۇن ئاساسلىرى» تەربىيىسى دەرسى
ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا ماركسىزملىق قانۇنشۇ-
ناسلىقنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنەزەرى، ئاساسىي قا-
نۇن ۋە مەخسۇس قانۇنلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە
بەلگىلىمىلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە ھاسىل قە-
لىپ، ئۇلارنىڭ قانۇن ئېڭى ۋە نۇقتىسىنەزەرىنى
يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ. «ئالىي مەكتەپ ئو-
قۇغۇچىلىرى ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى» دەر-
سى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي ئېڭى،
توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، قىممەت قارە-
شى، غايە، ئېتىقاد، ئەخلاق، ھەربىرىكەت ۋە پەزىلەت
قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئۆزىنى ئۆزى تەربىيىلىشە-
نى كۈچەيتكىلى بولىدۇ. «كەسپىي ئەخلاق تەربە-
يىسى» دەرسى ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلار-
نىڭ ئۆز كەسپى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن سوتسىيا-
لىستىك كەسپىي ئەخلاقنىڭ تۈپ پرىنسىپى، مۇ-
ھىم ئۇلۇچەملىرىنى ئېنىقلىۋېلىشىدا، كەسىپ تا-
لاشتىكى توغرا پوزىتسىيەنى تىكلىشىدە، ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ كەسپىي ئەخلاق جەھەتتە يېتىلىشىگە
ئەھمىيەت بېرىپ، يۈكسەك كەسپىي ئەخلاققا ئىگە
مەخسۇس كەسپىي خادىملارنى تەربىيىلەشتە، شۇ-
نداقلا ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەيپىيا-
تىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئوڭۇشلۇق ھالدا
مەكتەپتىن جەمئىيەتكە يېتەكلەشتە ناھايىتى مۇ-
ھىم رول ئويناپىدۇ.

ئالىي مەكتەپلەردە ئىدىيىۋى - سىياسىي تەر-
بىيە دەرسىنى يولغا قويۇشنىڭ ئەھمىيىتى كۆپ
بولۇپ، بۇ خىل تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق
ئالىي مەكتەپلەردىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مە-
دەنىيەت تەربىيىسىنى كۈچەيتكىلى، ماتارىپ ئىس-
لاھاتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا يول ئې-
چىپ، ماتارىپنىڭ «3 كە يۆزلىنىش» خىزمىتىنى
كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسى ئارقە-
لىق ئوقۇغۇچىلارغا تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ
تۇرۇش تەربىيىسى، كوممۇنىستىك ئىدىيىۋى -
ئەخلاق ۋە ئىستىل تەربىيىسى، توغرا بولغان دۆ-
لەت، كوللېكتىپ، شەخسىي مەنپەئەتنىڭ مۇنا-
سىۋىتى تەربىيىسى، ئىنقىلابىي ئەنئەنە، جاپاغا
چىداپ كۈرەش قىلىش تەربىيىسى، سوتسىيالىس-
تىك دېموكراتىيە، قانۇنچىلىق ۋە ئىنتىزام تەربە-
يىسى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتېرناتسىئونالىزملىق
روھى تەربىيىسى، پەن - مەدەنىيەتنى، كەسپىنى
سۆيۈش، ھەم قىزىللىشىش ھەم ئىختىساسلىشىش
تەربىيىسى ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. يۇقىرىدىكىلەر
ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ ئاساسىي
مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش
ئىشلىرى ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچقا كىرىپ
ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى يە-
تەكچى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيا-
لىزم قۇرۇش نەزەريىسىنى يادرو قىلغان سوتسە-
يالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى تەدرىجىي
مۇستەھكەملىنىۋاتقان، ماتارىپ ئىسلاھاتىمۇ كۈن-
سېرى چوڭقۇرلىشىۋاتقان شارائىتتا ئىدىيىۋى —
ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنىڭ
مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر.

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش مەركەز قىلىنغان،
ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن
ۋەزىيەتتە ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنى
ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە سوتسىيالىستىك مەنىۋى
مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يادروسىغا ئايلاندۇرۇش
كېرەك. پارتىيىمىزنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى
شۇنى ئىنىق كۆرسەتتىكى، ئومۇمەن پارتىيىمىز
ئىدىيىۋى - ئەخلاق خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىش-
لىگەن چاغلاردا خەلقنىڭ مەنىۋى قىياپىتى ئىنتا-
يىن ياخشى بولدى. بۇ خىزمەت ياخشى ئىشلەنمە-
گەن چاغلاردا بولسا، خەلقنىڭ مەنىۋى قىياپىتىدە
يەزى مەسىلىلەر كۆرۈلدى. بىر ئەۋلاد سوتسىيا-
لىستىك ئاڭغا ئىگە يارامليق كىشىلەرنى تەربىيە-
لەپ چىقىش ئۈچۈن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا
ئەڭ مۇھىمى «ۋەزىيەت ۋە سىياسەت» دەرسى،
«قانۇن ئاساسلىرى» دەرسى، «ئالىي مەكتەپ ئو-
قۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تەربىيىلىنىشى» دەر-
سى، «كەسپىي ئەخلاق» دەرسى قاتارلىقلارنى چىڭ
تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا بىرىنچىدىن، ئى-
دىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق كۆچلۈك

هازىرقى هالىتىدىن قارىغاندا، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر بۇ دەرسنى ئومۇمىي ئوقۇتۇش پىلانىغا رەسمىي كىرگۈزۈپ، مەخسۇس دەرسلىك ماتېرىيالللىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئەملىي ئىقتىدارغا ئىگە خادىملار ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان قاتلاملار بويىچە، ئوخشاش بولمىغا شەكىللەردە ئوقۇتۇشقا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ- نىڭ بىلەن ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئالىي مەكتەپتە مۇئەييەن نەزەرىيە ئاساسىغا، نەزەرىيە- چىلەر قوشۇنىغا، تەربىيە يۈرگۈزۈش شەكىللىرىگە ئىگە بولدى. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسى — ئوقۇتۇش شەكلى بىلەن ئەخلاقىي تەربىيە مەزمۇنىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى بولۇپ، ئۇنىڭ خاس ئالاھىدىلىكـ لەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ چېتىلىش دائىرە- سى كەڭ، دەرسلىك مەزمۇنى ئەملىي ئېھتىياجغا ئاساسەن ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقتىن بىر قەدەر كۆچلۈك قاراتمىلىققا ۋە جانلىقلىققا ئىگە.

ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ ئالىي مەكـ تەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئەھمىيىتى ناھايىتى زور. بۇ دەرس ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا توغرا چۈ- شەنچىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئېڭىنى كۆچەيتكىلى، قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىگە قا- نۇنىي ئاڭنى يېتەكچى قىلدۇرغىلى بولىدۇ؛ ھەر- قايسى دەۋر ۋە تارىخىي ۋەزىپىلەرنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق تۈرمۇش تەربىيىسى ئېلىپ بارغىلى بو- لىدۇ؛ ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى ۋە كىشىلىك تۈرمۇش- نىڭ قىممىتىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارنى ئىلمىي، توغرا كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى ۋە غايە- سىنى تىكلەشكە يېتەكلىگىلى بولىدۇ؛ ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى ئىنسانپەرۋەر- لىك ۋە سوتسىيالىستىك خىزمەت ئەخلاقى، مۇھەب- بەت، نىكاھ، ئائىلە ئەخلاقى ۋە ئۇنىڭ رولىغا نىسبەتەن توغرا چۈشەنچىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر ئورتاق نىشان ئاساسىدا، ئەملىي ئەھۋالغا ئاساسەن، دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ، ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيە- سىنى كۆچەيتىشى كېرەك.

ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى خىزمىتى پۈتـ كۈل ئالىي مائارىپ تەربىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىيا- سىي ساپاسى ۋە ئىدىيىۋى ئەخلاق ساپاسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سوتسىيا- لىستىك يۆنىلىشتە چىڭ تۇرۇش، پارتىيىنىڭ ما- ئارىپ فاڭجېنىنى ئومۇميۈزلۈك ئىجرا قىلىش، ئەخلاقىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردە ئو- مۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىستىك قۇ- رۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئىز باسارلىرى ۋە ۋارىسچە- لىرىنى تەربىيىلەپ چىقىش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئەخلاق تەربىيىسى — سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەتنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئالىي مەكتەپلەردىكى سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەت بىلەن ئەخلاق تەربە- يىسىنى پۈتكۈل جەمئىيەتكە ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىدىيىۋى - سىياسىي - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسى «ۋەزىيەت ۋە سىياسەت تەربىيىسى»، «قانۇن ئاساسلىرى‌تەربىيىسى»، «ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى»، «كەسىپىي ئەخلاق تەربىيە- سى» قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ۋەزىيەت ۋە سىياسەت تەربىيىسى» ئارقىلىق ئو- قۇغۇچىلارنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سىيا- سىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە، پەن - مەدەنىيەت قاتارلىق چوڭ ئىشلار، پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فاڭجېن، سىياسەت - تەدبىرلىرى، ئىق- تىسادىي تۈزۈلمە ۋە سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتـ دىكى ئەھۋاللار ۋە يۈزلىنىشلەر توغرىسىدا ئېنىق، سىستېمىلىق ھەم توغرا تونۇشقا ئىگە قىلغىلى بو- لىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋەتەن- پەرۋەرلىك ئېڭى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مە- سىلىلەرنى توغرا ئانالىز قىلىش، پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتىرىپ تەربىيىلەپ ئۆگىنىش- تىكى مەسئۇلىيەتچانلىق ئېڭىنى كۆچەيتكىلى، سىياسىي - نەزەرىيە ساھەسىدىكى چوڭقۇر قاتلام- لىق، قىيىن، چىگىش مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى ئېڭىنى

بىرلىككە كەلتۈرگىلى ۋە يۇقىرى كۆتۈرگىلى بو-
لىدۇ. «قانۇن ئاساسلىرى» تەربىيىسى دەرسى
ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا ماركسىزملىق قانۇنشۇ-
ناسلىقنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى ئۆزەرى، ئاساسىي قا-
نۇن ۋە مەخسۇس قانۇنلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە
بەلگىلىمىلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە ھاسىل قە-
لىپ، ئۇلارنىڭ قانۇن ئېڭى ۋە نۇقتىلىنىزەرىنى
يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ. «ئالىي مەكتەپ ئو-
قۇغۇچىلىرى ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى» دەر-
سى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي ئېڭى،
توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، قىممەت قارە-
شى، غايە، ئېتىقاد، ئەخلاق، ھەرىكەت ۋە پەزىلەت
قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئۆزىنى ئۆزى تەربىيىلىشە-
نى كۈچەيتكىلى بولىدۇ. «كەسپىي ئەخلاق تەربە-
يىسى» دەرسى ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلار-
نىڭ ئۆز كەسپى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن سوتسىيا-
لىستىك كەسپىي ئەخلاقنىڭ تۈپ پرىنسىپى، مۇ-
ھىم ئۆلچەملىرىنى ئېتىقادلاشتۇرۇپ، كەسىپ تا-
لاشتىكى توغرا پوزىتسىيىنى تىكلىشىدە، ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ كەسپىي ئەخلاق جەھەتتە يېتىلىشىگە
ئەھمىيەت بېرىپ، يۈكسەك كەسپىي ئەخلاققا ئىگە
مەخسۇس كەسپىي خادىملارنى تەربىيىلەشتە، شۇ-
داقلا ئوقۇش پۈتتۈرىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەيپىيا-
تىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئوڭۇشلۇق ھالدا
مەكتەپتىن جەمئىيەتكە يېتەكلەشتە ناھايىتى مۇ-
ھىم رول ئوينايدۇ.

ئالىي مەكتەپلەردە ئىدىيىۋى - سىياسىي تەر-
بىيە دەرسىنى يولغا قويۇشنىڭ ئەھمىيىتى كۆپ
بولۇپ، بۇ خىل تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق
ئالىي مەكتەپلەردىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مە-
دەنىيەت تەربىيىسىنى كۈچەيتكىلى، ماتارىپ ئىس-
لاھاتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا يول ئې-
چىپ، ماتارىپنىڭ «3 كە يۈزلىنىش» خىزمىتىنى
كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسى ئارقە-
لىق ئوقۇغۇچىلارغا تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ
تۇرۇش تەربىيىسى، كوممۇنىستىك ئىدىيىۋى -
ئەخلاق ۋە ئىستىل تەربىيىسى، توغرا بولغان دۆ-
لەت، كوللېكتىپ، شەخسىي مەنپەئەتنىڭ مۇنا-
سىۋىتى تەربىيىسى، ئىنقىلابىي ئەنئەنە، جاپاغا
چىداپ كۈرەش قىلىش تەربىيىسى، سوتسىيالىس-
تىك دېموكراتىيە، قانۇنچىلىق ۋە ئىنتىزام تەربە-
يىسى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتېرناتسىئونالىزملىق
روھى تەربىيىسى، پەن - مەدەنىيەتنى، كەسپىنى
سۆيۈش، ھەم قىزىللىشىش ھەم ئىختىساسلىشىش
تەربىيىسى ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. يۇقىرىدىكىلەر
ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ ئاساسىي
مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش
ئىشلىرى ئىنتايىن مۇھىم بىر باسقۇچقا كىرىپ
ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى يە-
تەكچى، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيا-
لىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى يادرو قىلغان سوتسە-
يالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى تەدرىجىي
مۇستەھكەملىنىۋاتقان، ماتارىپ ئىسلاھاتىمۇ كۈن-
سېرى چوڭقۇرلىشىۋاتقان شارائىتتا ئىدىيىۋى —
ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنىڭ
مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر.

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش مەركەز قىلىنغان،
ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن
ۋەزىيەتتە ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنى
ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە سوتسىيالىستىك مەنىۋى
مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يادروسىغا ئايلاندۇرۇش
كېرەك. پارتىيىمىزنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى
شۇنى ئىسپاتلىق كۆرسەتتىكى، ئومۇمەن پارتىيىمىز
ئىدىيىۋى - ئەخلاق خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىش-
لىگەن چاغلاردا خەلقنىڭ مەنىۋى قىياپىتى ئىنتا-
يىن ياخشى بولدى. بۇ خىزمەت ياخشى ئىشلەنمە-
گەن چاغلاردا بولسا، خەلقنىڭ مەنىۋى قىياپىتىدە
بەزى مەسىلىلەر كۆرۈلدى. بىر ئەۋلاد سوتسىيا-
لىستىك ئاڭغا ئىگە يارامليق كىشىلەرنى تەربىيە-
لەپ چىقىش ئۈچۈن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا
ئەڭ مۇھىمى «ۋەزىيەت ۋە سىياسەت» دەرسى،
«قانۇن ئاساسلىرى» دەرسى، «ئالىي مەكتەپ ئو-
قۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تەربىيىلىنىشى» دەر-
سى، «كەسپىي ئەخلاق» دەرسى قاتارلىقلارنى چىڭ
تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا بىرىنچىدىن، ئى-
دىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق كۆچلۈك

ۋەزىيەت ۋە سىياسەت تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ
ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا ۋەزىيەتنى توغرا
مۆلچەرلەش، دۆلەتنىڭ ئامانلىقى، مۇقىملىقى،
ئىتتىپاق بولغان چوڭ ياخشى ۋەزىيەتنى قوغداش
ئېڭىنى تۇرغۇزۇش كېرەك. نۆۋەتتىكى سوتسىيا-
لىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا يېڭى ئەھۋال،
يېڭى مەسىلىلەرنى ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتى-
ئىنەزەر، ئۇسۇل بويىچە بىر تەرەپ قىلىپ ھەم
ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا مەسىلىنىڭ
ماھىيىتىنى تونۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ھەق بىلەن ناھەق-
نى، توغرا بىلەن خاتانى، راست بىلەن يالغاننى
ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ، توغرا ۋەزىيەت قارىشى ۋە
سىياسىي قاراشنى تىكلىشى ئۈچۈن ياردەم بېرىشى-
مىز كېرەك.

ئىككىنچىدىن، ۋەتەننى سۆيۈش، جۇڭخۇا
مىللەتلىرىنى سۆيۈش، سوتسىيالىزم ئېڭىنى تۇر-
غۇزۇش كېرەك. ۋەتىنىمىز ئۇزاق تارىخقا، پارلاق
مەدەنىيەتكە ئىگە كۆپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك
دۆلەت، بىز ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئارقى-
لىق جۇڭگو ئىنقىلابىي تارىخى مەركىزى مەزمۇن
قىلىنغان يېقىنقى زامان تارىخى تەربىيىسى ۋە دۆ-
لەت ئەھۋالى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىشى
ۋە جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت تا-
رىخىي مۇقەررەرلىكنى تونۇۋېلىشىغا ياردەم بې-
رىپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزم-
لىق، سوتسىيالىستىك ئېڭىنى كۈچەيتىپ، سوت-
سىيالىزمغا بولغان چۈشەنچىسىنى كۈچەيتىشىمىز
كېرەك. ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش
دۆلىتىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى، مىللەتلەرنىڭ
گۈللەپ ياشىنىشىنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ
كۈچى. شەخسنىڭ تەقدىرى بىلەن ۋەتەننىڭ تەقدى-
رىنىڭ ئايرىلماس بىر گەۋدە ئىكەنلىكى، ۋەتەنگە
بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت ئاساسىدا بىلىم ئىگى-
لەشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلىش ستۇدېنتلار-
نىڭ ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاڭغا ئىگە بولغانلى-
قىنىڭ ئىپادىسى. ئالىي مەكتەپنىڭ 2 - يىللىقىغا
چىققاندىن باشلاپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم قۇرۇل-
مىسى، دۇنيا قارىشى جەھەتلەردە زور ئىلگىرى-
لەشلەر ھەم بۆرۈلۈشلار بولۇشقا باشلايدۇ. شۇڭا
ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى داۋاملىق كۈچەي-
تىپ، ئۇلارنىڭ توغرا دۇنيا قاراش، يۈكسەك ۋە-
تەنپەرۋەرلىك روھ، نېچچە ئىلىم ئىگىلەش ئىدىيە-
سىگە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىش
كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە،
قانۇنچىلىق ۋە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتە
چىڭ تۇرۇش ئېڭىنى تۇرغۇزۇش كېرەك. ئىدىيە-
ۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق توغرا بولغان
دېموكراتىيە قارىشى ۋە قانۇن - تۈزۈم قارىشىنى
تۇرغۇزۇپ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ھەر
خىل قانۇن بىلىملىرىدىن خەۋەردار قىلىپ، ئۇ-
لارنىڭ ئۆز ھوقۇق - مەجبۇرىيەتلىرىنى توغرا تو-
نۇشقا، جەمئىيەتتىكى قانۇنىي ئورنىنى توغرا تو-
نۇپ، جەمئىيەتكە چىققاندىن كېيىن خىزمەت ئو-
رۇنلىرىدا ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىشىغا يېتەكچى-
لىك قىلىش كېرەك. ھەر قانداق ئىختىساس ئى-
گىسى قانۇن بىلىملىرىدىن خەۋەردار بولمىسا، ئۇ
جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشال-
مايدۇ. نۆۋەتتە، ئالىي مەكتەپلەردە قانۇن ئاسا-
لىرى دەرسىنى ئوقۇتۇشتا چوقۇم دەرسلىكنىڭ
ئىلمىيلىكى ۋە ئەمەلىيەتچانلىقىنى كۈچەيتىش،
ئوقۇتۇش مەزمۇنى ھەم ئۇسۇلىدا چوقۇم دۆلىتى-
مىز قانۇنچىلىق نەزەرىيىسىنىڭ زامانىۋىلىشىش
ھەم خەلقئارالىشىش تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ماس-
لىشىش كېرەك. ئەمەلىيەتچانلىق «قانۇن ئاسا-
لىرى» دەرسلىكىنىڭ ماھىيىتى بولۇپ، ئەمەلى-
يەتكە سادىق بولۇپ، كىتابىبازلىق، شۇئارۋازلىق-
تىن خالىي ھالدا ئەمەلىي تەربىيە ئېلىپ بارغاندى-
لا، ئاندىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ قانۇن- تۈزۈم بىلىم-
لىرىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقىنى ئۆستۈرگىلى بو-
لىدۇ. نۆۋەتتە «قانۇن ئاساسلىرى» دەرسلىكى
يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ دېموكراتىيە، قانۇن -
تۈزۈم ئىدىيىسى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى
قانۇن - تۈزۈمى، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى كاپا-
لەتلەندۈرىدىغان مۇناسىۋەتلىك قانۇن - تۈزۈملەر
قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ،
بۇلار ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا كەڭ ھەم چوڭقۇر تەش-

ۇنى قىلىنسۇن، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەھۋالىغا ئايلاندۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىلسۇن. ئۇلارنىڭ ئۆز ئەھۋالىغا ئايلاندۇرۇلۇشىدا ھەقىقىي ھال-ئەھۋال قانۇن - تۈزۈم ئىدىيىسى تۈرگۈزگۈچى بولىدۇ.

تۆتىنچىدىن، ئىسلام - پەننى تىرىشىپ ئۆگىنىش ئىدىيىسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالىي مەكتەپتىكى ئاساسلىق ۋەزىپىسى كەسىپىي بىلىم ئىگىلەش بولۇپ، تۇرغۇن ئۆگىنىش قارىشى ھەم ئۇسۇلىنى تىكلەپ، ھەر خىل قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئاددىي - سادىدا بولۇش ئىستىلىنى يېتىلدۈرۈش ئۇلار ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم. چۈنكى مەكتەپ ھاياتى جاپالىق بولىدۇ، جاپالىق شارائىتتا قىسمەن ئوقۇغۇچىلار ئىرادىسىزلىك قىلىپ، ئالغا ئىلگىرىلەشنى خالىماس بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق ئۇلاردا ئىلغار بولۇغان ئىلىم پەن قارىشى، تۇغرا ئۆگىنىش ئۇسۇلى، قىيىن شارائىتقا باش ئەگمەس روھ تۈرگۈزۈش ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئۆگىنىش جەريانىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بەشىنچىدىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى قوللاش ھەم ئىلگىرى سۈرۈش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش كېرەك. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش روھى، ئىسلاھات روھى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇڭا ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پېشقەدەملەر باشلاپ بەرگەن ئىسلاھات ئىشلىرىنى قوللاش، ئاكتىپ ئىسلاھات چىلاردىن بولۇش ئېڭىنى ئۆستۈرۈشىمىز، كەلگۈسىدىكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئىشەنچلىك ئىز باسارلىرىدىن بولۇشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىشىمىز كېرەك. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ھەم كەلگۈسىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىپ، ئوقۇغۇچىلاردا توغرا، ئىلمىي پوزىتسىيە ھەم ئىدىيە تۈرغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئىزدىنىش، يېڭىلىق يارىتىش ئىستىكىنى قوزغاش كېرەك.

ئالتىنچىدىن، دۆلەت مەنپەئىتى، كوللېكتىپ مەنپەئىتى ۋە شەخسىي مەنپەئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش تەربىيىسىنى كۈچەيتىش لازىم. ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش داۋامىدا غەربنىڭ بەزى چىرىك ئىدىيىلىرى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىگە سىڭىپ كىرىپ شەخسىيەتچىلىك، پۇلپەرەستلىك ئىدىيىلىرى يامراپ قالدى. بىز ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى ئارقىلىق كوممۇنىستىك ئەخلاقنى تەكىتلەپ، دۆلەت مەنپەئىتى ۋە كوللېكتىپ مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدىغان، شەخسىي مەنپەئەتنى ئومۇمىي مەنپەئەتكە بويسۇندۇرىدىغان ئېسىل ئەنئەنە تەربىيىسىنى كۈچەيتىشىمىز، ئوقۇغۇچىلارنى ھەر خىل زەھەرلىك ئىدىيىلەرنىڭ چىرىتىشىدىن ساقلاپ قېلىشىمىز كېرەك.

يەتتىنچىدىن، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە ئارقىلىق مەكتەپ باشقۇرۇش ۋە ماركسىزم ئاساسىي نەزەرىيىسى دەرسلىرىنىڭ ئونۇمىنى ئاشۇرۇش كېرەك. ئالىي مەكتەپلەردىكى ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيىسى دەرسى پۈتكۈل ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئالاھىدە سىستېمىغا، جانلىقلىققا، ئالاھىدە مەزمۇنغا ھەم تەلەپكە ئىگە بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا بولغان پۈتكۈل ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە خىزمىتىدا ئۇلار ھەل قىلالمىغان چوڭقۇر ئىدىيىۋى، سىياسىي، نەزەرىيە قاتلىمىدىكى چىگىش مەسىلىلەرنى ماركسىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى يېتەكچى قىلىپ، ئۇنى ئۆزى ئەمەلىيەتتە دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرگە بىرلەشتۈرۈپ چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىدۇ. ئىدىيىۋى - سىياسىي

خىزمەت ئارقىلىق ئۇلارنى يېڭى مەسىلە، يېڭى ئەھۋاللارنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا يېتەكلەپ، ئۇلارنى ئىلمىي، نەزەرىيىۋى قائىدىلەر ئارقىلىق قايىل قىلىپ پۈتكۈل ئىدىيىۋى - سىياسىي خىز-مەتنىڭ ئۇنۇمىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ئالىي مەكتەپلەردە ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى دەرسىنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور. بۇ تەربىيە ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى تۆتكە ئىگە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى خادىملىرى ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ئىز باسارلىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقالايمىز ھەم ئۇلارنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇش ئىشىغا ئۆزىنى بېغىشلايدىغان سىياسىي نىشانىنى تۇرغۇزۇشىغا ياردەم بېرەلەيمىز. كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنىنى ھىمايە قىلىدىغان، ماركسىزمنى تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان، خەلق ئۈچۈن جان دىل بىلەن خىزمەت قىلىدىغان، جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھى، بۇرچ تۇيغۇسىغا ۋە كۆچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىغا ئىگە بولغان بىر ئەۋلاد يېڭى كىشىلەرنى تەربىيىلىيەلەيمىز. ئەنە شۇنداق ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلەتكە ۋە ساغلام پىسخىك ساپاغا، قىتىرقىنىپ ئۆگىنىدىغان، تىرىشىپ ئىزدىنىدىغان، زامانىۋى پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇق ئىگىلىگەن، كوممۇنىستىك ئاڭغا ئىگە، ھەم قىزىللاشقان ھەم ئىختىساسلاشقان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بولغاندىلا، دۆلىتىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرى تېخىمۇ پارلاق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ ھەم تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولالايدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «دىڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2 ـ، 3 - توم.

2. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 14 - نۆۋەتلىك 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا» قارارى.

3. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيە دەرسىنى تەسىس قىلىش ۋە ئۇنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار.

4. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى. پەن - تېخنىكا ماقالە توپلاملىرى نەشرىياتى. 1988 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى تىل گۈزەللىكى ھەققىدە

مۇختار ئەبەيدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش تەكىتلىنىۋاتقان ھازىرقى شارائىتتا، تىل گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بېرىش ناھايىتى مۇھىم. بۇ ماقالىدە كۈندۇلۈك خىزمەتتە، ئوقۇ - ئوقۇتۇشتا، ئاممىۋى سورۇنلاردا ۋە ئائىلىدە تىل گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بېرىش توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要：在强调加强精神文明建设的今天，重视语言美具有十分重要意义。本文简要论述在日常工作、教学工作、公共场所和家庭重视语言美教育的必要性。

Abstract: The emphasis on strengthening of spiritual and cultural progress, at present days, has a great significance. This article explains the importance of language beauty in daily work, teaching, public occasion and family.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئارا ئالاقە قىلىش قورالى. تىل ئىنسانلارنى ھايۋانلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى، ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيىتى تىل ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تىل ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناپدۇ، تىل بىر مىللەتنى يەنە بىر مىللەتتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم ئامىل، ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇستەقىل تىل قۇرۇلمىسى بولغانلىقى ئۈچۈن مىللەتلەر بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، بىر - بىرىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆرگە - ئادەتلىرىنى، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تەشۋىق قىلىپ باشقىلارغا تونۇشتۇرىدۇ. شۇڭا تىل ئىنسانلارنىڭ ئورتاق بايلىقى بولغان ئالاقە قىلىش قورالى. تىلنىڭ كېلىش مەنبەسىدىن قارىغاندا، تىل - ئىنسانلارنىڭ نۇتقىدىن ساپلاشتۇرۇلغان، ئابستراكتلاشتۇرۇلغان نۇسخە؛ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، لېكسىكا ۋە گرامماتىكىدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن سىستېما؛ رولىدىن قارىغاندا، ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قىلىش قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى. ھەرقانداق بىر تىل شەخسكە تەۋە بولغان شەخسىي ھادىسە ئەمەس. ئۇ شەخسنىڭ خالىشى بويىچە ئۆزگەرمەيدۇ، شەخسمۇ تىلنى خالىغانچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ، ئەمما شەخسنىڭ يەنى تىلشۇناسلارنىڭ تىل تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن مۇئەييەن تەسىرى بولىدۇ، شۇڭا تىل ئۇستقۇرۇلمىغا، ئىقتىسادىي بازىسقا تەۋە بولمىغان، سىنىپىيلىققىمۇ ئىگە بولمىغان ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە.

• مۇختار ئەبەيدۇللا: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى چوڭلار ماۋارىپى ئىنستىتۇتىنىڭ لېكتورى.

سىدۇر. بىز بۇ يەردە دېمەكچى بولغان تىل گۈ-
زەللىكى كونكرېت بىر مىللەتنىڭ تىلىنىڭ گۈزەل
بولۇشىغا قارىتىلغان ئەمەس. چۈنكى قايسى مىل-
لەت بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇ ئۆز تىلىدا سۆز-
لەشكەنكەن، شۇ تىل ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ گۈزەل-
دۇر. ئۇنداقتا تىل گۈزەللىكى دېگەن نېمە؟ ئۇ
قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ تىل گۈ-
زەللىكى دېگىنىمىز — كىشىلەرنىڭ تىلدىن توغرا
پايدىلىنىپ، ئۆز مۇددىئاسىنى گۈزەل، نەپىس
تىل بىلەن ئېنىق ئىپادىلىشىگە قارىتىلغان. تىل
گۈزەللىكى ئىنسانلارنىڭ نۇتقىدىن ساپلاشتۇرۇۋې-
لىنغان، ئابستراكتلاشتۇرۇلغان نۇسخە بولغانلى-
قى ئۈچۈن ئۇ ئەمەلىيەتتە نوتۇق گۈزەللىكى
ياكى سۆز گۈزەللىكى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. تىل
گۈزەللىكى تىل سەنئىتى مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ-
نىڭ مەزمۇنى تىلنىڭ گۈزەل بولۇشى، ساپ بولۇ-
شى، نەپىس سۆزلەرنى، ئەدەبىلىك سۆزلەرنى تاللا-
پ ئىشلىتىش، كىشىلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىدە
سىلىق - سىپايە بولۇش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى
كۈچەيتىش تەكىتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، تىل
گۈزەللىكى سوتسىيالىستىك يۈكسەك مەنىۋى مەدە-
نىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسى. ھازىرقى
تىل گۈزەللىكى تەربىيىسى سوتسىيالىستىك مەن-
ۋى مەدەنىيەتنى ئۆزىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن
ئالدىنقى شەرت قىلغان ھەربىر كىشى ئۈچۈن،
بولۇپمۇ ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتىكى
تەربىيىلىنىش ئۆلچىمىگە يېتىشى ئۈچۈن ئىنتايىن
مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تۆۋەندە كۈندىلىك خىز-
مەت، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ۋە ئاممىۋى سورۇنلاردا،
ئائىلىدە ئەر بىلەن ئايال، ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنت-
لەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىق جەھەت-
لەردە تىل گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىج-
تىمائىي كەيپىياتنى ياخشىلاشنى تەشەببۇس قىلىش
بىلەن بىرگە تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى بەزى نا-
چار ئىللەتلەرنى تۈگىتىش ئۈستىدە ئازراق توخ-
تالماقچىمىز.

1. كۈندىلىك خىزمەتتىكى تىل گۈزەللىكى

كىشىلەرنىڭ مىجەز خۇلقى، خاراكتېرى،
كەسپى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قە-
لىشقان مۇئامىلىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كىشى-
لەر ئۆزئارا مۇئامىلىدە ياكى خىزمەت ئۈستىدە
مۇقەررەر تىل مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتە-
كى مۇناسىۋەتتە تىلنىڭ گۈزەل بولۇش بولماسلىقى
كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتى ۋە خىزمەت ئۈنۈمىدە
ئىنتايىن مۇھىم ئامىلغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، بىر
ھاجەتمەن ئىش بېجىرىش ئۈچۈن مەلۇم بىر خادىم-
نىڭ ئالدىغا بىرنەچچە قېتىم بارغان بولسىمۇ، ئۇ
خادىم بىر قېتىمدا ھەل بولىدىغان ئىشنى قەستەن
كەينىگە سۈرگەن ۋە: «تولا بېشىمنى ئاغرىتماي
تۇرۇپ تۇرمامسەن! كىشىنى بىزار قىلىپ كۆندە
كېلەمسەن! سېنىڭ ئىشىڭ ھەل بولمايدۇ، ئاۋارە
بولما! بىزدە بۇ كەسىپ يوق، باشقا يەردىن ئىش
تاپ ...» دېگەندەك قوپال سۆزلەر بىلەن ئۇ كىشىگە
قاتتىق تەككەن. بۇنداق گەپ - سۆزلەر يالغۇز تىل
گۈزەللىكى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى كىشىلىك
ئەخلاق جەھەتتىمۇ ئۆلچەمگە ئۇيغۇن ئەمەس. بەزى
كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ ئۆزە-
دىن چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى، ئەر ياكى ئايال
بولۇشى بىلەن ھېسابلاشمايدۇ. مانا مۇشۇنداق كە-
چىكلەر چوڭلارنى، ئەرلەر ئاياللارنى، باشلىقلار
پۇقرالارنى ئورۇنسىز ئەيبلەيدىغان ناچار ئىللەتلەر
كۈندىلىك تۇرمۇشتا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ
ھال گۈزەل بولمىغان تىل ئارقىلىق باشقىلارغا
ئازار بېرىش، دىلىنى رەنجىتىش بولۇپ، كىشى-
لەرگە بولۇپمۇ ھاجەتمەنلەرگە ھېچقانداق مەنىۋى
ئوزۇق، تەسەللى ۋە ئىستېتىك زوق بەخش ئېتەل-
مەيدۇ. ئەگەر ھەل بولۇش ئىمكانىيىتى بار ئىش
بولسا، ئۇلارغا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن سەۋىر -
تاقەت قىلىش ھەققىدە نەسىھەت بېرىپ، ئۇلارنى

خاتىرجەم قىلىش، ھەل بولۇش ئىمكانىيىتى يوق بولسا، گەپنىڭ راستىنى ئېيتىپ سەۋەبىنى چۈ- شەندۈرۈش ئارقىلىق قايىل قىلىش كېرەك. بىزدە «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي‌سۆزۈڭ‌يوقمۇ»، «ئادەم قۇلاقتىن، ھايۋان تۇياقتىن سەمرىيىدۇ» دېگەن ماقال - تەمسىل بار. بۇ دەل تىلنىڭ گۈزەل بولۇشىنى، سۆزلىگەندە سۆزگە دىققەت قىلىش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. سىز بىر دۆلەت خادىمى ئىكەنسىز، خەلقنىڭ چاكىرى ئىكەنسىز ھاجەتمەن كىشى سىزنىڭ گۈزەل سۆزلىرىڭىزنى ئاڭلاپ تە- سىرلەنسە، سىزدىن ئىلھام ئېلىپ ئۆزىگە ۋە باش- قىلارغا سۆزدە گۈزەل بولۇش ھەققىدە تەشەببۇس- كارلىق بىلەن تەلەپ قويىدۇ. ئۇنىڭ تونۇشى چوڭ- قۇرلىشىپ قەلبىدە گۈزەللىك تۇيغۇسى كۈچەيە- دۇ. سىز تىل گۈزەللىكى ئارقىلىق باشقىلارغا ئىستېتىك زوق ۋە ئىلھام بېرەلىسىڭىز ئۇلارنى كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق خىزمەت كەيپىياتىغا ئىگە قى- لالايسىز.

2. ئوقۇ - ئوقۇتۇشتىكى تىل گۈزەللىكى

تىل ئۆگىتىش، ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بې- رىش كۆپىنچە مەكتەپ تەربىيىسىدىن باشلىنىدۇ. مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا كىچىكىدىنلا ئەخلا- قىي، ئەقلىي، جىسمانىي ۋە گۈزەللىك تەربىيە- سى، ۋەتەننى سۆيۈش تەربىيىسى، ئىنسانپەرۋەر- لىك تەربىيىسى قاتارلىق تەربىيىلەرنى ئېلىپ بارە- دىغان مەدەنىيەت تارقىتىش بازىسى. مەكتەپتىكى گۈزەللىك تەربىيىسى تىل گۈزەللىكى، ئىجتىما- ئىي تۇرمۇش گۈزەللىكى، سەنئەت گۈزەللىكى، قەلب گۈزەللىكى قاتارلىق كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تىل گۈزەللىكى ياش ئۆس- مۈرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان زېھنىي - قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈ- رۈپ، سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلەردىن بولۇپ يېتىشىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئوقۇتقۇچى بولسا ئوقۇتۇش ئارقىلىق ئادەم تەربە- يىلەيدىغان، باشقۇرۇش ئارقىلىق ئادەم تەربىيە- لەيدىغان روھىي ئىنژېنېر. شۇنداق بولغانىكەن ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە ئالىي مەكتەپلەر- دىكى ئوقۇتۇش خىزمىتىدە تىل گۈزەللىكىگە ئالا- ھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بەزى ئوقۇتقۇچە- لار بارکى، ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئازراق سەۋەن- لىكىنى كۆرسە، قوپال گەپ - سۆزلەر بىلەن تەنقىت قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىدۇ، غورورىغا تېگىدۇ. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئوبرازىنىمۇ خۇنۇكلەشتۈرىدۇ. مەسە- لەن، ئوقۇغۇچىدىن دەرس سورىغاندا جاۋاب بېرەل- مىسە، دۆت، كالۋا، كالىدەك گۆشۈيۈپ تۇرغىنى- نى! دەرس ئوقۇماي نېمە ئىش قىلدىڭ!؟ ئول- تۇر! دېگەندەك قوپال گەپ - سۆزلەر بىلەن ئوقۇ- غۇچىنى ئەيىبلەيدۇ. يەنە بەزى ئوقۇتقۇچىلار بىرەر ئوقۇغۇچىنىڭ تەنتەربىيە دەرسىدە ياكى گىمناستە- كا ئويىنىغاندا بىرەر ھەرىكەتنى توغرا ئورۇنلىيال- مىغانلىقىنى كۆرسە، ھەي لەقۋا! تۇز تۇرمام- سەن! گۆشىيىپ قاراپ تۇرسەنغۇ! توپنى ئۇرمام- سەن! دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئۇلارنى ئەيىپلەي- دۇ. مەلۇم بىر ئوقۇتقۇچى ئىشخانىسىدىكى بىرقاز- چە ئوقۇتقۇچىنىڭ ئالدىدىلا بىر ئوقۇغۇچىنى 4 سائەت دەرس قالدۇردى دېگەن سەۋەب بىلەن، ھەي گۇي! ئوقىسالڭ تۇزۇك ئوقۇ! ئوقىمىسالڭ كۆتۈڭ- گە تېپىپ ھەيدەۋېتىمىز! ... دېگەن. ئوقۇغۇچى ناھايىتى سالماقلىق بىلەن مۇئەللىم مەن ئالدىنقى ئىككى سائەتتە ئاپامنىڭ كېسىلىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن دوختۇرخانىغا بارغانىدىم، كېيىنكى ئىككى سائەت خەنزۇ تىل دەرسىگە قاتناشتىم، 4 سائەت دەرس قالدۇرمىدىم، دەپ جاۋاب بەرگەن. ئوقۇتۇ- قۇچىنىڭ تەكشۈرمەي تۇرۇپ ئوقۇغۇچىنى قوپال گەپلەر بىلەن ئەيىبلىگەنلىكى تىل گۈزەللىكىگە ئۈيغۇن بولمايلا قالماستىن، بەلكى پىداگوگىكا قا- ئىدىسىگىمۇ ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىگىمۇ ئۈيغۇن بول- مىغان. ئوقۇتقۇچىنىڭ ئوقۇغۇچىنى يۇقىرىقىدەك گەپلەر بىلەن ئەيىبلىشى، قارىماققا ئوقۇغۇچىلارغا

قارىتا باشقۇرۇش جەھەتتە، تەربىيىلەش جەھەتتە قاتتىق تەلەپ، يۇقىرى ئۆلچەم قويغانلىق بولسا. مۇ، ئەخلاق ئۆلچىمى نۇقتىسىدىن، تىل گۈزەللىكى جەھەتتىن قارىغاندا، بىر خىل ناچار خاھىش ھېسابلىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا بۇنداق قوپال گەپ - سۆزلەرنى ئىشلىتىش ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرىنى تۈگىتىش ئۈچۈن پايدىسىز. چۈنكى ئوقۇغۇچى دائىم بۇنداق گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلاۋەرسە، بىر خىل قاتمال ھالەتكە كېلىپ قالىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن باشقىلار ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنىڭ ئاشكارىلانغانلىقىدىن خىجالەت بولۇپ، روھىي - ھالىتىدە بىر خىل چۈشكىنىشنى كەيپىياتى تۇغۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆگىنىش قىزغىنلىقىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەۋەنلىكىنى كۆرگەن ھامان ئۇلارغا قوپال تېگىش ئەمەس، بەلكى سەۋرچانلىق بىلەن سىلىق - سىپايە سۆزلەرنى قىلىش، ئۇلارنى ماختاش، ئىلھاملاندۇرۇش، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ياساش، تەسەللىي بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، تىل گۈزەللىكى بىلەن تەسىرلەندۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قىزىقىشىنى، ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇلاردا تىرىشىپ ئۆگىنىش، روھىنى يېتىلدۇرۇش لازىم. مەكتەپ گۈزەللىك تەربىيىسى ئېلىپ بارىدىغان مۇھىم بازا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا تىل گۈزەللىكى ئارقىلىق ھېسسىياتقا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇلارغا خوشاللىق ۋە تەشەببۇسكارلىق بەخش ئېتىش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ زېھنىگە مۇراجىئەت قىلىپ، تەپەككۇر يولى ئارقىلىق تەربىيىلەش مەقسىتىگە يېتىش، گۈزەللىك ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا تەسىر كۆرسىتىپ ئۇلارنى ئەخلاقىي جەھەتتىن يېتىلدۈرۈش كېرەك.

3. ئاممىۋى سورۇنلاردىكى تىل گۈزەللىكى

توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراق سورۇنلىرى، يىغىن زالى، تىياتىر - كىنوخانىلار، ئاپتوبۇسلار، كوچا - كويلاردا ئۆزئارا تونۇشىدىغانلارمۇ ۋە تونۇشايدىغانلارمۇ بولىدۇ. بۇنداق سورۇنلاردا ئۆزئارا كۆرۈشكەندە، سالاملاشقاندا كۆرۈشۈش ئۇسۇلى، سالاملىشىش قائىدىسىگە دىققەت قىلىش كېرەك. بەزىلەر ئۆزئارا سالاملىشىپ كۆرۈشكەندە ئۆزئارا يېقىنچىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ناھايىتى قوپال گەپ - سۆزلەرنى قىلىپ بىر - بىرىنىڭ لەقەمىنى تىلغا ئېلىپ كۆرىشىدۇ، بۇنداق سالامىلىشىش قارىماققا ئاغىنەدارچىلىقى ۋە يېقىنچىلىقى بارلىقىنى بىلدۈرگەندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە باشقىلار ئالدىدا بىراۋنىڭ ئېيىپىنى ئېچىپ خىجالەتكە قويغانلىق بولىدۇ. يەنە بەزىلەر باشقىلار ئالدىدا ئۆزىنى قالتىس چاغلاپ، پوچىلىق قىلىپ، بۇ دېگەن بىزنىڭ خوتۇن، دېگەندەك خاتا گەپلەرنى قىلىدۇ. ئاممىۋى سورۇنلاردا بۇنداق گەپ - سۆزلەرنى ئىشلىتىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ سۆزىدە قىلچىمۇ تىل گۈزەللىكى دېگەن ئۇقۇمنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلمەيدۇ.

كىنوخانىلاردا، تىياتىرخانىلاردا يۇقىرى ئاۋازدا ۋارقىراش، باشقىلارنى تىللاپ چاقىرىش، ئىسقىرتىش، ئاپتوبۇسلاردا، سودا - سېتىق ئىشلىرىدا يوقىلاڭ باھانە - سەۋەبلەر بىلەن باشقىلارنى ھاقارەتلەش، ھەتتا بىر - بىرىگە تەھدىت سېلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەخلاق ئۆلچىمىگە خىلاپ قىلمىشلار بولۇپ، تىل گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بەرمەسلىكتىن كېلىپ چىقىدۇ. ئاممىۋى سورۇنلاردا باشقىلارنى ھاقارەتلەش قارىماققا باشقىلارنىڭ ئەدەپسىزلىكىنى قالتىس چاغلىغانلىق بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە باشقىلارغا ئىنتايىن يامان تەسىر پەيدا قىلىپ، باشقىلار ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈپ، ناچار ئىلەتلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىغانلىق بولىدۇ. ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي مۇھىتتا ياشاۋاتقان كىشىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ ھېچقانداق ئىناسىپەرۋەرلىككە ئىگە بولمىغان، تىل گۈزەللىكى تەربىيىسىنى ئۆزىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدىكى دائىملىق ئىجتىمائىي ھادىسىگە ئايلاندۇرمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت.

4. ئائىلىدىكى تىل گۈزەللىكى

ئىناق ئائىلە بەختلىك تۇرمۇشنىڭ كاپالىتى. ئائىلىدە ئەر بىلەن ئايالنىڭ، ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەرنىڭ ئىناق ئۆتۈشى، تۇرمۇشنىڭ كۆڭۈلۈك، خىزمەتنىڭ ئۈنۈملۈك، پەرزەنتلەرنىڭ ساغلام، ئەقىلىق چوڭ بولۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئەدەپ - ئەخلاقلىق، ساغلام تەربىيىلەش ئاتا - ئانىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى. ئائىلىدە ئۆزئارا پاراڭلاشقاندا، پىكىر بىردەك بولمىغان مەسىلىلەردە مۇلاھىزە ئېلىپ بارغاندا، ئۆزئارا مەسلىھەتلەشكەندە، پەرزەنتلەرگە ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بارغاندا تىل گۈزەللىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئائىلىدە ئۆزئارا يول قويۇش، بىر - بىرىنى ئىززەتلەش ۋە ھۆرمەتلەش ئائىلىگە خوشاللىق بەخش ئېتىدۇ. ئەكسىچە بىر - بىرىنى ھاقارەتلەش، بىر- بىرىنى كەمسىتىش، بىر - بىرىنىڭ غۇرۇرىغا تېگىش ئائىلىدە كۆڭۈلسىزلىكلەرنى پەيدا قىلىپ ئىناق ئائىلىنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. مەسىلەن، بەزى ئائىلىلەردە ئايالىنىڭ ئازراق سەۋەنلىكىنى كۆرۈپ، ئەرنىڭ ئۇنى ھەي گۈي! سارالىق، تېتىقسىز، ... دېيىشلىرى، ئايالىنىڭ ئۆز ئېرىنى ھاقارەتلەپ بەڭگى، تىگمەپەس، ... دېيىشلىرى، ھەتتا ئاتا - ئانىنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى سارالىق، ماڭقا، لەقۋا، بىزەلىق ... دېگەندەك يامان سۆزلەر بىلەن تىللاشلىرى ئائىلىدىكى تىل گۈزەللىكى ۋە تۇرمۇش گۈزەللىكىگە ئېتىبار بەرمەسلىككە ياتىدۇ. بۇنداق سۆزلەرنى ئائىلىدە ئىشلىتىۋەرسە ئەر - ئايالىنىڭ ئائىلىدىكى مۇناسىۋىتى، ئورنى، كىشىلىك ئىززەت - ئابرويىغا تەسىر كۆرسىتىپ، پەرزەنتلەرنىڭ ئەخلاقلىق تەربىيىلىنىشىگە پايدىسىز. تىل گۈزەللىكىنى بېتىلدۈرۈشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بۆسكى ئائىلە. ھەرقانداق ئاتا- ئانا بولغۇچى ئائىلىدىكى تىل گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بېرىشى، پەرزەنتلىرىگە قارىتا كىچىكىدىنلا ئېلىپ بېرىلىدىغان تىل گۈزەللىكى تەربىيىسىنى ۋە ئەخلاقىي تەربىيىنى، كۆچەيتىشى، ئۇلارنىڭ ساغلام تەربىيىلىنىشىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان يامان ئىللەتلەرنى ئائىلىدە قەتئىي چەكلىشى، بولۇپمۇ پەرزەنتلەر ئالدىدا ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشى، بىر - بىرىنى ئاسرىشى، بىر- بىرىنىڭ غۇرۇرىغا تېگىدىغان گەپ- سۆزلەردىن كېلىپ چىقىدىغان كۆڭۈلسىزلىكلەرنى قەتئىي تۈگىتىشى كېرەك. بولۇپمۇ ئەرلەر ئائىلىدە مېھمانلار بىلەن ئولتۇرغاندا پەرزەنتلەر ئالدىدا قالايمىقان چاقچاق قىلىدىغان، ئورۇنسىز ئىشلاردا ئايالىغا، پەرزەنتلىرىگە بۇيرۇقچىلىق قىلىپ جىدەللىشىدىغان خاھىشلارنى تۈگىتىشى كېرەك.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، تىل گۈزەللىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى بولۇپ، تىل گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بېرىش - بەرمەسلىك كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەرنىڭ ئۆز خىزمىتىنى ئۈنۈملۈك، غەلىبىلىك بېجىرىشىگە، كىشىلەر ئارا مۇناسىۋىتىنىڭ ئىناق بولۇشىغا، ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ بەختلىك، خاتىرجەم بولىشىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلە. شۇنىڭ ئۈچۈن سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، مەدەنىيەتلىك ئەخلاقلىق، ئەدەبلىك شەھەر، يېزا ئاھالىلىرىدىن بولۇش تەكىتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ھەممە كىشىنىڭ تىل گۈزەللىكىگە ئەھمىيەت بېرىشى ناھايىتى زۆرۈر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىل 12 - ئاي نەشرى.
2. ئابدۇكېرىم باقى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 - يىل 12 - ئاي نەشرى.
3. رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدىن ساۋاتلىق» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.
4. ماشۇلياڭنىڭ باش تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمىي بايان» مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىل 4 - ئاي نەشرى.
5. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش» شىنجاڭ داشۇسى نەشرىياتى 1988 - يىل 6 - ئاي نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

مەشھۇر مائارىپچى مەمتىلى (تەۋپىق) ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئالاھىدىلىكى ھەققىدە

مەمتىلى ئەپەندى ۋاپاتىنىڭ 60 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

يالقۇن روزى*

قىسقىچە مەزمۇنى: مەشھۇر مائارىپچى، كومپوزىتور، ئوت يۈرەكشائىر ۋە قابىل تەشكىلاتچى مەمتىلى (تەۋپىق) ئەپەندىنىڭ قىسقا ئەمما قىسمەتكە باي ھاياتى كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان بىر تارىخ. ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى بىر بايلىق. بۇ ماقالىدە، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىگە قوشقان تۆھپىسى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى قىسقىچە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要：本文介绍著名的教育家买买提力（泰吾比克）先生及其创作特点——纪念买买提艾力先生逝世 60 周年。

Abstract: The short but richly experienced life of Mameteli, who was a great educator, ardent poet and competent propogandist, is a touchable history. His creative works are precious wealth in Uighur cultural history. This article probes his social life, his contributions to Uighur education and his literary achievements.

1. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھايات پائالىيىتى

مەمتىلى ئەپەندى 1901 - يىلى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ بۆشۈكى بولغان ئاتۇشنىڭ بۇيامەت كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى توختاجى تۇڭپ بولۇپ، ئانىسى پاتەمخان تاشاخۇنۇمنىڭ ئاچىسى ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى مەكتەپ يېشىغا توشقاندا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. توققۇز ياشقا كىرگەن ۋاقتىدا ئاتۇش تېجەنلىك قۇۋۋان ھاجىم ئاچقان پەننىي مەكتەپكە كىرىپ تۈركىيىلىك ئەھمەت كامالدىن يېڭىچە تەربىيە ئالغان. 1914 - يىلى يالڭ زېڭشىن ئەھمەت كامالنى قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ياندۇرۇپ كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇشسىز قالغان. بىرنەچچە يىل ئەھمەت كامالنىڭ چوڭقۇر تەسىرىنى

* يالقۇن روزى: «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ مۇھەررىرى.

قوبۇل قىلغان مەتبلى ئەپەندى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ باشقۇرۇشتەك رەزىل ماھىيىتىنى تونۇپ يەتكەن ۋە مىللەتنىڭ كۆلپەتلىك تەقدىرىنى پەقەت ماڭارىپ ئارقىلىقلا ئۆزگەرتىش مۇمكىنلىكىنى چۈشەنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەھەللىسىدىكى مەكتەپ يېشىغا توشقان بالىلارنى يىغىپ، ئەھمەت كامالدىن ئۆگەنگەن بىلىملىرىنى، ناخشا ـ مارشلىرىنى ئۆگەتكەن. ئۇ تەمبۇر چېلىشقا، ناخشا ئېيتىشقا ماھىر بولۇپ، بالىلارنى «مەشرەپ» كە ئويۇشتۇرغان، تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىنى ئويۇشتۇرغان، ئۇلارنى مەشكە دەسسەتكەن. شۇنىڭ بىلەن مەھەللىدىكى بالىلار مەتبلى ئەپەندىگە رام بولۇپ قالغان. مەتبلى ئەپەندىدىن سۆيۈنگەن كىشىلەر ئۇنى «بالا ئەپەندى» دەپ تەرىپلەشكەن. لېكىن ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ قول چومىقى ۋە نادانلىقنىڭ ھامىيسى بولغان بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ موللىلار، «توختاجىـ نىڭ بالىسى بالىلىرىمىزنى ئىمانسىز شەيتانغا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان بولدى» دەپىشىپ پىتنە ـ پاسات تارقىتىشقان. مەتبلى ئەپەندى ئۇلار بىلەن ئېلىشىپ ئۇلارنى ھەجۋىيلەشتۇرىدىغان قوشاقلارنى توقۇپ، «ئوقۇغۇچىلىرى» غا ناخشا قىلىپ ئوقۇتقان. بۇنىڭ بىلەن جاھىل كۆچلەر ئاتۇشنىڭ بېگىگە ۋە يۇرت چوڭلىرىغا ئەرز ـ داد ئېيتىشقان. بالىسىدىن ئەنسىرەپ قالغان توختاجى 1920 ـ يىلى مەتبلى ئەپەندىنى ئېلىپ تۇغقان يوقلاش باھانىسىدا شىمالىي شىنجاڭغا كەتكەن. ئۇلار بۆرتالا، غۇلجىلارنى ئايلىنىپ چۆچەككە كېلىپ ماكانلاشقان. بۇ يەردە توختاجى تۇنۇپلىق دۇكىنى، مەتبلى ئەپەندى سەتراچلىق دۇكىنى ئاچقان.

مەتبلى ئەپەندى ھەققانىيەت تۈيغۇسى كۈچلۈك، پىكرى ئۆتكۈر، گەپ ـ سۆزى ئورۇنلۇق، سەنئەتخۇمار بولغاچقا ئۇزاق ئۆتمەيلا چۆچەك ياشلىرى ئارىسىدا ئىناۋەتلىك كىشى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ چۆچەكتىكى تاتارلاردىن چىققان مەشھۇر زات مۇرات ئەپەندى بىلەن بولغان چوڭقۇر مۇناسىۋىتى مەتبلى ئەپەندىنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى ھۆرمىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان.

1924 ـ يىلى قەشقەردە داڭلىق ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللامنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. مەتبلى ئەپەندى بۇ مۇدھىش خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، مەشھۇر شېئىرى «ئوقۇدى، ئاشتى» نى يېزىپ، سەتراچخانىسىنىڭ تېمىغا چاپلاپ قويغان ھەم كېيىنچە ئاھاڭغا سېلىپ تەمبۇر بىلەن ناخشا قىلىپ ئوقۇغان.

ھۆكۈمەت دائىرىلىرى مەتبلى ئەپەندىنىڭ چۆچەكتىكى تەسىرىنىڭ زورلىقىنى كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا دەققەت ـ نەزىرىنى تىككەن. شۇنىڭ بىلەن چۆچەكتە تۇرۇۋېرىشنىڭ خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان مەتبلى ئەپەندى ئۇستازى مۇرات ئەپەندى ۋە دادىسى توختاجى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، 1926ـ يىلى ئەتراپىدا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن ۋە تاشكەنتكە ماكانلاشقان. تاشكەنتكە كەلگەن دەسلەپكى كۈنلەردە ئۇ ئاشخانىدا ئىشلىگەن. كېيىن ئاتۇشلۇق خەللاق دېگەن كىشىنىڭ ياردىمى بىلەن تاشكەنتتىكى بىر ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. ئۇ تاشكەنتتە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە تۇرمۇشتا قاتتىق قىيىلغان. شۇنىڭ بىلەن تۇرکىيىگە چىقىپ ئوقۇش مەقسىتىدە تەخمىنەن 1929 ـ يىلى باھاردا قارا دېڭىز بويىدىكى قىرىم يېرىم ئارىلىغا يېتىپ كەلگەن. مەتبلى ئەپەندى قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى سېۋاستوپول پورتىدا تىرىكچىلىك قىلغاچ، تۇرکىيىگە چىقىشنىڭ ئامالىنى ئىزدىگەن. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە تۇرکىيىلىك بىر پاراخوت خىزمەتچىسى بىلەن تونۇشۇپ قالغان ۋە ئۇ كىشىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىستانبولغا بارغان. ئۇ ئىستانبولغا بارغان دەسلەپكى كۈنلەردە تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن بىر بېلىقچىغا يارەملىشىپ ئىشلىگەن. بارا ـ بارا دوست يارەنلىرى كۆپەيىپ، يۇرتداشلىرى بىلەن تېپىشىپ شۇلارنىڭ ياردىمىدە ئىستانبولدىكى بىر سەۋەن مەكتىپىگە قارا خىزمەتچىلىككە ئورۇنلاشقان. ئۇ بۇ مەكتەپتە بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، يەنە بىر تەرەپتىن داڭلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ لېكسىيىسىنى گاھىدا ئىشىك تېشىدا، گاھىدا دەرىزە تۈۋىدە تۇرۇپ ئاڭلىغان. كېيىنچە، مەكتەپ مۇدىرىغا ئىلتىماس سۇنۇپ رەسمىي ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇش ئارزۇسى رېئاللىققا ئايلانغان مەتبلى ئەپەندى مەكتەپتە

زور تىرىشچانلىق بىلەن ئۆگەنگەن، مەكتەپ ھاياتى ئۇنى ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىشنىڭ كەڭ ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتكەن.

مەمتىلى ئەپەندى تۇرکىيىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىل يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن تۇرکىيە جۇمھۇرىيىتى مۇستاپا كامالنىڭ رەھبەرلىكىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت - ماارىپ ساھەلىرىدە زور ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىۋاتقان دەۋر بولغاچقا، مەمتىلى ئەپەندى بۇ خىل ئىسلاھات ئۆزگىرىشلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتكەن.

مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن ئىستانبولدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1931 - يىلى قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭى يىلدىن يىلغا ئۇلغىيىپ شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭ شىسەي، خوجىنىياز ھاجى ۋە ماجوڭيىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي تىركىشىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن، بۇ خەۋەرلەر ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرکىيە گېزىتلىرىدە خەۋەر قىلىنىپ تۇرغان، ھەج سەپىرىگە ماڭغانلار ئۇ چاغدا روسىيە - تۇرکىيە يولى ئارقىلىق ماڭىدىغان بولغاچقا، يېڭى خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈپ تۇرغان. ۋۇجۇدىدا ۋەتەن، مىللەت ئىشقى كۆيۈدىغان مەمتىلى ئەپەندى بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ، ئوتتۇرا تېشىدا كۆيگەچە ئىچىدە كۆيۈش كېرەك دەپ قاراپ، 1933 - يىلى كۈزدە قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. 1934 - يىلى يازدا شىنجاڭ ۋەزىيىتى تىنجىپ، خوجىنىياز ھاجى ئۇلكىگە مۇئاۋىن رەئىس، مەھمۇت مۇھىتى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ۋەزىيەتنى مۇلچەرلىگەن مەمتىلى ئەپەندى نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە يېڭى ماارىپ ھەرىكىتىنى يولغا قويۇپ، مىللەتنى نادانلىق ۋە قالاقلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، زامانغا لايىق يېڭى ئەۋلادنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش‌دەپ قاراپ ئانا يۇرتى ئاتۇشتا مەكتەپ ئېچىپ، يېڭى ماارىپنى يولغا قويۇشقا ئىرادە باغلىغان.

مەمتىلى ئەپەندى 1934 - يىلى ياز ئايلىرىدا يېڭى ماارىپ ھەرىكىتىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە بىرلا ۋاقىتتا 24 مەكتەپ ئېچىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ھېچانداق ئىقتىسادى بولمىغان مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇنداق زور پىلانىنى ئەملگە ئاشۇرالمىشىغا كىشىلەر ئىشەنمەيدۇ. مەمتىلى ئەپەندى تەشكىللەش جەھەتتە ئالاھىدە تالانتقا ئىگە بولغاچقا ھەم سۆزگە باي ناتىق بولغاچقا، ئۇ كىشىلەرنى بۇ پىلانىنى ئالتە ئاي ئىچىدە ئورۇنلاپ بولغىلى بولىدىغانلىقىغا قايىل قىلىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ مۇئەييەن بىلىم ئاساسىغا ئىگە بولغان، يېڭىلىققا، تەرەققىياتقا ئىنتىلىدىغان ياشلاردىن 60 نەچچىنى تىزىملاپ، ئالتە ئايلىق «مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسى» ئېچىپ بارلىق دەرسلەرنى ئۆزى ئۇستىگە ئېلىپ ئوقۇتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن «مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئىتى»، «ئاتىلار ھەيئىتى» قاتارلىق چوڭ - كىچىك گۇرۇپپىلارنى قۇرۇپ، بايلاردىن ئىئانە توپلاش، مەبلەغ باشقۇرۇش، مەكتەپ قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىش، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن ئوقۇغۇچىلارنى تىزىملاش قاتارلىق ئىشلارنى ئەملگە ئاشۇرىدۇ. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، ھەقىقەتەن ئالتە ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە يېپ - يېڭى مەكتەپلەر قەد كۆتۈرىدۇ. 10 مىڭغا يېقىن ئوسمۇر مەكتەپ قوينىغا كىرىدۇ. كۇرسنى تاماملىغان يېڭى ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنىپ دەرسنى باشلاپ كېتىدۇ. مەكتەپلەردە مەمتىلى ئەپەندى تۈزگەن ئوقۇتۇش پروگراممىسى، ئوقۇتۇش ئوسۇلى ۋە مەكتەپ ئاخشىلىرى بىردەك ئومۇملىشىدۇ...

يېڭى ماارىپ ھەرىكىتىنىڭ مۇقەددىمىسىنى غەلىبىلىك تاماملىغان مەمتىلى ئەپەندى تېخىمۇ ئۇلۇغ پىلانلارنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا كىرىشىدۇ.

1937 - يىلى «مەھمۇت شىجاڭ ۋەقەسى» يۈز بەرگەندىن كېيىن، قەشقەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ

باشلىقى قادىرھاجى شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مەمتىلى ئەپەندىنى قولغا ئېلىپ، قەشقەر باۋاغ تۈرمىسىگە قامايدۇ. 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تالڭ سەھەردە، ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىھادىدىن قەشقەرگە يارەمگە كىرگەن قىرغىز ئاتلىق پولكىنىڭ باشلىقى مەۋلانوپ قادىرھاجى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ تۈرمىدىكى مەمتىلى ئەپەندىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 300 دىن ئارتۇن سىياسىي مەھبۇسنى تۈرمە ھويلىسىغا ئېلىپ چىقىپ پىلىمۇتقا تۇتۇپ بولۇپ، بىنىزىن چېچىپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئوت يۈرەك ئوغلى 36 يېشىدا بۇ ئالەم بىلەن خوشلىشىدۇ.

2. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر ماتارىپىغا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسى

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر ماتارىپىغا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسى مەمتىلى ئەپەندى تەتقىقاتىدىكى بىر چوڭ تېما. بۇ ماقالىدە بۇجەھەتتىكى تەتقىقاتىمىزنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈمىز.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئالتە ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاستىن ئاتۇشتا مەكتەپ ئېچىپ، يېڭى ماتارىپ ھەرىكىتىنى يولغا قويۇپ 10 مىڭغا يېقىن ئۆسمۈرنى مەكتەپ قوينىغا كىرگۈزگەنلىكى ئەينى ۋاقىتتا پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن ئىدى. جايلاردىن مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلار ئاتۇشقا كېلىپ مەمتىلى ئەپەندىدىن مەكتەپ ئېچىپ يېڭى ماتارىپنى يولغا قويۇش تەجرىبىلىرىنى سۆزلەپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن، مەمتىلى ئەپەندى تۈزگەن دەرسلىك پروگراممىسىنى، مەمتىلى ئەپەندى يولغا قويغان ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى، مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان مەكتەپ ناخشىلىرىنى ئۆگەنگەن، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوقۇتقۇچىلار مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى تېخىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان، ھەتتا مەمتىلى ئەپەندى «مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسى» نىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ۋاقىتتا، ئاتۇش كوچىلىرىدا مەش دەسسىتىپ ئېيتقان تۆۋەندىكى «مەرىپەت مارشى» ھەرقايسى يۇرتلاردا ئوخشاش بولمىغان ۋارىيانتلار بىلەن ئومۇملاشقان.

بىز مۇئەللىم، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپيورۇق نۇرلار چاچىمىز.
تالاي يىللار زۇلمەتتە تىنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئىرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بىسىلغان ئۇلى.

يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز،
ئىلىم بىلەن تىكلىنەر ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى ئىرپانغا يۇرتىمىز ئاتۇش،
ئىرپان بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز.

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 20 - قىسمىدا ئېلان قىلىنغان، روزى ئىبراھىم يازغان «شايار ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي - ماۋارىپ تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە» دېگەن ماقالىدە مۇنداق بايان قىلىنغان: «مەدەنىي - ماۋارىپ دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، 1935 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىغىچە ناھىيىنىڭ گۈلباغ، توپبولدى، يېڭى مەھەللە، مازار غوجا، يۇلتۇزباغ، نۇرباغ قاتارلىق 16 يېزىسىدا خەلق ئۆز كۈچىگە تايىنىپ يېڭىدىن مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىشقا كىرىشتى. ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1936 - يىلى 1 - ئايدا لايىقەتلىك ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن 40 نەپەرنى تاللىۋېلىپ ئۇيۇشما بىناسى ئىچىدە بىر سىنىپلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلدى ... كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى 1936 - يىلى 7 - ئايدا ئوقۇتقۇچىلىق كۇرسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىدى. بۇ يېڭىدىن يېتىشىپ چىققان ئوقۇتقۇچىلارنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ھەرقايسى ئورۇننىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەقسىم قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا تەينىلىدى ... ئۇلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان:

مۇئەللىم بىز يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
ئىلىم - بىلىم نۇرلىرىنى خەلققە چاچىمىز.
ھارماي - تالماي ئىشلەش بۇ ئىرادىمىز،
ۋەتىنىمىز، مىللىتىمىزنىڭ سادىق ئوغلى بىز.
ياشا ۋەتەن، ياشا خەلق،
يوقالسۇن، تۆگۈسۇن خورلۇق - نادانلىق!

دېگەن ئوقۇتقۇچىلار مارشىنى جارانلىق ئوقۇپ، يېزا قىشلاقلاردىكى ياش ئۆسمۈرلەرنى يېڭىچە پەن - ماۋارىپ بىلەن تەربىيىلەشكە باشلىدى».

بۇ بايانلاردىن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يېڭى مەكتەپ ماۋارىپىنى يولغا قويۇش تەجرىبىلىرىنىڭ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈسۈلىنىڭ ۋە ناخشا - مارشلىرىنىڭ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە شايار ناھىيىسىدە ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان بۇ «مەرىپەت مارشى» نىڭ «شايار ۋارياتى» دىن باشقا يەنە «كەلپىن ۋارياتى» «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 32 - سانىدا ئېلان قىلىنغان، ئابدۇساتتار ھامىدىن تەييارلىغان ماقالىدە تۆۋەندىكىدەك بېرىلگەن:

«مۇئەللىم بىز يۇرتلاردا مەكتوپ ئاچىمىز،
مىللەتنىڭ باشىغا نۇرلار چاچۇرمىز.
ماڭغان يولىمىز بىزلەرنىڭ ساۋادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭى ئېچىلغان قىپقىزىل گۈلى،
ئىنشائاللا بۇزۇلماس ياشار، مىلە ياشار،
يۇرتىمىزدا مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلغان گۈلى.»

مەمتىلى ئەپەندى يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىنى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا ئەملگە ئاشۇرۇشتەك ئۇلۇغ غايىنى كۆڭلىگە پۈككەن بولغاچقا، 1935 - يىلى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىسى ئابدۇرەھمان شائىر قاتارلىق ئونغا يېقىن كىشىنى يېڭى ماۋارىپنى تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ئەۋەتكەن. ئۇلار ئاقسۇنىڭ ئىگەرچى يېزىسىدىكى مېھرى خېنىمنىڭ بېغىدا ئەينى ۋاقىتتىكى ئاقسۇ ماۋارىپىنىڭ مەسئۇللىرى مۇھەممەت ھاجى، مەھمۇد ئەپەندى، مەمتىمىن سوپىزادە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر

بولىدۇ. ئابدۇرەھمان شائىر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئاقسۇدا قىسقا مۇددەت تۇرۇپ مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان «مەرىپەت مارشى»، «ئىزچىلار مارشى»، «ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن»، «قوتۇلۇش يولىدا»، «ئىرپان كۈنلىرى» قاتارلىق قوزغىتىش ۋە ئويغىتىش كۈچىگە ئىگە ناخشا - مارشلارنى ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىپ ئاقسۇنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتىدۇ. ئۇلار يەنە مەمتىلى ئەپەندى يولغا قويغان ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىنى، گىمناستىكا شەكىللىرىنى ۋە «ئىزچىلار ئەتىرىتى» قۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆگىتىدۇ ۋە تونۇشتۇرىدۇ. بىز بۇنى «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 24 - سانىدا ئېلان قىلىنغان، ئابدۇرەھمان مامۇت دىيار يازغان «ئاقسۇ كونا شەھەر مائارىپ تەزكىرىسى» دېگەن ماقالىدىكى بايانلاردىن ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. بۇ ماقالىدە: «ئىزچىلار ئەتىرىتى، ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، خەنزۇچە (توك زىجۇن) دېيىلەتتى. ئۇلار ئاساسەن تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل بولاتتى. بۇلار يىغىن، بايرامىلارنىڭ تەرتىپىنى، كوچىلارنىڭ تەرتىپ ئامانلىقىنى ساقلايتتى ... بۇ تەشكىلات 1935 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، باشلىقى نەزىم قاسىم ئىدى.

«ئىزچىلار ئەتىرىتى» 1940 - يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئاقسۇ كونا شەھەردىكى «ئىزچى ئەتىرىتى» خېلى يۇقىرى ئابرويغا ئىگە ئىدى. ھۆكۈمەت ساقچىلىرىدىن تەپ تارتمىغان كىشىلەر «ئىزچى ئەتىرىتى» دىن ئەيمىنەتتى. ئەمەلدارلارمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئوقۇيدىغان «ئىزچىلار مارشى» بار ئىدى. بۇ مارشقا ئىلىم - پەننىڭ، مەرىپەتنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەنىدى..... «ئىزچىلار مارشى» نىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى ۋە «ئىزچى ئەتىرىتى» نى تەشكىل قىلغۇچى — مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق ئەپەندى) ئىدى.»

مەمتىلى ئەپەندى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى يۇرتلاردا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان ۋە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ جايلاردىمۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تەجرىبە ۋە ئۇسۇللىرى يولغا قويۇلغان. بۇنى بىز «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995-يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان، ئوسمان قاسىم بىلەن غەيرەتجان ئوسمان يازغان «قازىرىق سەنئەت كۆرۈزۈكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدىكى مۇنۇ بايانلاردىن كۆرۈۋالالايمىز: «پەننىي ئوقۇتۇش مۇئەللىملىرىنى يېتىشتۈرۈشنىڭ بىرىنچى قەدىمى مۇنداق باشلانغان: 1935 - يىلى 8 -، 9 - ئايلاردا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۈيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى بەشكېرىم شۆبىسى بەشكېرىم بەگلىكى تەۋەسىدىكى پەننىي، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان يېشى چوڭ، دەرستە ياخشى، ساغلام بالىلاردىن 100 دىن ئارتۇقراقنى قازىرىق مەكتەپكە يىغىپ، ياتاقلاشتۇرۇپ، كۈرسقا تەشكىللەيدۇ. كۈرسنىڭ ۋاقتى ئىككى ئاي قىلىپ بەلگىلەنگەن... ئۇ كۈرسقا ئاستىن ئاتۇشتا يېڭى مائارىپ دولقۇنىنى قوزغاپ، قەشقەر ئەتراپىدا چوڭ تەسىر پەيدا قىلىۋاتقان مەمتىلى ئەپەندى مۇھەممەتئىمىن خەلپىتىم ۋە تەنتەربىيە، غەزەل ماھىرى ئابدۇناسىر ئىككەيلەننى ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئەۋەتكەن.»

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قەشقەر مائارىپىغا كۆرسەتكەن ئالغ زور تەسىرى 1936 - يىلى كۈزدە ئىلىپ بارغان يېڭى مائارىپ تەرغىبات ھەرىكىتىدىن ئىبارەت.

مەمتىلى ئەپەندى 1936 - يىلى كۈزدە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى تەرغىپ قىلىش ۋە تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە ئۆزى بىۋاستە تەربىيىلىگەن 40 نەپەر ئىزچىنى تەشكىللەپ، پىيادە بىر ئايدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ پەيزىۋات، يېڭىسار، تاشمىلىق، ئوپال، توققۇزاق، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا بارغان. «ئىزچىلار ئەتىرىتى» بارغانلا يېرىدە مەمتىلى ئەپەندى ئۆگەتكەن مەرىپەت روھىغا ۋە چاقىرىق كۈچىگە ئىگە ناخشا-مارشلارنى ئوقۇپ، كىچىك تىپتىكى كومېدىيىلەرنى ئورۇنداپ، تەشۋىقات تېكىستلىرىنى سۆزلەپ كىشىلەرنى مەكتەپ ئېچىشقا دەۋەت قىلىپ، يېڭى مائارىپنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلغان. «ئىزچىلار ئەتىرىتى» يېزا - كەنتلەردىن ئۆتكەندە، ئوچىسىغا ئاتۇشنىڭ تۆتلۈك ماتاسىدىن ماشرەك ئىزچىلار فورمىسى، پۇتىغا خۇروم ئاياغ كىيگەن، ئۇشنىسىگە پالتا قىستۇرۇلغان كىچىك چامىدان ئارتۇالغان. قولىدا

قىزىل بويالغان ئىزچىلار كالتىكى تۇتۇۋالغان ھالدا نەي - بارابانلارنى چېلىپ، ناخشا - مارشلارنى ئېيتىپ، رەتلىك تىزىلىپ، تەكشى قەدەم بىلەن كېتىۋاتقان بۇ «قوشۇن»نى كۆرگەن مىڭلىغان ئامما، ھەيرانلىق ۋە ھەۋەس نەزىرى بىلەن قىزغىن تەنتەنە قىلىشىپ «ئىزچىلار ئەترىتى»نىڭ قارىسى يوتكىچە قاراپ قېلىشقان. مەمتىلى ئەپەندى باشلىق ئىزچىلارنىڭ بۇ سەپىرى بەكمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان، ئۇلار سەپەر جەريانىدا نادانلىقنىڭ بوشۇكىدە تەۋرىنىپ ياتقان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قەلبىگە يېڭى ماۋارىپنىڭ ئۇرۇقىنى چاچقان.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر ماۋارىپىغا قوشقان يەنە بىر ئالاھىدە تۆھپىسى، ئايال ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈش ئارقىلىق، مىڭلىغان قىز ئۆسمۈرلەرنى مەكتەپ قوينىغا جەلىب قىلىش بولغان. ئۇ 1935- يىلى ئاتۇشنىڭ مەشھەد، تېجەن كەنتلىرىدە «چوكانلار سىنىپى» تەسىس قىلىپ، بىر تۈركۈم ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن. مەمتىلى ئەپەندى يەنە ئاستىن ئاتۇشتىكى ھەرقايسى كەنتلەردىكى مەكتەپلەرنىڭ ھەربىرىدە ئۇچتىن بەشكىچە كەچكۈرس سىنىپلىرىنى تەسىس قىلىپ، 1935 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە، ئاتۇش تەۋەسىدىكى ساۋات چىقىرىشقا تېگىشلىك ئاھالىنىڭ 70%تىن ئارتۇقراقىنى ساۋاتلىق قىلىپ بولغان.

مەمتىلى ئەپەندى خىزمىتىنىڭ ئالدىراشلىقىغا قارىماي مەكتەپلەر ئۈچۈن 40 پارچىدىن ئارتۇق ناخشا ئىجاد قىلىپ، ئومۇملاشتۇرۇپ، ئەۋلادلارنىڭ ئەخلاقىي ۋە ئەقلىي جەھەتتە ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئالاھىدە كۈچ چىقارغان.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ۋەتەن، مىللەت مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، مىللەتنى ماۋارىپ ئارقىلىق قۇتۇلدۇرۇش يولىدا بارلىقىنى بېغىشلايدىغان، توسقۇنلۇقلارغا باش ئەگمەيدىغان، جاھىل، مۇتەئەسسىپ روھانىي كۆچىلەر بىلەن باتۇرانە كۈرەش قىلىدىغان، ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق باشقىلارغا ئۈلگە بولىدىغان، ئىلغارلىق ۋە تەرەققىيات يولىدا تەۋرەنمەي ماڭىدىغان، ھەقىقەتتە چىنىڭ تۇرىدىغان «تەۋپىق روھى»نى نامايان قىلغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا «تەۋپىق روھى» - مۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر ماۋارىپىغا قوشقان يەنە بىر ئۈلۈغ تۆھپىسى.

3. مەمتىلى ئەپەندى ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

مەمتىلى ئەپەندى ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، تېما ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە كۆرۈلىدۇ. كىچىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، پىكىر قاتلاملىرى ۋە شەكىل ئامىللىرى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان تارىخىي دەۋر ۋە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىممەت قارىشى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تېما ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلىگەن مۇھىم ئامىل. بىزنىڭ بۇ يەردە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىممەت قارىشىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشىمىزدىكى سەۋەب سەنئەتكارنىڭ سۈبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىققا كۆرسىتىدىغان ئاكتىۋال تەسىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. ئەگەر يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېما ئالاھىدىلىكى نوقۇل ئوبيېكتىپ رېئاللىق تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ قارىلىدىغان بولسا، 1920 - ۋە 1930 - يىللىرى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان تالاي قەلەمكەشلىرىمىز ئىچىدە، مەمتىلى ئەپەندى بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىدىلا ئىسيانكارلىق، ئەركىنلىك تۇيغۇسى كۆچلۈك ئىپادىلەنمىگەن، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى روشەن ئەكس ئەتمىگەن بولاتتى.

مەمتىلى ئەپەندى دۇنيا قاراش جەھەتتە مىللەتنىڭ كۆلپەتلىك تەقدىرىنى كۆرۈپ يەتكەچكە، 1920-

يىلى 19 ياش ۋاقتىدا ئانا ۋەتەنىمىز ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي تەقدىرى ۋە ئىجتىمائىي رېئاللىقى بۇكسەك دەرىجىدە سۈۋوللاشتۇرۇلغان مەشھۇر ھەم تۇنجى شېئىرى «سايرام كۆلى»نى يېزىپ چىققان.

سايرام كۆلى ئۆزۈڭ كىچىك، دەردىڭ تولا،
داۋالغۇيسەن ساھىللاردىن تاشالمايسەن.
ئەتراپىڭنى قورشىۋالغاچ ئېگىز تاغلار،
ئىنتىلىسەن داۋانلاردىن ئاشالمايسەن.

مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرىنىڭ تېما ئالاھىدىلىكى ۋە پىكىر قاتلاملىرى، كىشىلەرنى نادانلىقتىن، قاششاقلىقتىن ۋە مەنىۋى قۇللۇقتىن قول ئۈزۈپ، ئەركىنلىك، تەرەققىيات ۋە مەرىپەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا دالالەت قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ «ئويغان خەلق» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

ئويغان خەلق يۈرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر،
مەكتەپ بىلەن چىراق ياققىن نۇر تولدۇر.

پۈتسۇن ئەمدى زۇلمەت دەۋرى ئىستىبدات،
شۇم تەقدىردىن، قارا كۈندىن بول ئازات!

سائادىتىڭ ئۈچۈن تىرىش ھىممەت قىل،
پەرزەنتلەرنى ئاقارتىشقا خىزمەت قىل!

دەس تۇر ئەمدى، ئاتلان خىزمەت يولىغا،
ھوماقۇشى قونسۇن ئەۋلاد قولىغا!

بىز مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دۇنيا قارىشىنى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن ئىدىيىسىنى ئەينى زامانىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىگە قويۇپ كۆزىتىدىغان بولساق، مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرىنىڭ ناھايىتى زور ئىلغارلىققا ۋە ئالدىن كۆرەرلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

مەمتىلى ئەپەندى پائالىيەت ئېلىپ بارغان 1930 - يىللاردا، شىنجاڭدا بىرقاتار سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئىنقىلابلار يۈز بېرىپ، كىشىلەر ئارىسىدا ۋەتەنىنىڭ ۋە مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە كەلگۈسى ئىستىقبالى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەر كۆچەيگەن، خەلقنىڭ ئۆز ئۆزىنى بىلىش ئېڭى ئويغىنىۋاتقان، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىق، ئەركىنلىك بىلەن قۇللۇق، يېڭىلىق بىلەن كونىلىق، ئادالەت بىلەن زالالەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۆتكۈرلەشكەن بىر دەۋر ئىدى. مۇشۇنداق شارائىتتا مەمتىلى ئەپەندى مەردانىلىق بىلەن مۇنداق يازغان:

ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن، بىزمۇ شادمان بولىنىڭ،
ئىلمۇ ئىرپان يولى ئۈچۈن ئەمدى قۇربان بولىنىڭ.
نەچچە يىللاپ ئۇخلىدۇق، كۈندۇز ئىدى قاراڭغۇلۇق،
ئېچىلىپ ئىرپان يولى قاراڭغۇلۇق بولدى يورۇق.
تۇتىشىپ قوللارغا قول شادۇ - خەندان بولىنىڭ،

ئەي ۋەتەن ئەۋلادى ئەمدى ئۇيقىدىن كۆزۈڭنى ئاچ،
ئىلمۇ ئىرپان نۇرىنى ئال، مىللىتىڭ ياشىغا ساچ،
ئۆزگىدەك ئۆز يۇرتىمىزغا بىزمۇ سۇلتان بولىنىڭ!

ئاخبارات، نەشرىيات ۋە مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرىدىن ئىبارەت ئېچىش قىيىن بولغان ئۇ زامانلاردا مەمتىلى ئەپەندى ئۆز ساداسىنى خەلقە ئۇنۇملۇك يەتكۈزۈش ئۈچۈن بارلىق شېئىرلىرىغا ئۆزى ئاھاڭ ئىجاد قىلىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىپ، زور ئىجتىمائىي ئۇنۇم ھاسىل قىلغان.

سىنىپىي زۇلۇم ۋە مىللىي زۇلۇم ئەۋجىگە چىققان، مىللىي كەمسىتىش ئومۇمىي رېئاللىق بولۇپ قالغان، مىللىي ئازادلىق، تەڭلىك - ئەركىنلىك، دېموكراتىيە، ئىنسانىي ھوقۇق، تەرەققىيات ۋە ئىلىم - مەرىپەتكە ئېرىشىش ھەممە جاھالەت، خۇراپاتلىق، قالاقلىق، نادانلىق ۋە قاششاقلىقتىن قۇتۇلۇش تەلەپلىرى كۈنسايىن ئۇلغىيىۋاتقان بىر تارىخىي دەۋردە ياشىغان مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەركىنلىك ۋە مەرىپەت غايىسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش مۇددىئاسى بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقى، ئۇنىڭ مىللەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر روھىنى ۋە جەڭچىگە خاس قەيسەر خاراكتېرىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان غايىلىرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە كەڭ كۆلەملىك ماۋارىپ ھەرىكىتى قوزغىغان بولسا، يەنە شۇ ماۋارىپ ھەرىكىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈپ تارىخىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان، مانا بۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىنقىلاب قىلىش ئۇسۇلى.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆز زامانىسىدىلا شېئىر ئىجادىيىتىدە زامانداش شائىرلاردىن پەرقلىق ھالدا، خۇددى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ئوخشاش تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە ساپ ئۇيغۇر تىلىدا ۋە خەلق شېئىرىيىتى (قوشاق، بەيىت، داستان) ئۇسلۇبىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان، مانا بۇ مەمتىلى ئەپەندى ئەسەرلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى بىر خاس ئالاھىدىلىكى.

ئۆزىنىڭ يۈكسەك ئارزۇ - ئارمانلىرىنى رېئالىققا ئايلاندۇرۇشتا شېئىرىيەتتىن قورال سۈپىتىدە پايدىلانغان مەمتىلى ئەپەندى، ئۆز مۇددىئاسىنى نادانلىقىنىڭ پاتقىقىغا پېتىپ ئىڭراۋاتقان خەلقە ئېنىق بىلدۇرۇش، ئۇلارنى ئويغىتىش، تەربىيىلەش، مەرىپەت يولىغا دالالەت قىلىش ئۈچۈن تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە خەلقە يېقىن بولۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلغان.

بىز ئۇيغۇرنىڭ بالىلىرى كۆڭلىمىز نۇرلۇق،
بېسىپ ئۆتكەن ئۆزاق ھايات يولىمىز ئۇلۇغ.

كۆپ زامانلار سەرسان بولدۇق زالىم قولىدا،
دەريا - دەريا قانلار تۆكتۇق ئەرك يولىدا.

بىزگە گويا دوزاخ بولدى بۇ ئانا ماكان،
ئەسىر بولدۇق، تۇتقۇن بولدۇق ھالىمىز يامان.

كۆرەش بىلەن ئۆتتى ئەسىر شانىمىز ئۇلۇغ،
بىزگە ئەمدى ياراشمايدۇ خارلىق ۋە قۇللۇق.

بۇ شېئىرنىڭ تىل ۋە ئۇسلۇبىدىن بىز مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - ۋە 30 - يىللىرى شېئىر ئىجادىيىتى

بىلەن شۇغۇللانغان نۇرغۇن شائىرلىرىمىزدا ئۇچرىمايدىغان ئۆزگىچىلىكلەرنى بايقايمىز. مانا بۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا مىللىي ئۇسلۇب بىلەن ئۆز خەلقىنىڭ تارىخىي تەقدىرىنى، ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى ۋە كۆرەش ئىرادىسىنى ئىپادىلەشتە قوللانغان شەكىل ئالاھىدىلىكى.

مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن يەنە بىر روشەن ئالاھىدىلىك شۇكى، شائىر شېئىرلىرىنى چوڭقۇر ئىجتىمائىيلىق تۇيغۇسىغا، تارىخ تۇيغۇسىغا ۋە چىنلىق تۇيغۇسىغا ئىگە قىلغان. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۆز نۆۋىتىدە مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرىنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلغان. مەسىلەن، مەمتىلى ئەپەندى «ئوقۇدى، ئاشتى» ، «قۇتۇلدۇق» ، «ئەي، ئانا يەر» ، «ئەي ۋەتەن، خەلق» قاتارلىق شېئىرلىرىدا گاھىدا تارىخىمىزنىڭ سەلتەنەتلىك سەھىپىلىرىدىن ئىپتىخارلىنىپ سېغىنىش ھېسلىرىنى ئىپادىلىگەن بولسا، گاھىدا ئىجتىمائىي رېئاللىقىمىزنىڭ ھەسرەتلىك كۆرۈنۈشىدىن قاقشاپ، ئۇنى ئۆزگەرتىش ھەققىدە چۇقان سالغان.

مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرىنىڭ يەنە بىر روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ تالانتلىق مۇزىكانت ۋە كومپوزىتور بولغاچقا، شېئىرلىرىنىڭ قۇرۇلما ۋە ئاھاڭدارلىقىنى ناخشا تېكىستلىرىگە قويۇلىدىغان ئېستېتىك تەلەپكە يېقىنلاشتۇرغان. شۇڭلاشقا 40 پارچىدىن ئارتۇق شېئىرنىڭ ھەممىسى مەكتەپ ناخشىلىرى ۋە مەكتەپ مارشلىرى سۈپىتىدە پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ مىقياسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ھەم 50 - يىللارغىچە داۋاملاشقان.

مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان ناخشا ۋە مارشلارنىڭ جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغىشى ۋە كەڭ كۆلەمدە ئومۇملىشىشىدا يەنە مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان مۇزىكىلارنىڭ مىلودىيەسىنىڭ جۇشقۇن ۋە جەڭگىۋار بولۇشى ئالاھىدە رول ئوينىغان. خەلقىمىز جۇشقۇن ۋە جەڭگىۋار روھقا بەكمۇ مۇھتاج بولۇۋاتقان ئەينى زاماندا مۇشۇنداق روھتىكى ناخشا - مارشلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى شۇبھىسىزكى، تەسەۋۋۇردىن تاشقىرى بولغان.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1981 - يىللىق 3 - سان.
2. سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۈر داستانى» 1 - قىسىم، 1990 - يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى.
3. لىيۇرشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» (2 - قىسىم)، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى. 1996 - يىل نەشرى.
4. «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 17-، 20-، 24-، 32- قىسىملىرى.
5. «مەشئەل» 1995 - يىلى بېسىلغان نۇسخىسى. ئاتۇش.
6. «قەشقەر تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - كىتاب. قەشقەر.

(پوچتا نومۇرى: 830001)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئۈستىدە مەسلەھەتلىشىش

ئوسمان مۇھەممەت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە «ئەركىن كارخانا تۈزۈمى» نىڭ ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ رىقابەت خاراكتېرلىق بازار مېخانىزمىنىڭ رولىغا مۇھتاج بولىدىغانلىقى، ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ رىقابەت خاراكتېرلىك بازار مېخانىزمىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقى ئۈستىدە قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：本文主要阐明"自由企业制度"是社会化在生产高度发展的产物，社会主义市场经济体制需要竞争性的市场杠杆作用，自由企业制度反映了竞争市场经济杠杆的客观要求。

Abstract: The article briefly analyses the "free enterprise system" is the result of highly development of socialized production and social marketing system needs the competitive market function. It furtherly points out that free enterprise system reflects the objective claims of competitive market function.

نۆۋەتتە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ئېلىمىز ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنىڭ نىشانىسى قىلىندى. كارخانا ئىسلاھاتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پايدىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش، ھوقۇقنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈش، تىجارەتنى كۆتۈرىگە بېرىش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ھەسسىدارلىق تۈزۈمىنى سىناق قىلىش يولغا قويۇلۇاتىدۇ. بۇ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنىڭ ئاچقۇچلۇق پەيتتە تۇرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش كارخانا ئىسلاھاتىنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان تونۇشىمىزنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھاياتى كۈچكە ئىگە ئىقتىسادنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھاياتى كۈچكە ئىگە نۇرغۇنلىغان كارخانىلار بولۇشى كېرەك. چۈنكى، كارخانا ھازىرقى زامان ئىقتىسادىنىڭ سۈبيېكتى، شۇنداقلا ھازىرقى زامان بازار ئىگىلىكىنىڭمۇ سۈبيېكتى. كارخانا تۈزۈمىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە كارخانا تەشكىلاتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئەنئەنىۋى ئىقتىسادتىن زامانىۋى ئىقتىسادقا ئۆتۈشنىڭ ئاساسىي ئىپادىسىدۇر.

* ئوسمان مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

بىر دۆلەتنىڭ تەرەققىي قىلىش - قىلالماس-
لىقىنىڭ ئاچقۇچى بايلىقلارنى يەنى ماددىي بايلىق ۋە
ئادەم كۈچى بايلىقلىرىنى ئۈنۈملۈك تەقسىم قىلىش
ۋە ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش - پايدىلىنال-
ماسلىققا، بازاردىكى ئىستىمالچىلارنىڭ ئېھتىيا-
جىغا ئاساسەن ئەڭ يۇقىرى قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرا-
لىغان - ئاشۇرالمىغانلىقىغا باغلىق، كارخانا بايلىق-
لارنى تەقسىم قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتىكى
بىر خىل تەشكىلىي شەكىل، تۈرلۈك ماددىي بايـ
لىق ۋە ئادەم كۈچى بايلىقلىرىنى تەشكىللەپ ئىش-
لەپچىقىرىش، تىجارەت ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىسا-
دىي تەشكىلىي شەكىل. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر دۆ-
لەتنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تېز سۈرئەتتە، ئۇدا، مۇقىم
راۋاجلىنىش - راۋاجلىنالماسلىقىنىڭ ئاچقۇچى شۇ
دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ راۋاجلىنىش هاياتى كۈچە-
گە ئىگە بولۇش - بولماسلىقىغا باغلىق.

XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا كەلگەندە
غەرب ئەللىرىدە تۆمۈر يول ترانسپورت تېخنىكە-
سى ۋە ئالاقىلىشىش تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىشـ
ىغا ئەگىشىپ، كارخانا تۈزۈمىدە بىر قېتىملىق
مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىنقىلاب خاراكتېرلىك يېڭـ
لىق بارلىققا كەلدى، يەنى مۇلۇكچىلىك هوقۇقى
بىلەن تىجارەت هوقۇقى ئايرۇېتىلگەن-
هەسسىدارلىق شىركىتىنى بەلگە قىلغان ئەركىن
كارخانا تۈزۈمى شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇنىڭ
ئەكسىچە، يېقىنقى زاماندىن بۇيان چىڭ سۇلالىسى
ۋە شىمالىي مىللىتارىستلار هۆكۈمرانلىق قىلىۋات-
قان مەزگىللەردە جۇڭگو ئىقتىسادى ئۈزاق مۇددەت
راۋاجلانماي بىر ئىزدا توختاپ قالدى. كارخانا تە-
رەققىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇزاقتىن بۇيان
جۇڭگونىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي شارائىتى هايا-
تىي كۈچىگە ئىگە بولغان زامانىۋى كارخانا تۈزۈمـ
لىنىڭ ئورنىتىلىشىغا توسالغۇ بولۇپ، نەتىجىدە رە-
قابەت خاراكتېرلىك بازار ئىگىلىكىدىكى ئەركىن
كارخانا تۈزۈمى شەكىللىنەلمىدى. ئەجنەبىچىلىك
هەربىكىتىدىن كېيىن، جۇڭگودا پەيدىن - پەي بىيو-
روكراتلار هەمدە هۆكۈمەت تىجارەت قىلىدىغان بىر
خىل ئۆلۈك كارخانا ئىنىستىتۇتى شەكىللەندى. گو-
مىنداڭ هۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە،
بىيۇروكرات مونوپول تىجارەت يۇقىرى پەللىگە چە-
قىپ، هوقۇق يۇكسەك دەرىجىدە مونوپول قىلىـ
غان بىيۇروكرات ئىقتىساد شەكىللەندى. رىقابەت
خاراكتېرلىك بازار مېخانىزمى ۋە ئەركىن كارخانا
تۈزۈمى باشتىن - ئاخىر جۇڭگودا يىلتىز تارتالمـ
دى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ هوقۇق يۇكسەك دەرىجىدە مەركەز-
لەشتۈرۈلگەن بىر يۈرۈش ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى
قوللىنىلغانلىقتىن، كارخانا تامامەن مەمۇرىي هو-
قۇقنىڭ كونتروللۇقىغا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. رو-
شەنكى، رىقابەت خاراكتېرلىك بازار مېخانىزمى
بولمىسا، ئەركىن كارخانا تۈزۈممۇ بولمايدۇ.
ئەركىن كارخانا تۈزۈمى بولمىسا، رىقابەت خاراك-
تېرلىك بازار مېخانىزممۇ بولمايدۇ. بۇ ئىككىسى
تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىپلىمىزنىڭ كونا
تۈزۈلمە ئاستىدىكى كارخانا تۈزۈمى، ئاساسەن بىر
خىل ئۆزىنى ئۆزى راۋاجلاندۇرىدىغان هاياتىي
كۈچكە ئىگە بولمىغان مەمۇرىي بېقىندا بۇيۇم بو-
لۇپ قالغانىدى. ئۇ هەرگىزمۇ هەقىقىي مەنىدىكى
كارخانا ئەمەس ئىدى. هەقىقىي كارخانا بازار ئۇ-
چۇن مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان ۋە بازارنى ئە-
گەك مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەيدىغان هەمدە پايدا-
نى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش ۋە ئۈزاق مۇد-
دەت مۇقىم راۋاجلىنىشنى نىشان قىلغان ئىقتىسا-
دىي تەشكىلدۇر. كونا تۈزۈلمە ئاستىدىكى ئۆلۈك
كارخانا تۈزۈمى ئارقىلىق ئىپلىمىز سانائىتىنىڭ
تېز راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولغىلى بولمايدۇ، شۇن-
داقلا ئىقتىسادنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئا-
شۇرغىلىمۇ بولمايدۇ.

3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىنكى ئون نەچچە
يىللىق ئىسلاهات ئارقىلىق ئىپلىمىزنىڭ كارخانا
تۈزۈمىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بولۇپمۇ
غەيرىي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تەرەق-
قىياتى يەنى يېزا بازار كارخانىلىرى، ئوچ تەرەپ
مەبلەغ سالغان كارخانىلار، خۇسۇسىي كارخانىلار
ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئىنتايىن مۇهىم
رول ئوينىدى. لېكىن دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى
كارخانا تۈزۈمى يەنىلا ئىپلىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە

كىتى (چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى ۋە ھەسسىدارلىق چەكلىك شىركىتى) دىن ئىبارەت. بۇ ئۈچ خىل كارخانا تەشكىلاتىغا تەدبىقلىنىدىغان قانۇننىڭ تامامەن ئوخشاش بولۇشى ناتايىن، لېكىن كارخانا بەرپا قىلىشتا تايىنىدىغان قانۇن كارخانا بەرپا قىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغان ھەر بىر ئادەم ئۈچۈن باراۋەر بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدە كارخانىنى بەرپا قىلىش قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە بولىدۇ. ئەكسىچە مەلۇم بىر مەۋرىي ئورگان ياكى مەۋرىي باشلىقنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولمايدۇ. بۇ يەردە تەكىتلىنىۋاتقان «ئەركىن» دېگەن سۆز قانۇن مەنىسىدىكى تاللاشنىڭ پۈتۈنلەي ئەركىن بولىدىغانلىقىنى يەنى كارخانا بەرپا قىلىش ياكى قىلماسلىق، قانداق كارخانا بەرپا قىلىشنىڭ ئەركىن تاللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، تىجارەت پائالىيىتىدە كارخانىنىڭ قانۇن يول قويغان دائىرىدىكى بارلىق تىجارەت ئۆسۈللىرىنى تاللاش ھوقۇقى بولىدۇ. بۇ ھوقۇق تىجارەت دائىرىسى، خادىملارنى ئىشلىتىش، ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىش، مۇئاش تۈزۈمىنى بېكىتىش، مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشىنى بەلگىلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەقەت قانۇندا چەكلەنگەن بولمىسىلا، كارخانا بارلىق تىجارەت ۋاسىتىلىرىنى ئەركىن تاللىسا بولىدۇ. ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدە ھەرقانداق ئادەمنىڭ خالىغانچە كارخانىنىڭ ھوقۇقىنى بەلگىلىشىگە ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇشىغا بولمايدۇ. قانۇن تۈزۈمىنىڭ كاپالىتى ئاستىدا، ئەركىن ھالدا تىجارەت ئېلىپ بېرىش، ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى، شۇنداقلا ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى يۈكسەك دەرىجىدە ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن مەۋرىي خاراكتېرلىك پىلان ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىدە، كارخانىنىڭ تەقدىرى مەۋرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، كارخانىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، راۋاجلىنىش، گۈللىنىپ روناق تېپىشى خېلى زور دەرىجىدە مەۋرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى ياكى مەۋرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىغا باغلىق بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش بىلەن ئادەم ئىدارە قىلىش ئەركىن كارخانا تۈزۈمى بىلەن پىلانلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىدىكى كارخانا تۈزۈمىنىڭ تۈپ پەرقىدۇر.

تۆتىنچى، ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئاستىدا، كارخانىنىڭ نىشانى بازارنى توۋار ۋە ئەمگەك مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەش ھەمدە پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش شۇنداقلا ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ، كارخانا باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللانسا بولمايدۇ، پەقەت پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش كارخانىدىن ئىبارەت بۇ ئىقتىسادىي تەشكىلىنىڭ ئاساسىي نىشانى، شۇنداقلا كارخانىنى باشقا ئىقتىسادىي تەشكىلاتلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش نىشانىدىن چەتلەپ كېتىلىدىكەن، ئۇنداقتا كارخانىمۇ ھەقىقىي كارخانا بولالمايدۇ.

ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ھەرگىزمۇ ھەر بىر كارخانىنىڭ پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا، ھەممە كارخانىنىڭ گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۇزاق مۇددەت مۇقىم راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلالمايدۇ. ئەكسىچە، رىقابەت جەريانىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى، ئالالىرى غەلبە قىلىپ، ناچارلىرى شاللىنىپ كېتىش ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدىكى كارخانىلار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى. گۈللىنىپ راۋاجلانغان كارخانىلارنىڭ پايدىسى بىلەن زىيان تارتىپ ۋەيران بولغان كارخانىلارنىڭ زىيىنى ھەرگىز ئوخشاش بولمايدۇ. ئالدىنقىسى مۇقەررەر ھالدا كېيىنكىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كېتىكەن بولىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. لېكىن رىقابەت خاراكتېرلىك بازار ئىگىلىكىدە، زىيان تارتىپ ۋەيران بولۇش خەۋپى ھەر بىر كارخانىنى تۇرلۇك ئامىللار بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە راۋاجلىنىش پۇرسىتى ئىزدەشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېخنىكا راۋاجلاندۇرۇش، تېخنىكا يېڭىلاش ئارقىلىق مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرقىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە قاندۇرۇپ، بازار رىقابىتىدىكى ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرۈشكە تۇرتكە بولىدۇ. كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت

ئىسلاھاتىدىكى ئەڭ قىيىن مەسىلە بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. كارخانىلاردىكى زىيان تارتىش ھالىتى ۋە ئۇنۇم تۆۋەن بولۇش قاتارلىقلار جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا زور دەرىجىدە كاشىلا بولماقتا.

قىسقىسى، ئېلىمىزنىڭ كارخانا تۈزۈمىنىڭ رىقابەت خاراكتېرلىك بازار مېخانىزمىدىكى ئەركىن كارخانا تۈزۈمى بىلەن بولغان ئارىلىقى تېخى خېلى يىراق. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى، رىقابەت خاراكتېرلىك بازار مېخانىزمىنىڭ بايلىقلارنى تەقسىملەش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش جەھەتتە ئاساسلىق رول ئوينىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئېلىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئەركىن كارخانا تۈزۈمى تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىشىنى مۇقەررەر ھالدا تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداقلا كارخانا ئىسلاھاتىنىڭ نىشانىسى رىقابەت خاراكتېرلىك بازار مېخانىزمىدىكى ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەركىن كارخانا تۈزۈمى دېگەن زادى نېمە؟ بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ئاۋۋال سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى كارخانا-نىڭ تەشكىلىي فورماتسىيىسى ۋە ھەرىكەت شەكلىنى ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئۇقۇمى بىلەن ئىپادىلەش-نى ئورنىتىش ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، كارخانا-نىڭ تىجارەت ھەرىكىتى ۋە كارخانىنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقى كارخانىنىڭ بازار رىقابىتىدىكى كۆپ خىل ئىقتىسادىي ھەرىكىتى ۋە كۆپلىگەن تەرەپلەر-دىكى ھوقۇقلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان بىر پۈتۈن ئۇقۇم. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر تۈتاش ھالدا ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئۇقۇمى بىلەن رىقابەت خاراكتېرلىك بازار تۈزۈلمىسىدىكى كارخانا تۈزۈمى يەنى كارخانىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى، ھەرىكەت شەكلى، ئىقتىسادىي ھەرىكىتى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەش ئەڭ مۇۋاپىق ئۇسۇل.

ئەركىن كارخانا تۈزۈمى بازار ئىگىلىكىدە كارخانىلار قانۇن بويىچە قۇرۇلىدىغان، قانۇن بويىچە تىجارەت ۋاستىلىرىنى ئەركىن تاللاپ، كارخانىنىڭ تىجارەت نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان بىر خىل كارخانا تۈزۈمىنى كۆرسىتىدۇ. ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ تۆۋەندىكىدەك مەنىلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، پەقەت بازار ئىگىلىكىدىكى رىقابەت خاراكتېرلىك بازار تۈزۈلمىسىدىلا، ئەركىن كارخانا تۈزۈمى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھوقۇق يوق-سىك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن مەمۇرىي خاراكتېرلىك پىلان ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنى بارلىققا كەلتۈرەلمەيدۇ. ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى توغرا رىقابەتكە تولغان بازاردا تىجارەت قىلىش بولىدۇ. ئەكسىچە، مەمۇرىي خاراكتېرلىك ھوقۇق مونوپولىيىسىگە تايىنىپ بازار كۈچلىرىنى ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچى، ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدىكى كارخانا قانۇن بويىچە قۇرۇلغان بولىدۇ. ئەكسىچە مەمۇرىي باشقۇرغۇچى ئورگانلار ياكى مەمۇرىي باشلىقنىڭ تەستىقى بىلەن ۋە ياكى ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن قۇرۇلمايدۇ. بازار ئىگىلىكىدە، ئۇچ خىل ئاساسىي كارخانا تەشكىلىي بولىدۇ يەنى يەككە ئادەمنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى كارخانا، شېرىكچىلىك تۈزۈمىدىكى كارخانا ۋە ھەسسىدارلىق شىر-

كىتى (چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى ۋە ھەسسىدارلىق چەكلىك شىركىتى) دىن ئىبارەت. بۇ ئۈچ خىل كارخانا تەشكىلاتىغا تەدبىقلىنىدىغان قانۇننىڭ تامامەن ئوخشاش بولۇشى ناتايىن، لېكىن كارخانا بەرپا قىلىشتا تايىنىدىغان قانۇن كارخانا بەرپا قىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغان ھەر بىر ئادەم ئۈچۈن باراۋەر بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدە كارخانىنى بەرپا قىلىش قانۇنىنى بەلگىلىمىسى بويىچە بولىدۇ. ئەكسىچە مەلۇم بىر مەمۇرىي ئورگان ياكى مەمۇرىي باشلىقنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولمايدۇ. بۇ يەردە تەكىتلىنىۋاتقان «ئەركىن» دېگەن سۆز قانۇن مەنىسىدىكى تاللاشنىڭ پۈتۈنلەي ئەركىن بولىدىغانلىقىنى يەنى كارخانا بەرپا قىلىش ياكى قىلماسلىق، قانداق كارخانا بەرپا قىلىشنىڭ ئەركىن تاللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، تىجارەت پائالىيىتىدە كارخانىنىڭ قانۇن يول قويغان دائىرىدىكى بارلىق تىجارەت ئۈسۈللىرىنى تاللاش ھوقۇقى بولىدۇ. بۇ ھوقۇق تىجارەت دائىرىسى، خادىملارنى ئىشلىتىش، ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىش، مۇئاش تۈزۈمىنى بېكىتىش، مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشىنى بەلگىلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەقەت قانۇندا چەكلەنگەن بولمىسلا، كارخانا بارلىق تىجارەت ۋاسىتىلىرىنى ئەركىن تاللىسا بولىدۇ. ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدە ھەرقانداق ئادەمنىڭ خالىغانچە كارخانىنىڭ ھوقۇقىنى بەلگىلىشىگە ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇشىغا بولمايدۇ. قانۇن تۈزۈمىنىڭ كاپالىتى ئاستىدا، ئەركىن ھالدا تىجارەت ئېلىپ بېرىش، ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى، شۇنداقلا ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى يۈكسەك دەرىجىدە ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن مەمۇرىي خاراكتېرلىك پىلان ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىدە، كارخانىنىڭ تەقدىرى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، كارخانىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش، راۋاجلىنىش، گۈللىنىپ رونaق تېپىشى خېلى زور دەرىجىدە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى ياكى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ غۇچىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش بىلەن ئادەم ئىدارە قىلىش ئەركىن كارخانا تۈزۈمى بىلەن پىلانلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىكى كارخانا تۈزۈمىنىڭ تۈپ پەرقىدۇر.

تۆتىنچى، ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئاستىدا، كارخانىنىڭ نىشانى بازارنى توۋار ۋە ئەمگەك مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەش ھەمدە پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش شۇنداقلا ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ، كارخانا باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللانسا بولمايدۇ، لېكىن پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش كارخانىدىن ئىبارەت بۇ ئىقتىسادي تەشكىلنىڭ ئاساسىي نىشانى، شۇنداقلا كارخانىنى باشقا ئىقتىسادي تەشكىلاتلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش نىشانىدىن چەتلەپ كېتىلىدىكەن، ئۇنداقتا كارخانىمۇ ھەقىقىي كارخانا بولالمايدۇ.

ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ھەرگىزمۇ ھەر بىر كارخانىنىڭ پايدىنى يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا، ھەممە كارخانىنىڭ گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۇزاق مۇددەت مۇقىم راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلالمايدۇ. ئەكسىچە، رىقابەت جەريانىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى، ئالالمىرى غەلبە قىلىپ، ناچارلىرى شاللىنىپ كېتىش ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدىكى كارخانىلار تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى. گۈللىنىپ راۋاجلانغان كارخانىلارنىڭ پايدىسى بىلەن زىيان تارتىپ ۋەيران بولغان كارخانىلارنىڭ زىيىنى ھەرگىز ئوخشاش بولمايدۇ. ئالدىنقىسى مۇقەررەر ھالدا كېيىنكىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كېتىكەن بولىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا ئىقتىسادي تەرەققىياتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. لېكىن رىقابەت خاراكتېرلىك بازار ئىگىلىكىدە، زىيان تارتىپ ۋەيران بولۇش خەۋپى ھەر بىر كارخانىنى تۇرلۇك ئاماللار بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە راۋاجلىنىش پۇرسىتى ئىزدەشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېخنىكا راۋاجلاندۇرۇش، تېخنىكا يېڭىلاش ئارقىلىق مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە قاندۇرۇپ، بازار رىقابىتىدىكى ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرۈشكە تۇرتكە بولىدۇ. كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت

بايلىقلارنى ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇ-
رۇشنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا قىممىتى تېخىمۇ زور
بولغان جايلارغا ئىشلىتىشكە تۇرتكە بولىدۇ. مانا
بۇ ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ھەربىر كەتلەندۇرگۈچى
كۈچىدۇر.

شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ئەركىن كارخانا
تۈزۈمىنى ئورنىتىشتا مۇنداق ئىككى ئىدارە قىلغۇ-
چى شەرتنى ھازىرلاش كېرەك. بىرىنچى، مۇلۇك
ھوقۇقى چەكلەش كۈچى شەرتى. بۇ ئادەتتە كارخا-
نىدىكى تۈرلۈك بايلىقلارغا بولغان مۇلۇك ھوقۇقى-
نى ئەقلىغا مۇۋاپىق ، ئېنىق، قاتتىق ئايرىپ ۋە
ئىشەنچلىك قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، كار-
خانىنىڭ بايلىقىنى ئىدارە قىلىپ ئىشلىتىش، ئې-
نىق مەسئۇل مۇبىيكىت بولۇش، ھەربىر مۇ-
يىكتى بولۇش ۋە مەنپەئەت مۇبىيكتى بولۇش،
مەسئۇلىيەت- ھوقۇق - مەنپەئەت ئۆزئارا ئورگا-
نىك بىرلەشتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي چەكلەش مېخا-
نىزمىنى شەكىللەندۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىن-
چى، رىقابەت چەكلەش كۈچى شەرتى، بۇ ئادەتتە
تولۇق رىقابەتكە تولغان بازار مېخانىزمىنىڭ كارخا-
نىنىڭ تىجارىتىنى ئوبيېكتىپ ئۆلچەش مىزانى بە-
لەن تەمىن ئېتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.
بۇ، تولۇق رىقابەتكە تولغان مەھسۇلات بازىرى،
مەبلەغ بازىرى، ئەمگەك كۈچى بازىرى قاتارلىقلار-
نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ كونا تۈزۈلمە ئاستىدىكى دۆلەت
ئىگىدارچىلىقىدىكى كارخانا تۈزۈمىدە يۈقىرىدا با-
يان قىلىنغان ئەركىن كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي
ئالاھىدىلىكلىرى مەۋجۇت ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئۇنىڭ ھەربىر ئۇسۇلى ۋە ھەربىر نەتىجىسى
بىلەن ئەركىن كارخانا تۈزۈمى ئاستىدىكى ھەربىر
ئۇسۇلى ھەم ھەربىر نەتىجىسىنىڭ پەرقى ئىنتا-
يىن زور. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا تۈزۈمى
ئاستىدا، كارخانا ھوقۇقى يۇكسەك دەرىجىدە مەر-
كەزلەشتۈرۈلگەن مەمۇرىي خاراكتېرلىك ماسلاش-
تۇرۇلغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىچىدە يۈرۈشىدۇ.
ئۇ پۈتۈنلەي مەمۇرىي ھوقۇق ئورگىنىنىڭ ېقىنىدە-
سى بولۇپ قالغان بولىدۇ. بۇنداق تۈزۈلمە ئاستىدا
كارخاننىڭ بەرپا قىلىش پۈتۈنلەي مەمۇرىي باشقۇر-
غۇچى ئورگاننىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدۇ. ئۇنىڭ
تىجارەت ھەربىتى مەمۇرىي ھوقۇقنىڭ يۇكسەك
دەرىجىدىكى كونترولىغى ۋە باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.
كارخاننىڭ نىشانى بازارنى توۋار ۋە ئەمگەك مۇلا-
زىمىتى بىلەن تەمىنلەش بولماستىن، ئەكسىچە يۇ-
قىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگىنىنىڭ
مەمۇرىي بۇيرۇقىنى ئورۇنلاش بولىدۇ. پايدىنى
يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش بولماستىن، ئەكسىچە
مەمۇرىي باشقۇرغۇچى ئورگاننىڭ ئىرادىسى بويىچە
ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش بولىدۇ. كارخانىدا
رىقابەتتە ئۇتۇپ چىقىش، ئالالىرى غەلىبە قىلىپ،
ناچارلىرى شاللىنىپ كېتىدىغان مېخانىزم بولماي-
دۇ. ئەكسىچە، تىجارىتى ياخشى بولمىغان كارخا-
نىلار زىيان تارتىپ ۋەيران بولمايلا قالماستىن،
بەلكى ھۆكۈمەتنىڭ قوشۇمچە يارىدەم پۇلىغا ئېرە-
شىدۇ. تىجارىتى ياخشى بولغان كارخانىلار ئۇزاق
مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن
پايدىسىغا ئېرىشەلمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە تېخە-
مۇ ئېغىر يۇكنى كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. تې-
خىمۇ مۇھىمى شۇكى، تولۇق رىقابەت مېخانىزمى
بولمىغان شارائىت ئاستىدا تىجارىتى ياخشى بولۇش
بىلەن تىجارىتى ياخشى بولماسلىقنى ئۆلچەيدىغان
ئوبيېكتىپ ئۆلچەممۇ مەۋجۇت بولمايدۇ. بۇنداق
ئەھۋالدا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ
سۇبيېكتى بولغان كارخانىلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى
زور دەرىجىدە بوغۇپ قويىدۇ، ئىقتىسادىي تەرەققە-
ياتقا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. شۇڭا كارخانا ئىسلاھاتنى
چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئارقىلىق بۇنداق ھالەتنى ئۆز-
گەرتىشكە توغرا كېلىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

(1) «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى نەزەرىيىسى»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993- يىلى 12 - ئاي نەشرى.

(2) «جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993 - يىلى 3 - ئاي نەشرى.

(3) «شىنخۇا ئايلىق گېزىتى» 1992 - يىلى 7 - سانى.

(4) «دېڭ شياۋپىڭ ئىدىيىسى نەزەرىيىسى»، خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى 11 - ئاي 2 - نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ئابدۇغېنى ئوبۇلھەسەن*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى بازار ئىگىلىكى بىلەن كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە ئالاھىدىلىكى بايان قىلىنىپ، مەملىكىتىمىزدە بازاردىن ئىبارەت غايەت زور ئىقتىسادىي پىشاڭدىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ پايدىلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述社会主义市场经济与资本主义市场经济的异同，在我国进一步利用市场经济这一巨大经济杠杆必要性。

Abstract: This article expounds the similarities and differences between socialist market economy and capitalistic market economy as well as the necessity of making further use of tremendous economic levers—socialist market economy in our country.

بازار ئىگىلىكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئايلىنىش شەكلى بولۇپ، ئۇ بايلىقنى سەرخىل ئورۇنلاشتۇرۇش، بايلىقنى تەجەش، ئىقتىسادىي ئۈچۈر تارقىتىش، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى بېۋاستە ئىشقا ئاشۇرۇپ، ياخشىلىرىنى مۇكاپاتلاش، ناچارلىرىنى شاللاش قاتارلىق روللارنى ئويناپدۇ، شۇڭلاشقا، بازار ئىگىلىكى ـ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى.

بازار ئىگىلىكى تاۋار سودا بازىرى، ئەمگەك كۈچى بازىرى، تېخنىكا بازىرى، ئۇچۇر ـ جاي بازىرى، پاي چېكى بازىرى، ئۇچۇر ـ مۇلازىملىق بازىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بازار ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق ئىككى جەھەتتىن تەكشۈرۈشكە بولىدۇ. بىرى، ئىجتىمائىي تۇزۇمدىن ئايرىلىپ تۇرۇپ تەكشۈرۈپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئورتاقلىقىنى تەتقىق قىلىش لازىم؛ يەنە بىرى، بازار ئىگىلىكى بىلەن ئىجتىمائىي تۇزۇمنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرۇپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ خاسلىقىنى تەتقىق قىلىش لازىم. بازار ئىگىلىكىنىڭ ئورتاقلىقىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بازار ئىگىلىكى قانداق ئىجتىمائىي تۇزۇم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بازار سۈبيېكتىنىڭ مۇستەقىللىقى، بازار مۇناسىۋىتىنىڭ باراۋەرلىكى، بازار پائالىيىتىنىڭ رىقابەتچانلىقى، بازار تەرەققىياتىنىڭ ئېچىۋېتىلىشچانلىقى، مۇكەممەل بولۇ-

* ئابدۇغېنى ئوبۇلھەسەن: شىنجاڭ تىببىي ئىنستىتوتى ئىجتىمائىي پەنلەر بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

غان قانۇن سىستېمىسى ۋە نازارەت سىستېمىسىغا ئىگە بولۇش، ھۆكۈمەت بازارنىڭ ئايلىنىشىنى ۋا- ستىلىق تىزگىنلەش ۋە تەڭشەش قاتارلىق ئومۇ- مىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. بۇ ئالاھىدە- لىكلەر بازار ئىگىلىكى بولغانلىكى ئىجتىمائىي تۈ- زۈلمەردە ئوخشاشلا رول ئوينايدۇ. بازار ئىگىلە- كىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىدىن ئىبلىپ ئېيتە- قاندا، بازار ئىگىلىكى مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ ئا- ساسىي تۈپ تۈزۈمى بىلەن زىچ بىرلەشكەن بولە- دۇ.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىمىز، بولۇپمۇ بازارنى يۇزلىنىش قىلغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىمىز، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى مۇكەممەل- لەشتۈرۈشنى مەخسەت ۋە مەزمۇن قىلىدۇ. سوتـ سىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بىلەن كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكى ھەم ئورتاقلىققا ئىگە، ھەم ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقى قىممەت قانۇنىيىتى، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇنا- سىۋىتى، باھا سىگنالى، رىقابەت مېخانىزمى، بازار مېخانىزمىنىڭ بايلىقنى تەقسىم قىلىشتىكى رولى قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ پەرقى ئاسا- سەن، بازار ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈ- زۈمنىڭ چەكلىمىسىدىن ئايرىلالمايدىغانلىقىدا ئىپا- دىلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىبىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، قۇرۇلۇش كۆلىمى كېڭەيگەن، ئە- گىلىك قۇرۇلمىسى ۋە كەسىپ، مەھسۇلات قۇ- رۇلمىسى مۇرەككەپلەشكەن، تەرەققىيات نىشانى نورمالالاشقان، كۆپ خىللاشقان، ئىگىلىك خەلقئا- راغا يۇزلەنگەن ئەھۋالدا، بايلىقنى تەقسىم قىلىشتا مەمۇرىي ۋاستە ئاساس قىلىنغان پىلانلىق ئىگە- لىك ماس كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بايلىقنى بازار ئارقىلىق تەقسىم قىلىشنى ئاساس قىلغان بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. نۆۋەتتە ئىلىمىزنىڭ ئىگىلىكى شۇنداق ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەنلىكتىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈ- زۈلمىنى بەرپا قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەڭشەش رولىدىن قارىغاندا «بىز بەرپا قىلىدىغان سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى سو- سىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىن تىز- گىنلىشى، تەڭشىشى ئاستىدا، بازاردىكى بايلىقنى تەقسىم قىلىشتا ئاساسىي رول ئويناش ئىمكانىيە- تىگە ئىگە قىلىدۇ، ئىقتىسادىي ھەرىكەتنى قىي- مەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگە- رىشىگە ئۇيغۇنلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلە- دۇ؛ ئۇنىڭدا باھا پىشاڭى ۋە رىقابەت مېخانىزمە- نىڭ رولى ئارقىلىق بايلىق ئۇنۇمى ياخشىراق ھال- قىلارغا تەقسىم قىلىنىدۇ ۋە كارخانىلارغا بېسىم، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھاسىل قىلىپ، كارخانە- لارنىڭ ياخشىلىرى ئۇستۇنلۇككە ئىگە قىلىنىپ، ناچارلىرى قاتاردىن چىقىرىلىدۇ؛ بازارنىڭ ھەر خىل ئىقتىسادىي سىگنالىلارغا بىر قەدەر تېز ئىن- كاس قايتۇرالايدىغان ئارتۇقچىلىقى ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياجنى ۋاقتىدا ماس- لاشتۇرۇش ئىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ». بۇ، دۆ- لەت پىلانىنى چەتكە قاقمايدۇ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك- نى ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭشىشى، تىزگىنلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

يولداش جيالڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 14 - قۇ- رۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا: «ئىقتىسادىمىزدا قۇرۇلمىنى سەرخىللاشتۇرۇش، ئۇنۇمنى ئۆستۈ- رۈش، تەرەققىياتنى تېزلىتىش، خەلقئارا رىقابەتكە قاتنىشىش ئۈچۈن، بازار مېخانىزمىنىڭ رولىنى داۋاملىق كۈچەيتىش لازىم. ئەمەلىيەتنىڭ تەرەققە- ياتى ۋە تونۇشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىزدىن ئىبلە- مىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ نىشانى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يەنمۇ ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق ئىمكانىيەت يارىتىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈل- مىسىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت دەپ ئېنىق ئوت- تۇرىغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.» دەپ كۆرسەتكە- نىدى. بۇ، 14 يىلدىن بۇيانقى ئىسلاھات، ئېچىۋې- تىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئەمەلىيەتنى ئومۇمىيۈزلۈك تەھلىل قىلىپ خۇلاسىلىغاندىن كېيىن چىقىرىل- غان توغرا يەكۈن.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى - ئىقتىسا-

دي مەسىلە، شۇنداقلا ئۇ يەنە سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى مەسىلە. مەيلى قايسى نۇقتىدىن قارىمايلى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى نەزەرىيىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى جەمئىيەت تارىخى تەرەققىياتى مۇقەررەرلىكىنىڭ ئىنكاسى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى ۋە تەلىپىگە تامامەن ئۇيغۇن.

ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىغا ئاساسلانغاندا، شەيئىلەر تەرەققىياتى جەريانىدا زىددىيەت ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ ھەم ئومۇمىلۇقتا، ھەم ئالاھىدىلىككە ئىگە. ھەرقانداق بىر زىددىيەت ئومۇملۇق بىلەن ئالاھىدىلىكنىڭ، ئورتاقلىق بىلەن خاسلىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت، ئىككىسى ھەم باغلىنىشلىق، ھەم پەرقلىق بولىدۇ. سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزمنىڭ ھەم باغلىنىشلىق ھەم پەرقلىق بولىدۇ. شۇڭا بىز بىر تەرەپتىن مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى قاتارلىق جەھەتلەردىكى تۈپ پەرقلەرنى قەتئىي ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىز، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان خاسلىقىنى، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ توغرا تونۇشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىچكى باغلىنىشنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ سوتسىيالىزمنىڭ خاسلىقىنى توغرا جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم. بۇ ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ ئاساسىي تەلىپى.

خىلمۇ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىلگىرى بۇ مەسىلىگە بولغان تونۇشىمىزدا ئېغىر بىر تەرەپلىمىلىك، يۈزەكىلىك مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنىدى. يولداش جياڭ زېمىن پارتىيىنىڭ 14 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «پىلان بىلەن بازار-نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا تونۇش ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلىش بۇ مەسىلىنىڭ يادروسى، ئەنئەنىۋى كۆز قاراش بويىچە، بازار ئىگىلىكى كاپىتالىزمغا خاس نەرسە پىلانلىق ئىگىلىكلا سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى دەپ ھېسابلاغانىدى» دەپ كۆرسەتتى.

يولداش جياڭ شياۋپىڭنىڭ جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرگەندە «پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىزمغا بارا-ۋەر ئەمەس، كاپىتالىزمدىمۇ پىلان بولىدۇ. بازار ئىگىلىكى كاپىتالىزمغا باراۋەر ئەمەس، سوتسىيالىزمدىمۇ بازار بولىدۇ. پىلانمۇ، بازارمۇ ئىقتىسادي ۋاستە، پىلانلىق كۆپرەك بولۇشى ياكى بازار-لىق كۆپرەك بولۇشى سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزمنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى ئەمەس» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. بۇ مۇپەسسەل ھۆكۈم پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئىگىلىكىنى تۈپ ئىجتىمائىي تۈزۈم كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ دەپ قارايدىغان ئىدىيىۋى ئاساردىتنى تۈپ ئاساسدىن تۈگەتتى.

كاپىتالىزم بازار مېخانىزمىنى تەكتلەپلا قالماستىن يەنە ھۆكۈمەتنىڭ پىلانلىق تەڭشىشىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. سوتسىيالىزمۇ ماكرولۇق تەڭشەش، كونترول قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، بازار مېخانىزمىنىڭ تەڭشەش رولىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىجتىمائىيلاشقان سوتسىيالىزم ۋە كاپىتالىزمغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، پىلان ۋە بازاردىن ئىبارەت بۇ ئىككىسى ئورتاقلىققا ئىگە نەرسە، لېكىن ئىلگىرى بىلىش جەھەتتىكى سەۋەبلىك تۈپەيلىدىن، ئورتاقلىققا ئىگە نەرسىنى خاسلىققا ئىگە قىلىپ قويۇپ، ئۇزۇن مەزگىل بازارنىڭ ئىقتىسادي تەرەققىياتىنى يۇكسەلدۇرۇشتىكى رولى رەت قىلىنغانلىقتىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى زور توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان بازار ئىگىلىكى ۋاستىسىنى دۆلىتىمىز ئىقتىسادي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ نىشان ئەندىزىسى قىلىپ، ئېلىمىز ئىقتىسادي قۇرۇلۇشىنى قىيىن ئەھۋالدىن توغرا بولغان تەرەققىيات يولىغا ئېلىشتۇرۇپ، كەڭ يول ئېچىپ بەردى. بۇ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ زور تارىخىي توھپىسى.

دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت بۇ تۈپ نۇقتىسىنەزەرى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى توغرىسىدا توغرا تەھلىل يۈرگۈزۈش، توغرا چۈشىنىش ھەمدە توغرا نىشان بويلاپ مۇكەممەل-لەشتۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلى.

كاپىتالىستىك دۆلەت بولسۇن ياكى سوتسىيالىستىك دۆلەت بولسۇن، بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىي

قىي قىلدۇرغاندا، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، نەزەرىيىۋى جەھەتتىمۇ، مەشغۇلات ئېلىپ بېرىشتىمۇ پە. قلەر. بولىدۇ. لېكىن بازارنى يېتەكچى قىلىش، بازار رىقابىتى، بازارنى ئېچىۋېتىش، بازار تۈزۈمى قا. تارلىق جەھەتلەردە ئۆتۈشۈش بولىدۇ. بۇ ئورتاق. لىقنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئەمما مۇلۇكچە. لىك شەكلى تەقسىمات تۈزۈمى ۋە مادددىي، سىيا. سىي، ئاممىۋى ئاساس قاتارلىق جەھەتلەردە سوت. سىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بىلەن كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار. بۇ ئالاھىدىلىكىنىڭ كونكرېت ئىنكاسى. شۇڭا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىل. دۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ستراتېگىيىلىك نىشانىنى تۇرغۇزۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بىلەن كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش تەرەپ بىلەن ئوخ. شاشمىغان تەرەپلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىز ۋە ئە. گىلىشىمىز لازىم. پەقەت ئۇلاردىكى ئوخشاشلىقنى كۆرگەندىلا، كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەق. قىياتىدىكى بەزى ئىجابىي تەجرىبىلەر ۋە باشقۇ. رۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى يۇرەكلىك بىلەن قو. بۇل قىلىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا باب كې. لىدىغان جەۋھىرىنى تاللىۋالغىلى بولىدۇ. بۇلار. دىكى ئوخشاش بولمىغان تەرەپلەرنى كۆرگەندىلا، دۆلىتىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئويغۇن كەلمەيدە. غان تۈزۈم - ئۇسۇل ۋە چىرىك نەرسىلەرنى ئىنكار قىلىپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تېز ساغلام راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۇرگىلى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، بىز پەقەت دۆلىتىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋا. لىنى چىقىش قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىشتا چىڭ تۇ. رۇپ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ھەممە نېمىسە. نى چەتكە قاقماسلىقىمىز، شۇنداقلا يەنە پۈتۈنلەي كۆچۈرۈپ كەلمەسلىكىمىز، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ ئۇلاردىكى ئىلغار پەن- تېخنىكا، ياخشى تەجرىبە ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قە. لىپ، ئۆزىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

ئېلىمىزدە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، پارتىيىمىز «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئاساس قە. لىش، چەت ئەلنىڭ ياردىمىنى قوشۇمچە قىلىش» تىن ئىبارەت تۇپ يېتەكچى فاكتېرنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا چو. قۇم ئۆزىنى تولۇق بىلىش، ئۆزىنى ئاساس قە. لىش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىشكىنى ئېچە. ۋېتىشكە قولايلىق يارىتىش لازىملىقىنى تەكىتلەي. گەنىدى. تارىخىي تەجرىبىلەر ھەرقانداق ۋاقىتتا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا چوقۇم ئۆز. ىمىزنىڭ كۈچىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قە. لىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پۈتۈنلەي يېڭى ئىش، بۇرۇنقىلار ئىش. لەپ باقمىغان بىر تۈرلۈك مۇشكۈل ۋەزىپە. بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەيمىز دەيدىكەنمىز، ئىقتە. سادى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ قىممەتلىك تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئۆگىنىش، چەت ئەلنىڭ مەبلىغى ۋە ئىلغار تېخنىكىسىنى ئاك. تىپلىق بىلەن جەلپ قىلىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلە. نىش ئىنتايىن مۇھىم. بۇ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتە. سادىي قۇرۇلۇشىدا زور تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسە. نى بەرپا قىلىشنىڭ مەركىزىي ھالقىسى «دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ بولۇپمۇ چوڭ، ئوتتۇرا كارخانە. لارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى يەڭ. گۈشلەپ، كارخانىلارنى بازارغا ئىتتىرىپ، ئۇلار. نىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇش، ساپاسىنى ئۆس. تۈرۈش، بۇ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈ. زۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنىڭ مەركىزىي ھالقىسى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش، سوت. سىيالىزمنىڭ ئۆزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ تۈگۈنى» بۇ بىزگە شۇنى چۈشەندۈرىدۈكى، «مۇ. لۇك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇش، مە. مۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىش، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىنى ئەمەلىيلەشتۈ. رۇش ئارقىلىق كارخانىلارنى ھەقىقىي تۈرده ئۆز

ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان، ئۆزىنى ئۆزى تەرەققىي تاپقۇزىدىغان، ئۆزىنى ئۆزى چەكلەپ تۇرىدىغان قانۇنىي ئىگىلىك ئەمەلىي گەۋدىگە ۋە بازار رىقابىتىدىكى ئاساسىي گەۋدىگە ئايلاندۇرۇش ھەمدە دۆلەت مال-مۈلۈكىنىڭ قىممىتىنى ساقلاش ۋە ئاشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم».

شۇڭا كارخانىلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقچى بولىدىكەن، ئىچكى، تاشقى سەۋەبلەرنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىگە قەتئىي ئەمەل قىلىپ، ئىچكى مېخانىزم بىلەن تاشقى شارائىتنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۇرۇش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، كارخانىلار كۆچلۈك بازار رىقابىتىگە قاتنىشىپ تەرەققىيات نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرالايدۇ.

يەنە شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىش كېرەككى، ئاساسىي زىددىيەت، ئاساسىي بولمىغان زىددىيەت تەرەپلىرىنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى قائىدىسى— سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان تۈپ پرىنسىپ، شۇڭلاشقا ئاساسىي كۆچنى تۈتۈپ، مەركەزلەشتۇرۇپ، ئاساسىي زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا ماھىر بولۇش ھەمدە ئۆز نۆۋىتىدە غەيرىي ئاساسىي زىددىيەتنىمۇ ئەستايىدىل ياخشى بىر تەرەپ قىلىش لازىم. بۇ پرولېتارىيات سىياسىي پارتىيىسىنىڭ ستراتېگىيىلىك تاكتىكا مەسىلىسىنى توغرا ھەل قىلىشتىكى پەلسەپىۋى ئاساس، شۇنداقلا ئىلمىي بولغان رەھبەرلىك ئۇسۇلى. چۈنكى ئاساسىي زىددىيەتنى تۇتقاندىلا، خىزمەتنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىنى ياخشى بەلگىلەپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ پايدىلىق بولغان ئىلمىي خىزمەت تەرتىپىنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىرگىلا ئەھمىيەت بېرىپ يەنە بىرى بىلەن كارىمىز بولمايدىغان، قىسمەنلىكنى كۆرۈپ، ئومۇملۇقنى كۆرمەيدىغان ياكى كۆز ئالدىنىلا كۆرۈپ، يېراقنى كۆرمەيدىغان خاھىشلاردىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

قانۇنىيەتنىڭ ئوبيېكتىپلىقى ۋە بىلىشنىڭ پالەسەپە ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كەلگەن ئاساسىي نۇقتىسىنەزەر. ھەر-قانداق بىر شەيئىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلىش ۋە سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ ئاساسىي چىقىش نۇقتىسى قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشمۇ ئوخشاشلا ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

بازار ئىگىلىكى — قىممەت قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىش ئاساسىدا بازاردىكى تەمىنلەش، تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، بايلىقنى ئونۇملۇك تەقسىم قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تەڭشىلىپ تۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇقىم، ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشىنى ئەملگە ئاشۇرىدۇ.

قىممەت قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىك — بازار مېخانىزمى ئايلىنىشىنىڭ ئىچكى ئالدىنقى شەرتى. شۇڭا شەخسنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسىنى چىقىش قىلماي، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلغاندىلا، ئۆزگىرىۋاتقان بازارنى قولدىن بەرمەي، ئۇنىڭ تەڭشەش فۇنكسىيەسىدىن توغرا پايدىلىنىپ، بايلىقنى سەرخىل ئورۇنلاشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا يۈزلەنگىلى بولىدۇ. ئەكسىچە قىممەت قانۇنىيىتىدىن ئايرىلغاندا، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ.

كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى نەچچە يۈز يىللىق تارىخنى بېشىدىن كەچۈردى. نۇرغۇنلىغان تەجرىبىلەر بىزنىڭ ئەينەك قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. لېكىن ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبىدىن بىز ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈپ كەلسەك بولمايدۇ. بىزنىڭ قۇرۇلۇقچى بولغىنىمىز ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان كار-

خانىلار سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنى جارى قىلدۇ. رۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ، چۈنكى رەقابەت سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان شۇنداقلا جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچلەرنىڭ بىرى. بازار ئىگىلىكىنىڭ يادروسى بولسا — ئادىل رىقابەتلىشىشتىن ئىبارەت. كارخانىلارنىڭ بازار رىقابىتىگە قاتنىشىشنىڭ ماھىيىتى — ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلىش شەرتى ئاستىدا سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش جەريانىدىن ئىبارەت. بىز دەۋاتقان رەقابەت ئېچىش — سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنى جارى قىلدۇرۇشتۇر. ھەربىر كارخانا ئۆگەر پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي بازار تىجارىتى ۋە بازار ئۇچۇرلىرىنى ئىگىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقنى تولۇق جارى قىلدۇرسا، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتسە، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ غەلبىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئەكسىچە رىقابەت ئېچىش كەمچىل بولۇپ، ئۇچۇرغا ئەھمىيەت بەرمەسە ۋەيران بولىدۇ. دېمەك، ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىش بىلەن مەغلۇپ بولۇش — رىقابەت قانۇنىيىتىدۇر.

مارکسىزملىق بىلىش نەزەرىيىسى شەيئىلەرگە بولغان بىلىش بىراقلا ئورۇنلانمايدۇ، بەلكى كۆپ قېتىم تەكرارلىنىدىغان، ئاكتىپ، پائالىيەتچان ئىنكاس جەريانىدۇر دەپ قارايدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى نەزەرىيىسى بىخ ھالىتىدىن بەرپا قىلىنىپ بولغىچە نۇرغۇنلىغان ئەگرى-توقايلىقلارنى بېشىدىن كەچۈردى. 18 يىللىق ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئەمەلىيەت - بىلىش - يەنە ئەمەلىيەت - يەنە بىلىش جەريانىدۇر. پارتىيىنىڭ 12 - قۇرۇلتىيىدا پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس قىلىش، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىش ئىتىن ئىبارەت يېتەكچى فاكتېرنى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بازارنىڭ تەڭشەش مېخانىزمى قايتىدىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا ئېلىپ كىرىلدى. بۇنىڭ بىلەن يېڭى ئىقتىسادىي ئۇزۇلمىنى بەرپا قىلىشقا يول ئېچىپ، خۇشاللىنارلىق بىرىنچى قەدەم بېسىلدى.

پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3- ئومۇمىي يىغىنىدا، تاۋار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ھالقىپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان باسقۇچى، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكىدۇر دەپ كۆرسىتىلدى. بۇ يېڭى ئۇقۇمنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا نەزەرىيە-ۋى جەھەتتىكى بۆسۈشنى بارلىققا كەلتۈردى.

پارتىيىنىڭ 13 - قۇرۇلتىيىدا سوتسىيالىستىك پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۇزۇلمىسى پىلان بىلەن بازار ئىچكى جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن تۈزۈلمە بولۇشى كېرەك دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بازارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى يولغا قويۇش ھەرگىزمۇ كاپىتالىزمغا باراۋەر ئەمەس، نەچچە يىللىق نەزەرىيىۋى تەتقىقات ۋە ئىسلاھات ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئاخىر سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۇزۇلمىسىنى بەرپا قىلىش پارتىيە-نىڭ14- قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، سوتسىيالىزم بىلەن بازار ئىگىلىكى چېتىشالمايدۇ دەيدىغان توساق ئۇزۇل-كېسىل بۇزۇپ تاشلىنىپ، سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى ئەمەلىيەت جەريانىدا سەكرەش خاراكتېرلىك تەرەققىياتقا ئېرىشتى.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۇزۇلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە، ئاكتىپ بولۇش ھەم سالماق بولۇش، ئۇزۇن مەزگىلنى كۆزۈش ھەم جىددىيلىك تۇيغۇسى بولۇش ھەم

بىرلىككە كەلگەن پىلان بولۇش، ھەم ئوخشىمىغان ئەھۋالغا ئاساسەن ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىش كېرەك. بىر قېتىمدىلا ئورۇنلاپ بولمەن دەپ خىيال بىلىش دىئالېكتىكىسىغا ئويغۇن ئەمەس. بىر تەرەپتىن ئەمەلىيەتكە قاتنىشىپ يەنە بىر تەرەپتىن بىلىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش لازىم.

قىسقىسى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شىياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئىلگىرىلەش، ئىجتىھات قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت زور نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت مەسىلىلىرىدىكى تەتقىقاتنى كۈچەيتىش جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت، ئىلىم تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئۈستىدە پائال ئىزدىنىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، خۇددى پارتىيىنىڭ 14- قۇرۇلتىيىدا كۆرسىتىلگىنىدەك «سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بازار ئىگىلىكىنىڭ ھەرىكىتى كاپىتالىزم شارائىتىدىكى بازار ئىگىلىكىنىڭكىدىن تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ». شۇڭا ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنى سەرخىللاشتۇرۇش، ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش، تەرەققىياتنى تېزلىتىش، خەلقنارازىلىقىنى قانىتىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش بىلەن بىللە بازار مېخانىزمىنىڭ رولىنى داۋاملىق كۈچەيتىش لازىم. بازارنىڭ رولىنى كېڭەيتىش بىلەن بىللە ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئىقتىسادىي سىياسەت، ئىقتىسادىي قانۇن - نىزاملارنى، پىلانلىق يېتەكچىلىك ۋە زۆرۈر مەمۇرىي باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، بازارنىڭ ئۆزىدە بار بولغان ئاجىزلىق ۋە پاسسىپ تەرەپلەرنى ئوبدان تەتقىق قىلىپ ۋە ئىزغا سېلىپ، بازارنى ساغلام راۋاجلىنىش يولىغا باشلىشىمىز كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «دېڭ شىياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3- توم.
2. جياڭ زېمىننىڭ «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك 14 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتى».
3. «14 - قۇرۇلتاي 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى كۈچەيتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى».
4. «پەلسەپە قائىدىلىرى» ناملىق ئايلىق ژۇرنال، 1994 - يىللىق 2 - سان.

(پوچتا نومۇرى: 830054)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تۈركىي خەلقلەر فولكلورىدا مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى

ئابدۇكېرىم رەھمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: فولكلور خەلقنىڭ ئۆزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ياراتقان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى يالدامىسى، مەنىۋى مەدەنىيەت گۈلىستانىنىڭ سولماس ھەيكىلى، ئاۋام ئىدىئولوگىيىسى ۋە پەلسەپىۋى قاراشلارنىڭ ئېتنىك مۇجەسسىمى.

مەزكۇر ماقالىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى فولكلورىدا بىر قەدەر ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان سېھرىي قۇدرەتكە ئىگە مۇقەددەس سانلار كاتېگورىيىسى ئىچىدىكى «7»، «9»، «40» قاتارلىق سانلارنىڭ ئىپادىلىگەن سىمۋوللۇق مەنالىرى ۋە تۇراقلىشىش سەۋەبلىرى، بۇ سانلارنىڭ خاسىيەتلىك تۈسكە كىرىشىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى ئامىللار، بۇ مۇقەددەس سانلارنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە تۇتقان ئورنى ۋە رولى قاتارلىقلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：民俗是一个民族在世代代所创造的物质和精神文化传统的载体，是精神文化殿堂中不朽的雕像，是一方之民哲学思想观念民族学集结。本文简要阐述操突厥语族诸语言的各民族古代民俗“七”、“九”、“四十”等数字的象征意义及其成因，造成这些数字的吉祥色彩的内部因素和外部因素以及这些数字在上述各民族的文化圈中所处的地位等。

Abstract: Folklore is peoples' traditional embodiment of material and spiritual culture which has been created in centuries and it is an immortal statue in the flower garden of spirifual culture, ethnic concentration of people's ideology and their philosophical concept. This article expounds the symbolic meaning and the cause of formation of "7","9","40" in the category of sacred numbers which have magical power and are relatively universal in ancient folklore of Turkish-speaking peoples. It also probes the internal and external factors that gave magic colour to these numbers, and their position and function in the cultural circle of Turkish speaking peoples.

1. مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى

ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن: «ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش — ئاسىيلىقتىن دېرەك بېرىدۇ» دەپ كۆرسەتمىدۇ. دەرۋەقە، خۇددى ئا. ن. گرىتسىن ئېيتقاندەك: «ئۆتمۈشنى تولاراق ئاڭلاپ، ھازىرقى زامان

* ئابدۇكېرىم رەھمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

مانني ئېنىقلاپ ئالىمىز؛ ئۆتكەنلەرنىڭ مەنىسىگە چوڭقۇرراق چۈشىنىپ، كېلەچەكنىڭ مەنىسىنى ئاچىمىز؛ ئارقىغا قاراپ، ئالغاقەدەم تاشلايمىز...» تارىختىكى ھەرقانداق مەدەنىيەت ھادىسىسىنى ئۆگىنىش ۋە مۇلاھىزە قىلىشتىكى مەقسەت - نىشانىمىز ئەنە شۇ.

ئۇيغۇرلارنى گەۋدە قىلغان (بۇ پىكىرىمىز قەدىمكى دەۋر ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنى نىشانلايدۇ) بارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ فولكلورى ئىنتايىن باي، پۈتمەس - تۈگىمەس خەزىنىدۇر. بۇ خەزىنىدىن خەلقىمىزنىڭ ئىنسانلىق قىممىتىنى چۈشىنىش - تونۇش يولىدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئانىمىزمۇ-لىق① قاراشلار نېگىزىدە بىخلىنىپ، تەدرىجىي پېتىلىۋاتقان ئىستېتىك تۇيغۇلىرىنى، ئۆزىگە خاس مىللىي پىسخىك ئېڭىنىڭ ئىنكاسى بولغان ئۆلۈمەس ئۇدۇملىرىنى، ئاجايىپ سېھرىي تۈسكە ئىگە پۈتمەس - تۈگىمەس ئاغزاكى تىل سەنئەتلىرىنى كۆرەلەيمىز، مۇشۇ مەنبە فولكلورنى مەنبۇي مەدەنىيەت گۈلىستانىنىڭ سولماس ھەيكىلى، ئاۋام خەلقنىڭ يۈرەك سادasi ۋە ئىشق ناۋاسى، ئىپتىدائىي ئالۇ ۋە پەلسەپىۋى قاراشلارنىڭ ئېتنىك مۇجەسسىمى دېيىشكە ھەقلىمىز.

بىز مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى بولغان مۇقەددەس سانلار كاتېگورىيىسىمۇ خۇددى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكى، توتېم ئېتىقادى، روھىناتلارغا چوقۇنۇش ئېڭى، ئاتىلار روھىغا تېۋىنىش ئېڭى، كۆكتەڭرى ئېتىقادى قاتارلىق ئىپتىدائىي ئالۇ سىستېمىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان بىر خىل يەرلىك، مىللىي مەدەنىيەت ھادىسىدۇر. بۇمۇ باشقا تىپتىكى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئوخشاش بىر تەرەپتىن خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى ئېڭى بىلەن زىچ باغلانغان، يەنە بىر تەرەپتىن تېخى لوگىكىلىق قۇرۇلمىغا كىرمىگە ئوبىېكتىپچانلىقتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلىدىيەتچىلىك ئېڭى② بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ سانلار تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تۈرمۇشىدا ھەم ئېستېتىك قىممەتكە ھەم بىلىش قىممىتىگە ئىگە.

تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ فولكلورىدىكى سىرلىق ۋە خاسىيەتلىك مەنىگە ئىگە بولغان يەككە سانلار مەزمۇن خاراكتېرى ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى جەھەتتىن مۇشۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى ھەممە خەلقلەرگە ئورتاق ھادىسىدۇر. بۇ ھال ئېتنىك جەھەتتىن مۇشۇ خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت جەدىلىرىنىڭ چۈشەندۈرىدۇ.

ئومۇملۇق جەھەتتىن ئالغاندا، مۇقەددەس سانلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى پەيدا بولۇش جەھەتتىن مۇئەييەن دىنىي ئېتىقادقا باغلىنىپ، ئۆزىنىڭ نەسىپىي تۈراقلىق ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇنداقلا دىنىي ئېتىقاد، ياشاش شارائىتى (جۈغراپىيىلىك شارائىت) ۋە فىزىئولوگىيىلىك، پسىخولوگىيىلىك پەرقلەر تۈپەيلى مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن سانلار كاتېگورىيىسىمۇ خاسلىققا ۋە ئورگىناللىققا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، بىز شەرھلىمەكچى بولغان «7»، «9»، «40» قاتارلىق يەككە سانلارنىڭ سىرلىق مەنىگە ئىگە بولۇشى پەقەت تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تەئەللۇق بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۇنىڭ خاراكتېر، مەنبەسىنى مۇشۇ خەلقلەر توپى ئارىسىدىن تېپىشقا بولىدۇ. لېكىن بۇمۇ مۇتلەق ھادىسە ئەمەس. خۇددى بىر تىپلىق مەدەنىيەت قاتلىمى ئىچىدىكى بەزى ھادىسىلەر دۇنياۋى ئورتاقلىققا ئىگە بولغىنىدەك، ئاشۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى بەزى يەككە سانلار باشقا رايون، باشقا مەدەنىيەت تىپلىرىدىمۇ خاسىيەتلىك سانلار قاتارىدا ئۇلۇغلانغان ۋە سىرلىقلاشتۇرۇلغان، مۇقەددەس سانلار تېماتىكىسىنىڭ ھەرقايسى مىللەت ۋە قەۋملەر ئارىسىدىكى بۇنداق ئوخشاشلىق ئىككى تۈرلۈك سەۋەبتىن بولىدۇ، ئەلىم ساھەسىدە بۇ ئىككى سەۋەب ئىككى خىل ئىلمىي نەزەرىيىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. ئۇلار تارقىلىش تەلىماتى ۋە پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسىدۇر.

تارقىلىش تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت ھادىسىلىرى دەۋر نۇقتىسىدىن ئالغا كەتكەن بەزى مەرىپەت مەنبەلىرىدىن

بەلىرىدە ئىجاد قىلىنىپ، ئاندىن تاشقى ئاممىلار (كۆچۈش، سودا - تىجارەت ئالاقىسى، ئۇرۇش - جىدەللەر ۋاستىسى ...) ئارقىلىق دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقالغان. ھەقىقەتەن بەزى ئەھۋاللار بۇ نەزەرىيىنىڭ قىممىتىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ فولكلورىدىكى مۇقەددەس سانلارنىڭ بەزىلىرى ئەرەب، ئىران، ھىندى ھەتتا خرىستىيان مەدەنىيىتى تېپلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن بۇنداق قىسمەنلىك ئارقىلىق بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى بىر ياكى بىرقانچە مەنبەدە پەيدا بولۇپ، ئاندىن باشقا يەرلەرگە تارقالىدۇ (تارقىلىش تەلىماتىنىڭ قارىشى) دەپ مۇتلەق ھۆكۈم قىلىش ئەقىلگە تازا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئالايلۇق، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن مۇقەددەس سانلارنىڭ باشقا مەنبەلەردىمۇ ئۇچرايدىغانلىقىنى نوقۇل ھالدا يۇقىرىقى نەزەرىيە بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى ھەرقانداق مەدەنىيەت ھادىسىسى (جۈملىدىن مۇقەددەس سانلار) بولسا ئىنسانىڭ ئۆز مەقسىتى ۋە ئۆز مەۋجۇتلىقىنىڭ قىممىتىگە قارىتا تەبىئىي ھالدا پەيدا بولغان، مول تەسەۋۋۇر شەكلىنى ئالغان بەدىئىي ئىپادە. ئىنسان جىسمانىيىتى ۋە روھىي قۇۋۋىتى پۈتۈن يەر يۈزىدە ھەتتاكى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى ئوخشاش روھىي ۋە ئەقلىي پائالىيەت باسقۇچلىرى، ئۆزلۈك ئېڭى ۋە تۈپكى ئالەم قاراشلىرى، تەبىئەت ئاتا قىلىدىغان تەبىئىي تەسىراتلىرى ئاساسەن بىردەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە بەسىپ ئۆتكەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى نىسبەتەن ئىلگىرى - ئاخىر بولسىمۇ، بىراق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ۋە تەرەققىيات شەكىللىرىدە چوڭ پەرق يوق دېيەرلىك. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەگەر ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى ھەقىقەتەن ئىنسان روھىيىتى ۋە قەلبىنىڭ ئىپادىسى بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ مۇھىم بولغان ئىپادىلەر ھامان ھەربىر ماكاندا پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. مانا مۇشۇنداق قاراشلار ئاساسىدا ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ھادىسىلىرى توغرىسىدا پاراللېل تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى زۆرۈر ۋە ئېھتىياجلىقتۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، مەسىلىنىڭ تۈگىنى بىر خىل مەدەنىيەت تېپىنىڭ ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن بىر رايوندىن يەنە بىر رايونغا تارقىلىشىدا ئەمەس، بەلكى شۇ خىل ھادىسىلەرنىڭ ئۆزلىرى تارقىلىپ يەتكەن ماكاندىكى خەلق ياكى مىللەتنىڭ مىللىي ئېڭىدىكى مەلۇم ھېس - تۇيغۇلىرىنى قوزغىتىش ۋە رىغبەت بېرىش رولىدا، شۇڭا مۇشۇ مەنىدە سىرلىق مەنگە ئىگە خاسىيەتلىك سانلار ئىنسان مەنىۋىيىتىدىكى تۈپ تەلەپكە ماس ھالدا بارلىق مەدەنىيەت تېپىلىرى ئۈچۈن ئوخشاش ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەنە شۇ سەۋەبتىن ماقالىمىزدىكى مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى ۋە مۇلاھىزىمىزنىڭ نۇقتىسى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ فولكلورىدىكى مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى ۋە بۇ چۈشەنچىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئاساسلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت.

2. فولكلورىمىزدا مۇقەددەس سانلارنىڭ ئىپادىلىرى

«مۇقەددەس سان» ئۇقۇمى خەلقىمىزنىڭ پىسخىك ئېڭىدا سىرلىق ۋە سېمۇوللۇق مەنگە ئىگە بولغان، مۇئەييەن دەرىجىدە قېلىپلىشىپ ئۇدۇملۇق تۈس يارىتقان (پەرھىزلىك تۈس ئالغان) ھەمدە چەكلەش ياكى رىغبەتلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە، خۇشاللىق ياكى قايغۇغا بىشارەت بولىدىغان يەككە سانلار كاتېگورىيىسىگە قارىتىلغان، بۇنداق سانلارنىڭ دائىرىسى چەكلىك بولۇپ، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ فولكلورىدا بىر قەدەر گەۋدىلىك ئۇچرايدىغانلىرى 1، 3، 7، 9، 30، 40، 360 قاتارلىق سانلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەر خىل مۇراسىملىرى ۋە

ئۇرۇپ - ئادەتلىرىدە، دىنىي ئەقىدىلىرى ۋە ئە-
ئىچىلىرىدە بۇ سانلار ناھايىتى زور سىرلىق مەنىگە
ئىگە. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلاردا تۇغۇتنىڭ بىرىنچى
كۈنى كىندىك ئاندىن باشقا ھېچكىمنىڭ تۇغۇتلۇق
ئايالنىڭ يېنىغا كىرىشىگە بولمايدۇ، ھامىلە دۇنيا-
غا كۆز ئېچىپ يەتتە كۈندىن كېيىن بۇ يېڭى جانغا
ئىسىم قويۇلىدۇ ۋە مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن «ئە-
سىم قويۇش مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈلىدۇ، 40 - كۈ-
نى بوۋاقنىڭ «قىرىق سۇيى مۇراسىمى» (بۆشۈككە
سېلىش مۇراسىمى) بولىدۇ، ھەمدە «قىرىق سۇ-
يى» گە ئېلىشنىڭ ئالدىدا قولى يەڭگىل، ئۇدۇم-
لۇق ساتىراش تەكلىپ قىلىنىپ بالىنىڭ «قىرىق
چېچى» ئالدۇرۇلىدۇ. بۇ چاچ سېھرىي خۇسۇسى-
يەتكە ئىگە دەپ قارىلىپ، ئۇنى تۇنجۇچ قىلىپ
ئەتىۋارلىق ئورۇندا ساقلاپ قويۇلىدۇ. بالا يەتتە
ياشقا كىرگەندە ئالاھىدە خەتنە توي مۇراسىمى ئۆت-
كۈزۈلىدۇ. يېڭىدىن توي قىلغان قىز - يىگىتلەر
ھوجرىسىغا كىرىشتىن ئىلگىرى ئىشىك ئالدىغا يې-
قىلغان گۈلخان ئەتراپىنى ئۇچ قېتىم ئايلىنىدۇ.
يېڭى تۇغۇتلۇق ئايال 40 كۈنگىچە تالا - تۈزگە
چىقمايدۇ ۋە ئىددەت تۇتىدۇ (ئىرىگە يېقىنلاشماي-
دۇ). قىزبالا يەتتە ياش ۋاقتىدىن باشلاپ ياتلىق
بولغىچە چېچىنى 40 تال ئۆرۈيدۇ، توي قىلىپ
30 ياشقا كىرگەندە «جۈۋان توي» ئۆتكۈزۈپ،
ئۆزىنىڭ ئايالىلار جەمئىيىتىنىڭ ھەقىقىي ئەزاسى
بولغانلىقىنى جاكارلايدۇ، توي مۇراسىمىدىن كې-
يىن يىگىت قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا كې-
لىپ ئۇچ قېتىم تازىم قىلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى-
نىڭ مەلۇماتىچە، ياغمىلار «ئوتتۇز» سۆزىنى
«ئۇچ» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەن، شۇڭا ئۇلار ئۇ-
زۇم شارابىنى «ئۇچ قېتىم ئېچەيلى» دېيىشنىڭ
ئورنىغا «ئوتتۇز ئىچەيلى»③ دەيدۇ. ئۇيغۇر مەش-
رەپلىرىگە قانچە كىشى قاتنىشىشىدىن قەتئىينە-
زەر، ئۇنىڭ ئومۇمىي نامى «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرە-
پى» دەپ ئاتىلىدۇ. خەلق ئىچىدە گۈزاھلىق تەلەپ
قىلىنسا، «ئوتتۇز ئوغۇل» گۈزاھلىققا چاقىرىلە-
دۇ، لېكىن گۈزاھلىق بەرگۈچىنىڭ نەق ئوتتۇز
بولۇشى ناتايىن. يۇقىرىقىدەك سىرلىق مەنىگە ئە-
گە مۇقەددەس سانلار بۇگۈنكى كۈندە ئۆلگەن ئادەم-
نىڭ روھى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر بىلەن باغلە-
نىپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن ئىسلام مۇھتىدا
كىشى ئۆلۈپ ئۇچ كۈندىن كېيىن «ئۇچ نەزىرىسى»
بېرىلىدۇ («روھ ئۆلمەيدۇ» قارىشى بويىچە، ئا-
دەم ئۆلگەندىن كېيىن تەندىن ئايرىلغان روھ ئۇچ
كۈنگىچە ئۆلگۈچىنىڭ ئۆيىدىن ئايرىلماسمىش)،
ئۆلۈمگە يەتتە كۈن بولغاندا «يەتتە دەزىر» ئۆتكۈ-
زۈلىدۇ (روھ يەتتىنچى كۈنى ئۆيدىن چىقىپ ھوي-
لىدا بولارمىش)؛ قىرىق كۈنگە توشقاندا «قىرىق
نەزىرىسى» (چۈنكى، قىرىق كۈنگە توشقاندا ئۆل-
گۈچىنىڭ روھى ئۆي بىلەن قەبرىگاھ ئارىلىقىدا
ئايلىنىپ يۈرەرمىش)؛ بىر يىل (360 كۈن)
توشقاندا «يىل نەزىرىسى» (چۈنكى بىر يىل ئۆت-
كەندىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ روھى يەتتىنچى ئاس-
مانغا چىقىپ، تەڭرى بىلەن ۋە بارلىق روھلار
بىلەن بىللە ياشارمىش) ئۆتكۈزۈلىدۇ.

دېمەك، ئۆلگۈچىگە ئاتاپ قىلىنىدىغان يۇقا-
رىقى نەزىرىلەر ئىسلام دىنىنىڭ قاراشلىرى بىلەن
زىچ باغلانغان بولسىمۇ، بۇ خاتىرە كۈنلەرگە ئۆل-
چەم قىلىنغان سان كاتېگورىيىلىرى خەلقنىڭ ئې-
چىدا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا ئاللىقاچان سىرلىق
مەنىگە كىرىپ خاسىيەتلىك تۇسكە ئىگە بولغان.
ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆلگەندىن كېيىن تەندە يۇز بېرە-
دىغان قەرەللىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ كۈن تەرتىپىنى
ئاشۇ سانلار بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنىمۇ چەتكە قاق-
قىلى بولمايدۇ.

بىز ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈركىي خەلقلەر-
نىڭ فولكلورىغا نەزەر تاشلىساق، بۇ سانلارنىڭ
مۇقەددەسلىك خاراكتېرىنىڭ كونكرېت ئىپادىلە-
نىشىنى كۆرىمىز. بىز بۇ سانلارنىڭ ئىچىدە
بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن ۋە تىپىك ئە-
ھمىيەتكە ئىگە بولغان «7»، «9»، «40» سانلىرى-
نىڭ تارىخىي مىراسلىرىمىز ۋە ئۇدۇملىرىمىزدە-
كى ئىزلىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلىك كۆپايە قىلىدۇ.

قەدىمكى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ
تارىخىي قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئاتا تېمىسى
(مۇتىفى) بولغان «ئوغۇزنامە» دە «توققۇز كۈندىن
كېيىن ئوغۇزخانىنىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى»،
«قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى»، «قىرىق

شىرە قىرىق بەندىك ياساتتى» ، «قىرىق كۈندىن كېيىن، مۇز تاغ دېگەن تاغنىك باغرىغا يېتىپ باردى» ، «... (ئولۇك تەرىپىگە) قىرىق غولاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى» ، «قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلدى»④ ، دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەر ئۇچرايدۇ. «گۈر ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەملەرنى تاتتىن بولۇپ ئارقا - ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى» ، «توققۇز قات شاھ كىيىم كىيدى» ، «مىڭگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ» ، «ئولۇك يېنىدا توققۇز تۇماری بار»⑤ ، «كۆلتېگىن ئىلگىرى كېيىن توققۇز قېتىم باشقا - باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى» ، «توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى» ، «توققۇز ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى»⑥ ، «خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ»⑦ ، «خان كۈنگە قاراپ ئۇلارنى توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ»⑧ ، «توققۇز ئۇيغۇر»⑨ ، «توققۇز ئوغۇز»⑩ «ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسى»⑪ ، «تاشقى توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسى»⑫ ، «خاقانلىك ھەربىي قوشۇنىدا توققۇز قىزىل تۇغ بار ئىدى»⑬ ، «ئۇيغۇرلارنىڭ سانىغۇن ، بۇيرۇق - تۇتۇقلىرىدىن توققۇز كىشى يېڭى خاقاننى تاق كىگىز ئۈستىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ سارايىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىپ ئاندىن تەختكە ئولتۇرغۇزىدۇ»⑭ ، «توققۇز ئوغۇل بىر قىزلىق بولغايسىز»⑮ ، «تۇرخۇننى ئۆز ۋاقتىدا ئاچقايسىز ، كۈندىن بۇرۇن تۇرغايسىز ، توققۇز ئوغۇل ، بىر قىزلىق بولغايسىز»⑯ ، «غازنى ئوتتۇز ، قوينى توققۇز ، ھەممىنى تەڭ راسلىدۇق»⑰ ، «يىگىت تەرەپ قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن توققۇز قېتىم تازىمغا باردۇ... قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر قولايلىق جايدا ئارغامچا ياكى گۈلخان يېقىپ ، يول توسۇپ ، قىزنىڭ كۆركىنى قىلىدۇ. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا ، ئاندىن يول ئېچىلىدۇ... قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن ، يىگىتلەر قىزنى تاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىدۇ... ، تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا باردۇ...»⑱ ، «... ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۈچۈن توققۇز كېيىملىك رەخت، توققۇز تۈياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىڭگۈرۈچ، توققۇز جىلەك ياغ، توققۇز شىرە مېۋە - چېۋە قاتارلىق توققۇز خىل نەرسىنى ھارۋىلارغا سېلىپ ، تىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرىدۇ»⑲ ، «تېرىسى ئوتتۇز گەردىشكە داپ بولىدى» ، «مۇڭگۈزى توققۇز كەتمەنگە ساپ بولدى»⑳ ، «تويغان يەرگە توققۇز تازىم» ، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۈتۈپتۇ» ، «مەن قىلارمەن ئوتتۇز ، خۇدايىم قىلار توققۇز» ، «توققۇزى تەل» ، «توققۇز ئاي توققۇز كۈندە كۆزى يورۇپتۇ» ، «توققۇز ئەلنىڭ تىلىنى بىلگەن، ئوتتۇز ئەلگە ئۆگۈتچى» ، «توققۇز ئۇيغۇر تالاستا، بەگزادىسى پانتىكىن» ، «ئەييام ئاجۇز - يەتتە كۈن، سەكىلدىسە سەككىز كۈن، بەك تارتىشسا توققۇز كۈن، بولالمايدۇ ئوتتۇز كۈن» ، «يەتتە قاراقچى — يولغا ماراقچى» ، «يەتكەن يولتۇزى يەتتە ئايلانسىمۇ ئالتۇن قوزۇق ئورنىدا» ، «يەتتە باشلىق يالماۋۇز» ، «يەتتە يۇلتۇز» ، «قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلدى» ، «قىرىق كېچە - كۈندۈز يول يۈرىدى، يول يۈرگەندىمۇ مول يۈردى» ، «قىرىق غۇلاچ نەيزە بىلەن شۇنداق ئۈردىلەركى...» ، «يەتتە قات ئاسمان، ...» قاتارلىق مۇقەددەس سانلار بىلەن بېۋاستە باغلىنىدىغان ئۇقۇملار ۋە ئىدىيەم، ماقال - تەمسىللەر ئۇيغۇر فولكلورىدا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ.

قىرغىز مىللىتىنىڭ تارىخىي قامۇسى ھېسابلانغان دۇنياغا مەشھۇر «ماناس» ئېپوسىدىمۇ سىرلىق ۋە خاسىيەتلىك مەنگە ئىگە بولغان يۇقىرى سان كاتېگورىيىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. ھازىرچە بىز ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولغان «ماناس بۆلۈمى» نىڭ بىرىنچى كىتابى، ئۇيغۇرچە نەشرىي يەشمىسىدە «7» سانى 13 جايدا، «9» سانى 32 جايدا، «40» سانى 35 جايدا تىلغا ئېلىنغان؛ «يەتتە تۆگىگە قاپ - قاپ قورۇت، ماي ئارتتى» (شۇ كىتاب 57 - بەت) ، «ئاق بوز بىيەدىن يەتتىنى تاللاپ» (83 - بەت) ، «يەتتە يىللىق قىسىرقال-

غان بىيە» (83 - بەت) ، «يەتتە يىلقىنىڭ ھەممە-سىنى سۆيدۇرۇپ» (83 - بەت) ، «يەتتە ساپا (چاناچ) قىمىز» (84 - بەت) ، «يەتتە غېرىچ قىسقىرىغان» (146 - بەت) ، «غىلاپنىڭ ئۇزۇن-لۇقى يەتتە غېرىچ» (155 - بەت) ، «ئاق سېرىق ئاتنىڭ يايلىسىدىن يەتتە تال قىل يۇلۇۋالدى» (195 - بەت) ، «يەتتە ئۆكۈز» (266 - بەت) ، «تۇغمەننىڭ يەتتە تېشىنى بىر قىلىپ» (286 - بەت) ، «ھەر يەتتە كۈندە بىر نەزىر بەردى» (374 - بەت) ، «ئارىدىن توققۇز ئاي ئۆتكەندە چىيىردىنىڭ بويى تولۇپ» (37 - بەت) ، «كۆك تۈلۈم ئىچىدىن توققۇز ياشقا كىرگەن بالىدەك يو-غان بىر بالا چىقتى» (41 - بەت) ، «زەر باسقان توققۇز تۇم، ئىگەر توقۇملۇق توققۇز ئات» (61 - بەت) ، «توققۇز قەۋەت دوبۇلغا» (149 - بەت) ، «توققۇز ياشلىق چوباق باتۇر» (176 - بەت) ، «توققۇز كۈن توي بولدى» (193 - بەت) ، «توققۇز يامبۇ، توققۇز قىزىل كىمخاپ، توققۇز قارا كىمخاپ، توققۇز قوندۇز، توققۇز سۇلەي-سۇن، توققۇز سۆسەر، توققۇز بولغۇن» (194 - بەت) ، «توققۇز ياشلىق ھاجىباي» (209 - بەت) ، «توغرىسىغا كەلسە، توققۇزنى يىقىتىپ ماڭدى» (286 - بەت) ، «ھەر ئۆيدە توققۇز يىگىت، توق-قۇزدىن قىز خىزمەت قىلاتتى» (370 - بەت) ، «ئاتتىن توققۇزنى، قىزدىن توققۇزنى ئېلىپ بارد-ىمز» (405 - بەت) ، «قارا ئۆكۈزگە قىرىق يىرىندىن تېشىلىپ كەتكەن بىر قارا ئۆينى يۈكلەپ، پىيادە ھەيدەپ ماڭدى» (22 - بەت) ، «قىرىق بىيە» (37 - بەت) ، «قىرىق مىڭ ئەرنىڭ جېنى بار» (44-بەت) ، «ماناسنىڭ قىرىق باتۇرى» (51 - بەت) ، «قىرىق تۆگىگە ئاپئاق بۇغداي - دان ئارتتى» (57 - بەت) ، «قىرىق بايتالنى دو تىكتى» (97 - بەت) ، «قىرىق ئوغۇل قىل قىيات چېلىشتى» (109 - بەت) ، «قىرىق قاچا قىمىز ئىچتى» (126 - بەت) ، «قىرىق نۆكەر» (129 - بەت) ، «قىرىق ئات» (133 - بەت) ، «قىرىق چورا» (134 - بەت) ، قىرىق ئەرشىندەك ئۇزۇ-رايدىغان» (146 - بەت) ، «قىرىق پىداكار قىرىق ئارغىماق مىنىپ» (238 - بەت) ، «قىرىق چورا-سى جەم بولدى» (197 - بەت) ، «قىرىق كۈندىن كېيىن قىزىنى ئۇزاتتى» (370 - بەت) ، «قىرىق خورجۇن» (422 - بەت) ، «قىرىق ئارسلان» (453 - بەت) ، «قىرىق يولۋاس» (425 - بەت) ㉑ ، ... ۋەھاكازالار ، «قىرغىزلارنىڭ كېلىپ چە-قىشى» دېگەن گەپسانىدىمۇ «قىرىق ئاچا - سىڭىل سىرلىق سۇ ئىچىپ ھامىلدار بولۇپ قالىدۇ ۋە قىرىق ئوغۇل - قىز تۇغىدۇ، ئۇلار ئۇزۇنارا نىكاھ-لىنىپ ئەۋلاد قالدۇرۇپ ھازىرقى قىرغىز قوۋمە-نى شەكىللەندۈرىدۇ» دەپ ھېكايە قىلىنىدۇ. «قىرغىز» دېگەن نامنىڭ ئېتنىك مەنىسى ھەققىدە-كى يەنە بەزى رىۋايەتلەردە «قىرغىز» — «قىرىق قىز» دېمەكتۇر ، دېگەن قاراشلارمۇ بار. قازاقلار ئارىسىدىكى «جاساغاننىڭ ئالەمنى يارىتىشى» نام-لىق مەشھۇر ئەپسانىدە، ئاسمان ئىلاھى جاساغان دەسلەپ لايدىن قىرىق ئادەم ياسىغان ۋە شۇنىڭدىن دۇنيادا ئىنسانلار پەيدا بولغان» دەپ ھېكايە قىلى-نىدۇ.

دەرۋەقە، يۇقىرىقى سانلارغا سىرلىق تۇس بەرگەن بۇنداق نەقىللەر فولكلورىمىزدا، كۇندە-لىك تۇرمۇش ئادەتلىرىمىزدە، شۇنداقلا بىر پۈتۈن ئېتىقاد ئېڭىمىزدا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ ۋە ئىز-چىل گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ماقالىمىزنىڭ چەكلىك سەھىپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، تۇركىي تىلدا سۆز-لىشىدىغان يەنە باشقا قوۋم مىللەتلەرنىڭ فولكلو-رىدىمۇ ئورتاق گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان بۇ مۇقەد-دەس سانلاردىن مىسال كەلتۈرمىدۇق.

ئۇنداق بولسا بۇ خىل ئورتاق مەدەنىيەت ھادە-سىسىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولغان ئىچكى - تاشقى ئامىللار زادى نېمىلەردىن ئىبارەت؟ ئۇنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىمىزنىڭ تۇپ نۇقتىسى دەل مۇشۇ مەسىلىلەرگە جاۋاب ئىزدەشتىن ئىبارەت.

3. مۇقەددەس سانلارنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئاساسلار

هازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللاردا ۋە تارىخىي مەنبەلەردە بۇ سانلارنىڭ سىرلىق ۋە سېھرىي كۈچ-كە ئىگە ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لې-كىن ئۇنىڭ مۇقەددەس سان تۈسىگە ئىگە بولۇشتە-كى ماددىي ۋە مەنىۋى ئاساسلار (ئېتنىك مەنبە-سى) ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن. شۇڭا بۇ سوئالغا ئىشەنچلىك جاۋاب تېپىشمۇ بىر قىيىن مەسىلە، ئەلۋەتتە مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ ئىز-دىنىشى بويىچە تۆۋەندىكى قاراشلىرىنى ئوقۇرمەن-لىرىنىڭ مۇلاھىزىسىگە سۇنىدۇ. مەلۇمكى، ھەر-قانداق بىر ئېتنىدائىي مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى شۇ خىل مەدەنىيەتكە ئىگىدارچىلىق قىلغان خەلقنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى كوللېكتىپ ئېڭىدىن ئىبارەت ئىچكى ئامىل بە-لەن، ئۇنىڭغا قوشنا باشقا مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ تەسىرىدىن ئىبارەت (تاشقى ئامىل) ئىككى ئاملىغا باغلىق بولىدۇ. جۇملىدىن سانلارنىڭ مۇقەددەس-لىك تۈسكە ئىگە بولۇشىمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ رېئال ھاياتىدا ئىزىنى يوقاتمىغان يۇقىرىقى سانلارنىڭ خاسىيەت-لىكلىكى، ئېتنىك مەنبە جەھەتتىن ئېتنىدائىي ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى ئىنسانىيەت توپلىرىنىڭ ئوبېيېكتىپچانلىقتىن ئىبارەت كوللېكتىپ ئېڭى ۋە ئانىمىزملىق ئېتىقاد چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇ-ناسىۋەتلىك. مەنا جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ قانداقتۇر ئابستراكت ئالاھ يېتەكچىلىكىدىكى خۇ-سۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى سۈپە-تىدە پەيدا بولغان ماتېماتىكىلىق سان قىممىتىنى ئەمەس، بەلكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتې-دائىي تەپەككۇرىدىكى مەۋھۇم ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت سىمۋولى (بەلگىسى) بولۇش رولىنى ئوينىغان، مانا مۇشۇ ئاساستا بارغانسېرى قېلىپلە-شىپ ۋە مۇقەددەسلىشىپ، خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە، ئىشەنچ - ئېتىقادلىرىدا، پىسخىك ئۇ-دۇملىرىدا، ئەم - ئىرەملىرىدە، ئاغزاكى ئىجادە-يەتلىرىدە، ئېستېتىك تۇيغۇلىرىدا ۋە مۇراسىم پا-ائالىيەتلىرىدە ئۆزئارا ئىپادىسىنى تاپقان.

مۇقەددەس سان — «7»

«7» نىڭ ئالاھ دەسلەپ خاسىيەتلىك سان تۈ-سىگە كىرىش ئاساسىنى يەنىلا قەدىمكى ئالتاي قەۋملىرىنىڭ كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت تەبە-ئەت ئىلاھىيەتچىلىك ئېڭىغا باغلاپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. قەدىمكى ئالتاي ئەپسانىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇلارنىڭ ئالاھ قەدىمكى بۇيۇك تەڭرىسى «كۆن» (قۇياش) بولۇپ، ئۇنىڭ ئالتاي تىلىدا يەنە «ئۇلۇگون تەڭرى» (ulūgūn) دەپ مەخسۇس ئىسىمىمۇ بولغان، A. ئانوخىن تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنغان بۇ ھەقتىكى ئەپسانىگە قارىغاندا، «ئۇلۇ-گۈن»، (ئۇلگىن، ئۇلكۈن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۈر-كىي تىلدا «بۇيۇك «ئۇلۇغ»، «چوڭ» مەنىلىرىنى بېرىدۇ) قۇياش بىلەن ئاي ئوتتۇرىسىدا ياشار-مىش، ئۇنىڭ ھوزۇرىغا كىرىدىغان يولدا يەتتە تو-سۇق بارمىش (يەتتە قات ئاسمان. ئا)، بۇ توسۇق-لار ئەركەك قام كەلگەندە ئېچىلارمىش. يەتتىنچى توسۇق تۆمۈر قوزۇق (قۇتۇپ يۇلتۇزى) قا تۇتە-شىدىكەن. «ئۇلۇگۈن» نىڭ يەتتە ئوغلى، توققۇز قىزى بار ئىكەن، ئوغۇللىرىنىڭ نامى قاراشىت، بوغراخان، يېشىلخان، بۇرچاخان، قاراقۇش (قار-تال)، بەختىخان، ئەركانىم دەپ ئاتىلىدىكەن[22]. بۇ ئەپسانىدە تىلغا ئېلىنغان يەتتە ئوغۇلنىڭ نامى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادى زاكاۋىتى سانالغان «يەتتە يۇلتۇز» (يەتتە سەييارە) ئېتىقادىنى ئىن-كاس قىلامدۇ قانداق؟ بىزنىڭچە شۇنداق دەپ قا-رايمىز، كۆك ئاسمانىنى يېپىنچا، قارا تۇپراقنى سېلىنچا قىلىپ ئۇزاق مۇددەت ئوڭچىلىق ۋە كۆچ-مەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز كەلگە تەبىئەت بىلەن بىۋاستە ئۇچ-رىشىش نەتىجىسىدە ئالاھ بۇرۇن يەتتە سەييارىنى بايقاپ، ئۇنى «ئالەمنىڭ نېگىزى» دەپ تونۇپ،

ئىلاھلاشتۇردى. تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىس-
تىكىدىن بارلىققا كەلگەن بۇ «يەتتە ئىلاھ» ㉓
قارىشى تېخىمۇ سىرلىقلىشىپ كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا
«7» نى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئېتىقادىنى پەيدا قىل-
دى.

سىرلىق مەنىگە ئىگە «7» نىڭ تېخىمۇ مۇقىم
مۇقەددەس سان تۈسىگە كىرىشىنى يەنە بىر تەرەپ-
تىن پارسلارنىڭ زارۇ ئاستىر دىنى مەدەنىيىتىنىڭ
تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى پارس-
لاردىكى مۇقەددەس سان — «7» چۈشەنچىسى دەۋر
جەھەتتىن نىسبەتەن قەدىمىي بولۇپ، زارۇ ئاستىر-
رىزم دەۋرىدىكى ئىران مىفولوگىيە سىستېمىسىدا
بارلىققا كەلگەن يەتتە ئىلاھ (قۇياش ۋە يورۇقلۇق
خۇداسى — مېترا، شاد - خۇراملىق ۋە پاراۋانلىق
خۇداسى — ناخىت، بەخت ۋە دۆلەت خۇداسى —
ھوما، سۇ خۇداسى — ئاناخىتا ۋە خوبىبى، ئۇرۇش
ۋە غەلىبە خۇداسى — مىرىخ، ياخشىلىق ۋە ئەزگۈ-
لۈك خۇداسى — كېيۇمارس، باتۇرلۇق خۇداسى —
يىما (جەمشە) قا بولغان يۈكسەك ئېتىقادتىن كې-
لىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن.

ھىندى مەدەنىيىتىدىمۇ «7» سانى خېلى بۈ-
رۈنلا مۇقەددەس سان خاراكتېرىگە ئىگە سىرلىق
سان كاتېگورىيىسىگە كىرگەن. ھىندى مەدەنىيە-
تىدىكى بۇ چۈشەنچە مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ، I
ئەسىرلەردە ئالتاي ۋە تەڭرىتاغلىرى ئېتىكىدىن
دېھلى دەريا ۋادىلىرىغا سىلجىپ 2 - چوڭ قۇرۇق-
لۇق (ھىندىستان) نى ئىشغال قىلغان ئارىيان
قەۋملىرىنىڭ «يەتتە قۇتۇپ يۇلتۇز» چۈشەنچىسى-
نىڭ تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇم-
كىن، كېيىنچە «7» نىڭ خاسىيەتلىك تۈسى ئە-
رەب ئىسلام مەدەنىيىتىدە تېخىمۇ تاكامۇللاشتى.
تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئىسلام
دىنىغا كىرىشى بىلەن بىللە بۇ مەدەنىيەت ھادىسە-
سى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، بۇ-
گۈنكىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

مۇقەددەس سان — «9»

«9» نىڭ مۇقەددەسلىك خاراكتېرى «7» گە
قارىغاندا تېخىمۇ چوڭقۇر تارىخىي ئاساسقا ۋە يىراق
يەرلىك ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىر خىل
مىللىي ئېتىقاد ھادىسىدۇر. بۇنداق دېيىشىمىز-
نىڭ ئاساسى شۇكى، «9» نىڭ مۇقەددەس سان
سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىشى قەدىمكى ئالتاي قەۋملىرە-
نىڭ ئىپتىدائىي دىنى — شامان ئېتىقادى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك. بىزگە مەلۇمكى، شامان ئېتىقادىدا
كائىنات ئۈچكە (كۆك، پانىي ئالەم، باقىي ئالەم)
بۆلۈنگەن. كۆك — ئىلاھلار ۋە پەرىشتىلەر ماكا-
نى، پانى ئالەم — بەندىلەر ماكانى، باقىي ئالەم
(جەھەننەم) — يامان روھلار (جىن - شەيتانلار)
ماكانى دەپ قارالغان. «ئىلاھلار ماكانى» دەپ تەۋ-
سىپ قىلىنغان كۆك (ئاسمان يەنە يەتتە سەييارە
يەتتە پەلەك ئېتىقادىغا كېڭىيىپ، كۆكنىڭ مەنىسى
«يەتتە ئىلاھ» (يەتتە سەييارە — يەتتە پەلەك) نىڭ
سۈپىتىگە ئالماشقان ياكى تەڭلەشكەن، شۇنىڭ بە-
لەن شامانىزم ئېتىقادىدىكى پانىي ئالەم، باقىي
ئالەم ۋە كۆكنىڭ كونكرېت سۈپىتى بولغان يەتتە
پەلەك (يەتتە قات ئاسمان قوشۇلۇپ، ئالەم ئەنە
شۇ توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن تەركىب تاپقان،
دېگەن ئىپتىدائىي قاراش بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ
بىلەن ئالتاي شامانىستلىرىنىڭ ئالەم قارىشى «9»
غا مۇجەسسەملەشكەن. نەتىجىدە «9» نى مۇقەددەس
بىلىش ئېتىقادى كېلىپ چىققان.

يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، قەدىمكى ئەجداد-
لىرىمىزنىڭ تېخى ماتېماتىكىلىق فورمىغا كىرمە-
گەن سادىدا ھېسابلاش كۆز قارىشىدا تەكرارلانماس
سانلار ئىچىدە «9» ئەڭ چوڭ ساننىڭ ئاخىرقى
چېكى دەپ قارالغان، ھەمدە ئۇ كىشىلەرنىڭ ئېڭى-
دا چەكسىزلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرگەن، شۇنداقلا
بۇ سان تەسۋىرىي ئېتىقاد جەھەتتىن «كۆچلۈك-
لۈك»، «ئۇلۇغلۇق»، «بۈيۈكلۈك»، «چەك-
سىزلىك» مەنىسىگە سىمۋول قىلىنغان، ئەنە
شۇنداق ئوبېيېكتىپ تەسەۋۋۇرنىڭ كونكرېت بەلگە-
سى سۈپىتىدە «9» مۇقەددەس سان خاراكتېرىگە
ئىگە بولغان.

مۇقەددەس سان — «40»

مۇقەددەس سان — «40» چۈشەنچىسى بىرەر
دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلانمايدۇ. شۇنداقلا سىرتتىن
ئېقىپ كىرگەنمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ تۈركىي تىل
ئائىلىسىگە تەئەللۇق مىللەتلەرنىڭ قەدىمىي مەدە-

نىيەت كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق بولغان بىر خىل ھادىسىدۇر. بۇ مۇقەددەس سان ئۆز نۆۋىتىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتكەن «7» ۋە «9» گە خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشىمىغان ھالدا «ئەڭ كۆپ»، «چەكسىز» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان كۆپلۈك سان خاراكتېرىگە ئىگە. تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، بىزنىڭ ئەڭ يېراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېڭىدا سان (رەقەم) نىڭ ماتېماتىكىلىق مەنىسى ئېنىق بولمىغان. چۈنكى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن مۇستەسنا ھالدا، پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە كوللېكتىپ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە تېخى ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش ئېھتىياجى تۇغۇلمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇقىرىدا ئىزاھلاپ ئۆتكىنىمىزدەك، بىر مەزگىل ئالەمنىڭ چېكىنى تەكرارلانمايدىغان ئەڭ چوڭ بىرلىك «9» بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاستا - ئاستا بىخلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار-نىڭ ئابستراكت تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىمۇ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشقا ۋە چوڭقۇرلىشىشقا باشلىدى. نەتىجىدە كىشىلەر ئەڭ دەسلەپ «بارمىقى بىلەن سانلىق ساناش»㉔نى بىلىۋالدى، يەنى ئىنسانلار ئىككى قولىنى بىرلەشتۈرسە ئون (10) بولىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ تەكرارچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاشتى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئىككى قول بارماقلىرى (5+5) نىڭ قوشۇلۇشىدىن قۇرۇلغان ئون (10) دىن ئارتۇق سانىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن ئون سانلىرىنىڭ ئاخىرقى چېكى، ئەڭ كۆپ مەنىگە ئىگە دەپ قارىلىپ كەلدى. تۈركىي تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەردە «بىر ئون» (10)، «ئىككى ئون» (20)، «ئۈچ ئون» (30)، «بەش ئون» (50) ... دېگەنگە ئوخشاش ساناش ئادىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئەنە شۇ سەۋەبتىندۇر. شۇنداق قىلىپ «40» سانى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەمنىڭ تۈت تەرىپى ھەققىدىكى سىرلىق چۈشەنچىسى بىلەن ئەڭ چوڭ سانىنىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالغان «10» نىڭ تەكرار قوشۇلمىسى ياكى تۈت تەرەپكە كۆپەيتىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن، مەن تۆت تەرەپنىڭ خاقانى بولۇشۇم كېرەك»㉕دېگەن قۇرلار بار. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «تۆت تەرەپ» پۈتۈن كائىنات (ئالەم) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، ئوغۇز خاقانلىقىنىڭ زېمىنغا بولغان چەكسىز ئىنتىلىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان بۇ بىر جۈملە سۆزدىن تۆت تەرەپنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىدا بىر خىل سىرلىق ۋە ناھايىتى چوڭ مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمكى تۈركىي تىلدا شەرق «كۈنچىقىش تەرەپ»، غەرب «كۈنپېتىش تەرەپ»، شىمال «سول تەرەپ»، جەنۇب «ئوڭ تەرەپ» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ «تەرەپ» قارىشى ھېچقايسى تەرەپكە تەئەللۇق بولمىغان سىرلىق قۇياش (كۆكتەڭرى) نىڭ يورۇقلۇق تارقىتىشى ئاساسىدا تىكلەنگەن، شۇڭا ئۇلار ئۇچۇن بۇ تۆت تەرەپنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا ناھايىتى چوڭ، چەكسىز ۋە سىرلىق ئىدى. بۇ خىل قاراش قول بىلەن تەرەپ (قول ئىپادىلىگەن ئون بىلەن تۆت تەرەپ) ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئىزچىللىق مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈردى، شۇنداق قىلىپ ئاخىرقى چەك ۋە ئەڭ كۆپ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان (10) بىلەن تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە «تۆت تەرەپ» نىڭ تۆت قېتىم تەكرارلىنىشى (40=10+10+10+10 ياكى 40=4×10) ئارقىلىق ماكان ۋە زاماننىڭ چەكسىزلىكىنى ئىپادىلەيدىغان «40» سانى شەكىللەنگەن، بۇنداق ھېسابلاش ئادىتى ھىندىلار ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت، يەنى ھىندى مەدەنىيىتىدە ماكان، زاماننىڭ چەكسىزلىكىنى ۋە سان جەھەتتە «ئەڭ كۆپ» دېگەن ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا، ئۇلاردا بىر قەدەر گەۋدىلىك ئومۇملاشقان خاسىيەتلىك سان «7» نىڭ كۈادراتى بولغان «49» نى مۇقەددەس سان دەپ قوبۇل قىلغان. «40» سانىنى ئىشلەتمىگەن.

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بۇ ئىپتىدائىي سىرلىق سان چۈشەنچىسى كېيىنچە ئەرەب مەدەنىيىتىگىمۇ سىڭگەن، شۇنىڭ بىلەن ئەرەب مەدەنىيىتىدىكى «40» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھېكايە،

چۆچەكلەر ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارد-
سىغا كۆپلەپ تارقىلىپ، قەدىمدىن كېلىۋاتقان
ئەنئەنىۋى «40» سان قارىشى بىلەن بىرلىشىپ،
«40» نىڭ مۇقەددەس سانلىق خاراكتېرىنى تېخىمۇ
كۈچەيتكەن. ئەمەلىيەتتە ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا
تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئابستراكت تەپەككۇرد-
ا خاسىيەتلىك «40» سان چۈشەنچىسى شەكىللە-
نىپ بولغان.

بىز ماقالىمىزدە بىر قەدەر تىپىك ئەھمىيەتكە
ئىگە، دەپ قارالغان ھەمدە مىللىي ئېتنىك مەنبەسى
نىسبەتەن روشەن بولغان «7»، «9» ۋە «40»
سانلىرىنىڭ ئىپادىلىگەن سىرلىق ۋە سېھرىلىك مە-
نىسى ھەققىدىلا توختالدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە
«3»، «21»، «30»، «41» قاتارلىق بىرمۇنچە
خاسىيەتلىك تۈسكە ئىگە سانلارمۇ بار. بۇ سانلار-
نىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسى بىر
قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، نوقۇل ھالدا قەدىمكى
ئالتاي مەدەنىيىتە چەمبىرىكى بىلەن چەكلەنمەيدۇ.
بۇ سانلار مىسىر، بابىلون، يۇنان، ھىندى، ئې-
ران، ئەرەب، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قاتارلىق باشقا
دۇنياۋى مەدەنىيەت تېپىلىرىدىمۇ ئوخشاشمىغان دە-
رىجىدە مۇقەددەس سانلار خاراكتېرىنى ئالغان، ئۇ-
لار ھەققىدە يەنە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلە-
دۇ.

‖ ئىزاھاتلار

① ئانىمىزم — تەبىئەتتىكى بارلىق شەيئە-
لەردە ئىنسان روھىغا ئوخشاش روھلارنىڭ مەۋ-
جۇتلۇقىنى قوبۇل قىلغان قاراشنىڭ نامى، ئانە-
مىزم پۈتۈنلەي دېگىدەك غەيرىي روھلارغا چوقۇ-
نۇپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تېخىمۇ سىرلىقلاش-
تۇرۇشنى ئۆزىگە باش پرىنسىپ قىلغان.

② ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئىككى خىل تەپەك-
كۇر باسقۇچىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن. بىرىن-
چى، تەپەككۇرنىڭ بىرىنچى باسقۇچى، يەنى تېخى
لوگىكىلىق باغلىنىشى بولمىغان ئوبېيېكتىپچانلىق
(ھەممىنى كونكرېتلاشتۇرۇش) باسقۇچى. ئىك-
كىنچىسى، لوگىكىلىق باغلىنىشقا ئىگە بولغان
ئابستراكت تەپەككۇر قىلىش باسقۇچى.

③ مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت
تۈرك» I توم، 192 - بەت، 1981 - يىل، ئۇي-
غۇرچە نەشرى.

④ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى
— ئوغۇزنامە»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى،
1980 - يىل نەشرى، 54 -، 58 - بەتلەر.

⑤ «گور ئوغلى» داستانى. شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

⑥ «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» گە قارالسۇن.

⑦ مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇ لوغاتىت
تۈرك» مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 -
يىل نەشرى، II توم، 175 -، 176 - بەتلەر

⑧ «جۇنامە» 50 - جىلد

⑨ «توققۇز ئۇيغۇر» — پېرسىيىلىك تارىخ-
شۇناس رەشىددىدىننىڭ «تارىخ توپلىمى» كىتابى-
نىڭ 3 - قىسمىدىكى «ئۇيغۇر قەبىلىلىرى» دېگەن
ئابزاستا: «ئۇيغۇرلار رايونىدا ئىنتايىن بۇيۇك
ئىككى تاغ بولۇپ، بىرىنىڭ ئېتى بوغراتۇ بوزلۇغ،
يەنە بىرىنىڭ ئېتى ئاسقۇنلۇق تەڭرىم دېيىلىدۇ.
بوغراتۇ بوزلۇغ تېغىدىن ئون دەريا ئېقىپ ئوتتىدۇ.
مۇشۇ ئون دەريا بويىغا ماكانلاشقان ئۇيغۇرلار «ئون
ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان، بۇ ئون دەريا ئېقىنى ئومۇ-
مىي نام بىلەن «ئون - ئارغون» دېيىلگەن. كېيىن
«ئارغون» سۆزى «ئورخون» (鄂尔浑) غا ئۆز-
گەرگەن.

ئىككىنچى تاغدىن 9 دەريا ئېقىنى ھاسىل
بولغان. بۇ توققۇز دەريا بويلىرىغا جايلاشقان ئۇي-

غۇرلار ئۆزلىرىنى «توققۇز ئۇيغۇر» دەپ ئاتاشقان دېگەن رىۋايەت ئۇچرايدۇ.

« 新疆民族辞典 »شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 - يىل نەشرى، خەنزۇچە 131 -، 133 - بەتلەرگە قارالسۇن.

⑩، ⑪، ⑫، 《新疆民族辞典》شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 133 - بەتكە قارالسۇن.

⑬ مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، Ⅱ توم، 199 - بەت.

⑭ د ئا. ئىسىيۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى سېھرىي كۈچلەر»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1995 - يىل 1 - سان، 69 - بەت.

⑮ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى» ئالماتا. تا. 1983 - يىل، 44 - بەت.

⑯ مالوف: «ئۇيغۇر تىلى» موسكىۋا - لېنىنگراد. 1954 - يىل، 23 - بەت.

⑰ «قۇمۇل نەزمىلىرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل) ناملىق كىتابتىكى «كۆك مەشرەپ» گە قارالسۇن.

⑱ يۇقىرىقى كىتاب «يۈز ئاچقۇ بېيىتقۇلىرى» قىسمىغا قارالسۇن.

⑲ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز» ناملىق رومانىدىن ئېلىندى.

⑳ «قۇمۇل نەزمىلىرى» دىن ئېلىندى.

㉑ «ماناس» («ماناس» ئېپوسى 1 - قىسمى. ئىلى نەشرىي قىسمى) مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

㉒ ئا. ئىنان: «قەدىمكى تۈرك دىنىي تارىخى»، ئىستانبۇل، 1976 - يىل، تۈركچە نەشرى، 20 -، 22 - بەتلەر.

㉓ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى — «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۈرج بايانىدا» ناملىق 5 - بابىدا يەتتە يۇلتۇزنىڭ نامى ۋە بۇرجلۇق ئورنى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن، بۇ يۇلتۇزلار تۆۋەندىكىچە:

1. سەكەنتىر (ساتۇرن، زۇھەل)
2. ئوڭاي (يوپىتىر، مۇشتەرى)
3. كۈرۈد (مارس، مېررىخ)
4. قۇياش (كۈن، يەشىق، شەمىس)
5. سەۋىت (زوھرا، چولپان، ۋېنېرا)
6. ئارزۇ (ئاتارۇد، مېركۇرى)
7. يالچىق (ئاي، قەمەر)

㉔ لېۋى - بولور (فرانسىيە) نىڭ «ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر» ناملىق ئەسىرى، خەنزۇچە نەشرى، 198 - بەت.

㉕ «ئوغۇزنامە»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە 46 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا

تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئوغۇزنامە داستانىنىڭ تۆت خىل ۋارىيانتى، بۇ تۆت خىل ۋارىيانت ئارىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر ھەمدە ئۇلارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文介绍了《乌古斯汗传》这部长诗的四种不同的流传形式，说明它们之间的异同以及它们的主要内容。

Abstract: This article probes the four variations of "Oghuzhan ", the similarities and differences among them and their contents.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق داستانچىلىق ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەت. ئۇلار ياراتقان داستانلارنىڭ بەزىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىدا يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەر، ئۆز دۈشمەنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلار، تارىخىي شەخسلەر، قەھرىمانلار ئەكس ئەتتۈرۈلسە، بەزىلىرىدە دۆلەت باشقۇرۇش يوللىرى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ بۇرۇچى، ئەخلاقىي ئۆلچىمى، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ئەھمىيىتى، پەلسەپىۋى پىكىرلەر، پەندى - نەسىھەتلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. يەنە بەزىلىرىدە مۇھەببەت ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، خوتۇن- قىزلىرىمىزنىڭ فېئوداللىق كۆز قاراشلارغا قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانە كۈرەشلىرى ۋە ئىش- ئىزلىرى نامايان قىلىنىدۇ. بىز توختىلىۋاتقان «ئوغۇز داستانى» قەھرىمانلىق داستانى ھېسابلىنىدۇ. بۇ داستان خەلق ئارىسىغا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان بولۇپ، تەسىرىمۇ خېلىلا چوڭقۇر. بىز بۇ داستاننى تېخىمۇ ئىنچىكە كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ داستان قەلەمگە ئېلىنغان دەۋردىكى ئالاھىدىلىكلىرى، بەزى مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر، دىنىي ئېتىقادقا مۇناسىۋەتلىك مۇراسىملار، ئېتنوگرافىيىگە ئائىت بىلىملەر كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، بۇ داستاننى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى بىر قەدەر قىممەتلىك بولغان قامۇس دېسەكمۇ ئارتۇقچە بولمايدۇ. بۇ داستاننىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، قەلەمگە ئالغۇچىلارنىڭ ياشىغان زامانى ۋە ماكانىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، داستاندىكى ئاساسىي قەھرىمانلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىدىمۇ زور پەرقلەر مەۋجۇت. تۆۋەندە ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان ئوغۇز داستانىنىڭ بىر قانچە خىل ۋارىيانتى ھەم ئۇلارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. ئۇلار «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، «نەزمى

* تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ مۇھەررىرى، دوتسېنت.

ئوغۇزنامە» ، ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تەرەكامە» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن «ئوغۇز-خان رىۋايىتى» ، پىرىسسىيىلىك تارىخچى رەشىدەددىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن «ئوغۇز داستانى» دىن ئىبارەت.

1. «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» . بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان قەھرىمانلىق داستانى. بۇ داستان نەسرىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان بولۇپ، نەزمىي ئۇسلۇبمۇ قىسمەن ئارىلاشقان. بۇ داستان «ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق: » دەپ باشلانغان ۋە «ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بۆلۈپ بېرىمەن...» دەپ ئاخىرلاشقان. بۇنىڭدىن قارىغاندا بۇ داستاننىڭ باش ۋە ئاخىرى يوقالغان. شۇڭا داستاننىڭ كىم تەرىپىدىن قاچان قەلەمگە ئېلىنىپ، يېزىق ھالىتىگە كەلگەنلىكى تېخى نامەلۇم، شۇنداقلا داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇزخاننىڭ تۇركىي خەلقلەر تارىخىدىكى قايسى شەخس ئىكەنلىكىمۇ بىز ئۈچۈن بىر سىر بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. داستاندا، ئوغۇزنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكى، چوڭ بولۇپ يېتىلگەنلىكى (خاقانلىق تەختىگە قانداق چىققانلىقى بايان قىلىنمىغان) ، ئۆيلىنىپ پەرزەنتلىك بولغانلىقى، بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلىپ نۇرغۇن مەملىكەتلەرنى ئالغانلىقى، ئاخىرىدا كاتتا يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ بۇ جايلارنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەنلىكى بايان قىلىنغان. تارىختا ئۇيغۇرلار شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، نىستۇرىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە بولسا، قىسمەن شامان دىنى ئادەتلىرى تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا ئوغۇز خاقانىنىڭ بەگلەرگە ۋە ئەل جامائىتىكە يارلىق چۈشۈرۈپ: «مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان، كۆك بۆرى بولسۇن ھەم ئۇران»① دېگەنلىكىۋە بۆرىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقى، بۆرىنىڭ تىلغا كىرىپ ئوغۇزخان بىلەن ئادەمدەك سۆزلەشكەنلىكىگە دىققەت قىلساق، داستاندا پۈتۈنلەي تۈتىمچىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇلاردىن قارىغاندا، بۇ داستاندا ناھايىتى يىراق قەدىمكى دەۋردە ياشاپ ئۆتكەن بىر شەخس ۋە شۇ دەۋردە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنغان.

2. «نەزمىي ئوغۇزنامە» . بۇ نۇسخائەسلىدە «تۈركىيات-مەجمۇئەسى» نىڭ XVII تومىدا ئېلان قىلىنغان بولۇپ، بۇنى ئەراسلان نەشىرگە تەييارلىغان. «ئۇزۇن كۆۋرۈك» نۇسخىسى دېيىلگەن بۇ نۇسخا ئەدەب ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۈلھەقايىق» ناملىق دىۋانىكتىك داستانى بىلەن بىرگە تۇپلىنىپ، ھۇسەيىن نامىق ئورخۇن بۇ نۇسخىنىڭ تىلىنى «ئەتەبەتۈلھەقايىق» بىلەن ئوخشاش دېگەن. كەمال ئەراسلان بۇ ئەسەرنىڭ بەزى تىل خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ «كلاسسىك چاغاتاي يېزىق تىلى» نىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرى بولغان XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياكى XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدىغان ئۇيغۇرچە بىلەن يېزىلغان» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ نۇسخىدا ئوغۇزخاننىڭ تۇغۇلۇپلا ئاتىسى ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان دىنىغا ئېتىقاد قىلماي، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دېيىلگەن. (بۇنىڭ ئۈچۈن «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1993 - يىللىق 1 - سانىغا قارالسۇن) . بۇ سەل مۇبالىغەلەشتۈرۈۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئاتا بوۋىلىرىنىڭ «قاراخان» دېيىلىدىغانلىقى، ئوغۇزنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى بىلگەن ئاتىسىنىڭ ئوغۇزغا قارشى ئۇرۇش قىلغانلىقى، نەتىجىدە ئوغۇزنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ خانلىق تەختكە چىققانلىقى مىلادى 870 - 1211 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى ھەمدە ئىسلام دىنىنى تۇنجى بولۇپ قوبۇل قىلغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئەسلىتىدۇ.

بۇ داستان ئىككى مىسرالىق، ئاخىرقى بوغۇمى قاپىيداش، 104 بەيىت، 208 مىسرادىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بۇنى مەن كەمال ئەراسلان تەييارلىغان نۇسخىسىغا ئاساسەن نەشىرگە تەييارلىغان ئىدىم.

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» 46 - بەت.

«ئوغۇزنامە داستانىنىڭ ئەزمىي نۇسخىسى» نىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» گە ئوخشايدىغان تەرەپلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ئوغۇزخان تۈغۈلۈپلا ئانىسىنى ئەمەيدۇ (ئەمما بۇ ئىككى نۇسخىدا ئوغۇزخانىنىڭ ئانىسىنى ئەمىگەنلىكى سەۋەبى ئوخشاشمايدۇ. «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخان خام گۆش، ئاش، مەي سورايدۇ. «ئەزمى ئوغۇزنامە» دە بولسا، ئوغۇزخان ئانىسىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ.)

2. قەدىمكى مىللەتلەرگە نام بېرىش جەھەتتە ئوخشىشىپ كېتىدۇ (گەرچە نام بېرىش جەريانى كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ).

3. ئوغۇزخان يۇرۇش قىلغان مەملىكەتلەرنىڭ نامى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

بۇ ئىككى نۇسخىنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان تەرىپى ئالدىنقىسى يىراق قەدىمكى دەۋردىكى قىسمەن شامانىزمنى، كۆپىنچە تۈتېمچىلىقنى ئەكس ئەتتۈرسە، كېيىنكىسى پۈتۈنلەي ئىسلام دىنى نۇقتىسىدىن چىقىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

4. ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تەرەكامە» نامىلىق كىتابىدا مۇنداق بىر شەجەرىنى بېرىدۇ. ئادەم ئەلەيھىسسالام، شەيس، ئانۇش، كەنان، مەھلائىل (سۇس)، بەرد، ئەنوھ، ماتۇشالەھ، لەيمەك، نۇھ، يافەس، تۈرك، تۈتەك، ئالىنجا-مىلجاخان، دىب باقۇخان، كۆك خان، ئالىنجا-خان، موغۇلخان، قاراخان ۋە ئوغۇزخان.

بۇنىڭدىمۇ قاراخانىنىڭ ئايالى كۆز يورۇپ، بالىسى ئانىسىنى ئەمەي، ئانىسىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئانىسى بالىسى ئۈچۈن ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ. شۇندىلا ئوغۇز ئانىسىنى ئىمىپ چوڭ بولىدۇ. بالىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى بىلگەن قاراخان، ئوغلى ئوغۇزغا قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. ئوغۇز ئۇرۇشتا غالىپ كېلىپ دادىسى قاراخاننى ئۆلتۈرىدۇ ۋە خان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن مەملىكەتلەرگە يۇرۇش قىلىدۇ. ئاخىرىدا ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ، مەملىكەتلەرنى ۋە بايلىقلىرىنى بالىلىرىغا بۆلۈشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىمۇ ئوغۇزخاننى تۇغۇلۇشىدىلا توغما مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسىتىدۇ. بۇ جەھەتلەردىن «ئەزمىي ئوغۇزنامە (ئوغۇزنامە داستانىنىڭ ئەزمىي نۇسخىسى)» بىلەن خېلىلا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

5. پىرىسسىيىلىك مەشھۇر تارىخچى رەشىدىددىن فەزلۇللاھ «جامىئۇت تەۋارىخ» نامىلىق كىتابىغا «ئوغۇز داستانى» نى كىرگۈزگەن. ئۇنىڭدا ئوغۇزخاننىڭ دادىسى قاراخان، قاراخاننىڭ دادىسى زىب ياۋقۇخان، زىب ياۋقۇخاننىڭ دادىسى يافەس، يافەسنىڭ دادىسى نۇھ قىلىپ كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىمۇ خوددى ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تەرەكامە» دىكى ئوغۇزخان تۈغۈلۇپ ئۈچ كېچە، ئۈچ كۈندۈز ئانىسىنى ئەمىگەن ھەمدە ئانىسىنىڭ چۈشىدە «ئەگەر سۈتۈمنى ئەمسۇن دېسەڭ تەڭرىنىڭ بىرلىكىنى ئىقرار قىل ۋە ئېتىراپ قىل؛ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشىڭنى پەرز بىل» دەپ مەلۇم بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئانىسى مۇسۇلمان بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چوڭ بولۇپ تەخت ۋارىسى بولغان. كېيىن دادىسى ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە تەييارلانغان. بىراق ئوغۇز دادىسى ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ دادىسىنى ئۆلتۈرگەن ھەمدە خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان. رەشىددىن فەزلۇللاھ خاتىرىلىگەن «ئوغۇز داستانى» دىمۇ ئوغۇزخاننىڭ دادىسى ئېتىقاد قىلمۇاتقان دىنىغا ئېتىقاد قىلماي، تۇغۇلۇشىدىلا تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ تۇغۇلغانلىقى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن دادىسى بىلەن ئوغۇز ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئوغۇز دادىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، خانلىق تەختىگە چىقىپ ئوغۇزخان ئاتالغانلىقى، مىللەتلەرگە نام قويۇلۇشىنىڭ مەۋەبلىرى، ئوغۇزخاننىڭ يۇرۇش قىلىپ ئالغان مەملىكەتلىرى، ئوغۇزخاننىڭ بالىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى، ئوغۇزخان ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇرۇش قىلىپ ئالغان زېمىن ۋە توپلىغان دۇنيالىرىنى تەقسىملەپ بەرگەنلىكى جەھەتتىدىن «شەجەرەئى تەرەكامە» گە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوخشاش-

مايدىغان يېرى بۇ داستان «شەجەرەئى تەرەكامە» دىكىگە قارىغاندا تەپسىلىيراق بولۇپ، ھەجىم جەھەتتىنمۇ خېلىلا چوڭ.

بىز ئوغۇز داستانىنىڭ يۇقىرىقى تۆت خىل ۋارىيانتىدىن قارىغىنىمىزدا، خۇددى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە قىسمەن شامان دىنىنىڭ ئادەتلىرى تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا پۈتۈنلەي تۈتېمچىلىق دەۋرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «شەجەرەئى تەراكامە»، «جامىئۇت تەۋارىخ» لاردا خاتىرىلەنگەن «ئوغۇز داستانى» لىرى بىلەن «ئوغۇز داستانىنىڭ نەزمىي نۇسخىسى» مەزمۇن جەھەتتىن خېلىلا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يەنى ئوغۇز تۈغۈلۈشىدىنلا تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئوغۇز داستانىنىڭ مۇشۇ ئۇچ خىل نۇسخىسىدىكى ئوغۇزنىڭ تۇغما، تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، ئۆز دادىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكىدەك ئوخشاشلىقىنى ھازىرچە نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، ئوغۇزنىڭ تۇغۇلۇپلا ئانىسىنى ئەمىگەنلىكى، چىرايلىق ھەم باتۇر بولۇپ يېتىشكەنلىكى، نەچچە قېتىم ئۆيلەنگەنلىكى، بالىلىرىغا قويغان ئىسىملىرى، ئادەملەرگە قانداق نام بەرگەنلىكى ۋە بۇ نامىلارنىڭ كېيىنچە قانداق قىلىپ مىللەت نامى بولۇپ قالغانلىقى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، يۈرۈش-تىن قايتىپ كېلىپ كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزگەنلىكى ھەمدە ئالغان يۇرتلارنى ۋە مال - دۇنيالىرىنى بالىلىرىغا تەقسىملەپ بەرگەنلىكى جەھەتتىن قارىغىنىمىزدەك «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىدۇ. ئەمدى بۇ داستانلارنىڭ قەلەمگە ئېلىنغان دەۋرىنى سۈرۈشتۈرسەكمۇ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» بىرقەدەر بۇرۇنھېسابلىنىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەفەرنامە» ناملىق ئەسىرىدە، يازىچىزادە ئالىمنىڭ «تارىخىي ئالى سەلجۇقىيە» ناملىق كىتابىدا، خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان «دەدەقۇرقۇت» داستانىدا ئوغۇزخان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ پىكرىدىن قارىغاندا «تارىخىي رەشىدى» ۋە «رەۋزەتۇس - سەفا» قاتارلىق كىتابلاردىمۇ «ئوغۇزنامە» داستانى خاتىرىلىگەنلىكەن. بۇلاردىن بۇ داستانىڭ خېلى كەڭ دائىرىدە تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، «ئوغۇز داستانى» خاتىرىلەنگەن ئەسەرلەر يەنە بولۇشى مۇمكىن. بىز ئوغۇزخان ھەققىدە ئاخىرقى يەكۈن چىقىرىمىز دەيدىكەنمىز، بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە توپلاپ، ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، يەنمۇ ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. گېلىك شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە». مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىلى 11 - ئاي.

2. كەمال ئەراسلان نەشرگە تەييارلىغان «تۈركىيان مەجمۇئەسى» نىڭ XVII تومىدا ئېلان قىلىنغان «ئوغۇزنامە داستانىنىڭ نەزمى نۇسخىسى».

3. رەشىددىدىن فەزلۇللاھ يازغان «جامىئۇت تەۋارىخ»، سودا نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ 1 - كىتاب 131 - بېتىدىن 142 - بېتىگىچە قارالسۇن.

4. رۇس تۈركولوگى ئا. ن. كونونوۋ تەرىپىدىن 1958 - يىلى نەشرگە تەييارلانغان نۇسخىسىغا ئاساسەن، مۇھەررەم ئەرگىن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «شەجەرەئى تەرەكامە» نىڭ تۈركچە نۇسخىسىغا قارالسۇن.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ

2. قاراماي شەھىرى

مۇھەممەت ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: قاراماي مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسلىق نېفىت ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنىڭ بىرى، ئۇ نېفىت سانائىتى ئۈچۈن بىۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان يەرلىك سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت كۆپ خىل ئىگىلىكنى ئورگانىك بىرلەشتۈرگەن، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان نېفىت سانائەت شەھىرى. ماقالىدە قاراماي شەھىرىنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئەھۋالى بىر قەدەر سىستېمىلىق بايان قىلىنىدۇ.

摘要：克拉玛依是我国主要的石油生产基地之一它是一座直接为石油工业服务的，把地方工业和农业等多种经济有机地结合在一起的新兴石油工业城市，本文系统地论述克拉玛依市形成的历史、地理、环境、社会环境以及经济发展概况。

Abstract: Karamay is one of the main petroluem refining base in our country, It is a newly flourishing petroluem industrial city which has organic integration of local industry and agriculfture and serve the petrol industry. This articles explain the historical origin, geographical and social condition as well as economical developc—ment of Karamay city.

قاراماي شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بۇاستە قاراشلىق شەھەر. ئۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئېچىلغان چوڭ نېفىتلىك، شۇنىڭدەك يېڭىدىن گۈللەنگەن زامانىۋى نېفىت سانائىتى شەھىرى. قاراماي جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي چېتىگە، جايىر تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان چىڭگىزخان تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكى ۋە قاراسۇ (كۆيتۇن) دەريالىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان. شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالى قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن، شەرقىي جەنۇبى ساۋەن ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبى شىخو ناھىيىسى بىلەن، غەربى تولى ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 23 — 46 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 240 كىلومېتر بولۇپ، يەر مەيدانى 9 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتر.

* مۇھەممەت ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

هازىر قاراماي شەھىرىگە تۆت رايون (قاراماي، جەرەنبۇلاق، مايتاغ ۋە ئورقۇ)، ئىككى يېزا (ئورقۇ، شۆگەي) ئالتە ئىش بېجىرىش باشقارمىسى (تەڭرىتاغ يولى، غالىبىيەت يولى، «55» بازىرى، جىنلۇك بازىرى، ئاقبۇلاق، تاغئېتەك بازىرى)، ئۇچ چارۋىچىلىق فېرمىسى (مايتاغ فېرمىسى، شۆگەي فېرمىسى، قاراماي فېرمىسى) قارايدۇ.

قاراماي شەھىرى‌تەۋەسىدە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىكتۆەنى يېزا ئىگىلىك 7 - دۈنيزىيىسىنىك 129 -، 130 -، 137- پولىك مەيدانلىرى، يېزا ئىگىلىك 8 - دۈنيزىيىسىنىك 136 - پولىك مەيدانلىرى بار.

نېفىت سانائىتىنىك راۋاجلىنىشى ۋە شەھەر كۆلىمىنىك كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، يېقىنقى يىللاردىن بېرى قاراماي شەھىرىنىك نوپۇسى تېز كۆپەيدى. نوپۇسىنىك مىللەت قۇرۇلمىسى ۋە نوپۇس سېلىشتۇرمە-سىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. هازىر قاراماي شەھىرىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، شۇۋە، رۇس، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك، مانجۇ، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بار. شەھەر تەۋەسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۆەنىنىك نوپۇسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قاراماي شەھىرىنىك 1995 - يىلىنىك ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 233 مىڭ 934. بۇنىڭ ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسىنىك 96.73% تىنى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 3.27% نى تەشكىل قىلىدۇ. پۈتۈن شەھەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى ئىچىدە، ئۇيغۇرلار 35 مىڭ 225 بولۇپ، 15.06% نى، خەنزۇلار 177 مىڭ 390 بولۇپ، 75.83%نى، قازاقلار 9 مىڭ 287 بولۇپ، 3.92% نى، خۇيزۇلار 6 مىڭ 192 بولۇپ، 2.65% نى، باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر 5 مىڭ 840 بولۇپ، 2.49% نى تەشكىل قىلىدۇ.

قاراماي رايونى ئەسلىدە مانا‌س دەريا‌سى، قارا‌سۇ دەريا‌سى، داربىتى دەريا‌سى ۋە ئاقتېرەك (بەييا‌ڭخې) دەريا‌سىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ سۇ سىستېمىسىنىڭ ئارىلىقىدىكى سۇكسۇك، يۇلغۇن قاتارلىق چۆل ئۆسۈملۈك يېپىنچىلىرى بىلەن قاپلانغان قۇرغاق دالا ئىدى. هازىرقى قاراماي شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى ئىككى كېلومېتر كېلىدىغان جايدا ئاسفالىت دۆڭلۈكلەر بىلەن قورشالغان ماي بۇلاقلار جايلاشقان، بۇ بۇلاقلاردىن يىل بويى قېتىشچانلىقى تۆۋەن، قىممەتلىك نېفىت فونتانلار ئېقىپ تۇرىدىغان بولغاچقا يەرلىك ئاھالىلار بۇ يەرگە قاراماي دەپ نام بەرگەن ھەم ئۇزۇن مۇددەت ئۆز ئېھتىياجى بويىچە ئۇنىڭدىن پايدىلانغان. ئۇيغۇرلاردىن سېلىم بوۋاي تاكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغىچە بۇ يەردە گەمە كولاپ يېتىپ قوپۇپ نېفىت يىغىپ، ئۇنى ئىشەككە ئارتىپ ئەتراپتىكى رايونلارغا ئاپىرىپ تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا تېگىشىپ پايدىلانغان. گەرچە نېفىتنىڭ بارلىقى خېلى بۇرۇنلا مەلۇم بولغان بولسىمۇ، قاتناش، تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنىپ كېتەلمىگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، نېفىت سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى قاراماي شەھىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. قاراماي شەھىرى قارمىقىدىكى مايتاغنىڭ تەرەققىياتى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنى چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 33- يىلى (1907 - يىلى) باشلانغانىدى. 1936 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن نېفىت ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كىچىك، رايون دائىرىسى پەقەت مايتاغ بىلەن چەكلەنگەن شىنجاڭنىڭ تۈنجى نېفىت سانائىتى بارلىققا كەلدى. 1951 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە جۇڭگو - سوۋېت نېفىت ھەمكارلىق شىركىتى كونا قاراماي — ماي بۇلاق ئەتراپىنى ئومۇمىيۈزلۈك گېئولوگىيىلىك تەكشۈردى، 1955- يىلى سەككىز مىللەتتىن تەركىب تاپقان مايتاغ «1219 ياشلار بۇرغىلاش ئەترىتى» كونا قاراماينىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئارىلىقى 5.5 كېلومېتر كېلىدىغان جايدا تۈنجى بۇرغىلاش ماشىنىلىرىنى ئورنىتىپ، قاراماي 1 - قۇدۇقىدىن نېفىت ئالدى، شۇنىڭ بىلەن قاراماي نېفىتلىكى بايقالدى. شۇندىن ئېتىبارەن قاراماي رايونىدا نېفىت قېدىرىپ تەكشۈرۈش ۋە نېفىتلىك-نى ئېچىش ئىشى كەڭ كۆلەمدە باشلاندى. نېفىتلىكنىڭ دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، نوپۇسى تېز كۆپەيدى، نېفىت ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى زورايدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ قاراماي نېفىتلىكىنىڭ ئىقتىسادىي

قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. نېفىتلىكىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قاراماي مەملىكىتىمىزنىڭ نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان مۇھىم بازىلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. 1958 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى گوۋۇيۈەن قاراماي نېفىتلىكىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا مەركەزگە بېۋاستە قارايدىغان شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى تەستىقلىدى. ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈن شەھەر-نىڭ نوپۇسى 50 مىڭدىن ئاشمىدىغان، مايتاغ، قاراماي، ئورقۇدۇن ئىبارەت جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ئۇزۇنچاق خالتا شەكىللىك بۇ رايون دەل شىخو، تولى، قۇبۇقسار ۋە ساۋەندىن ئىبارەت تۆت ناھىيىنىڭ پاسىل رايونى ئىدى. شۇڭا بۈگۈنكى قاراماي شەھىرى يۇقىرىدىكى تۆت ناھىيىدىن بۆلۈپ ئېلىنغان زېمىنلارنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن شەكىللەنگەن مەمۇرىي رايون سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن نېفىت سانائىت شەھىرى بولۇپ قالدى. بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان شەھەر مايبۇلاقنىڭ يەرلىك نامى «قاراماي» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. 1975 - يىلى قاراماي شەھىرىنىڭ جەنۇبى قىسمىدا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا بېۋاستە قارايدىغان كۆيتۈن (قاراسۇ) شەھىرى تەسىس قىلىنىپ، قاراماي شەھىرىنى شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈۋەتتى، لېكىن شەھەرنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇشىدا ئۆزگىرىش بولمىدى. 1982 - يىلى 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قاراماينى ۋىلايەت دەرىجىلىك شەھەر قىلىشنى تەستىقلىدى. قاراماي شەھىرى بىلەن نېفىت ئىدارىسىدا بىر پارتكوم (قىسقارتىپ شەھەر، ئىدارە پارتكوم دېيىلىدۇ، يەنى بىر يۈرۈش بەنزە بولۇپ، بىرلا ۋاقىتتا شەھەرلىك كومىتېت بىلەن نېفىت ئىدارىسى پارتكوملىرىنىڭ ئىككى خىل ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ) شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن نېفىت ئىدارىسىنىڭ ئاپپاراتى ئايرىم - ئايرىم تەسىس قىلىنغان. 40 يىلدىن بۇيانقى ئاساسىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتى ئارقىلىق شەھەر دائىرىسى شەرقتە ماناس دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى شۆگەيدىن غەربتە چىگگىزخان تېغىنىڭ ئېتىكىگىچە، جەنۇبتا تەڭرىتېغىنىڭ قوم رايون ئېتىكىدىكى مايتاغ كان رايونىدىن شىمالدا ئورقۇنى نېفىتلىكىگە كېڭىيىپ، قاراماي چارلاش، بۇرغىلاش، نېفىت ئېلىش، نېفىت ئاققۇزۇش، نېفىت ئايرىش، ئىلمىي تەتقىقات، بىناكارلىق، ئېلېكتر ئېنېرگىيە، خەۋەرلىشىش، ترانسپورت، ماشىنىسازلىق قاتارلىق كەسىپلىرى بىر قەدەر تولۇق، نېفىت سانائىتى بازىسىغا ۋە سەھىيە، مەدەنىي ماۋارىپ، يىنىك سانائەت، سودا، جامائەت ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن يۈرۈشلەشكەن يېڭى تىپتىكى نېفىت سانائىتى شەھىرىگە ئايلاندى.

قاراماي شەھىرى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال چېتىگە جايلاشقان. غەربىي شىمال تەرىپىدە جايىر تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان چىگگىزخان تېغى بار، جەنۇبىدا تەڭرىتاغنىڭ غەربىي بۆلەك تارماق تىزمىسى ئىلان قابىرغا تاغلىغىنىڭ قوم داۋان تېغى بار. يەر ۋەزىيىتىدىن ئالغاندا، شەھەرنىڭ جەنۇبى قىسمى بىلەن غەربىي شىمال قىسمى ئېگىز، شەرقىي شىمال قىسمى پەسرەك بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا، غەربتىن شەرققە تەدرىجى پەسىيىپ بارىدۇ. شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شەھەر تەۋەسىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 270 مېتردىن 550 مېترغىچە كېلىدۇ. جەنۇبىدىكى قوم داۋان تېغى ئېتىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1283 مېترغا بارىدۇ، ئەڭ پەس جاي ھېسابلانغان ئايران كۆلى سۇ يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 279 مېتر كېلىدۇ. قاراماي شەھىرى شەرقتە ماناس دەرياسى، غەربتە قارا سۇ دەرياسى، شىمالدا ئاقتېرەك ۋە موخۇرتاي دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان، يەر ۋەزىيىتى تەكشى، يەر شەكلى تۈزۈلۈشى بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، يەر شەكلى تىپى تۈزلەڭلىك، قۇملۇق ۋە قىسمەن دائىرىدىكى تاغلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. تاغلىق رايون ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 6.5% تىنى، ئېقىندى تىنما تۈزلەڭلىك 56.0% تىنى، قۇملۇق چۆل 37.5% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. تىنما تۈزلەڭلىك ئاساسەن ئوچ دەريا ئەتراپىغا، قۇملۇقلار ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. قۇملۇقلىرىنىڭ كۆپى تۈراقلاشقان پەس بارخانلاردىن ئىبارەت.

قاراماي شەھىرى تەۋەسىدە ئاقتېرەك (بەييانخې) دەريا، موخۇرتاي دەريا، دارىبىيتى دەريا

ۋە ماناس دەريasi بار، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى پەسىل خاراكتېرىدىكى قەرەللىك دەريالار بولۇپ، سۇيى ئاز، ئېقىن يولى قىسقا، ئېقىن مىقدارىنىڭ پەسىللىك پەرقى ناھايىتى چوڭ. بۇ دەريالارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 170 مىليون كۇپ مېتر. بىراق بۇ دەريالار ئەتراپىدىكى قوشنا ناھىيىلەردىن ئېقىپ ئۆتكەچكە قاراماي شەھىرىگە بېرىدىغان سۇيى چەكلىك. ھازىر قاراماي شەھىرىنىڭ تەۋەسىدىكى يەر ئاستى ئېقىنلاردىن ئالىدىغان يىللىق سۇيىنىڭ مىقدارى 37 مىليون كۇپ مېتر، يەر ئاستىدىن ئالىدىغان سۇيى 13 مىليون كۇپ مېترغا بارىدۇ. شەھەر تەۋەسىدە سۇيىنى ئېچىشكە بولمايدىغان، لېكىن بىلىق بېقىشقا بولىدىغان ئاقتېرەك دەريasىنى مەنبە قىلغان چوڭ - كىچىك ئايران كۆلى بار. بۇ تۈزلۇق كۆل قاراماي شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، ئورنى پەس، ماناس كۆلى بىلەن بېقىشىپ تۇرىدۇ، ئومۇمىي مەيدانى 30 كۋادرات كېلومېتر كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە شەھەر تەۋەسىدە سۇ مەنبەلىرىنى نورمال تەڭشەپ بېرىدىغان چوڭ - كىچىك سۇ ئامبارلىرىدىن ئاقتېرەك سۇ ئامبىرى ۋە جەرەنبۇلاق سۇ ئامبارلىرى بار، ئومۇمىي سىغىمى 56 مىليون كۇپ مېتر كېلىدۇ. بۇ سۇ ئامبارلىرى قاراماي نېفتلىكىنىڭ نېفت ئىشلەپچىقىرىش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئاھالىلارنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى تەمىنلەيدۇ. شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى مايتاغ رايونى ئاساسەن قارا سۇ دەريasى بىلەن تەمىنلىنىدۇ.

قاراماي شەھىرىنىڭ كىلىماتى مۇتىدىل بەلباغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى قۇرغاق كىلىماتقا كىرىدۇ. كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، تۆت پەسلى ئېنىق، ئەتىياز - كۈز پەسىللىرى كۆپ بورانلىق، ياز پەسلى ئىسسىق، قىش پەسلى قاتتىق سوغۇق، قىش بىلەن يازنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى چوڭ؛ ياز بىلەن قىش پەسىللىرىدە جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى روشەن پەرق قىلىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ℃ 8.4، يانۋار ئېيىنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى ℃ 12.7، ئەڭ تۆۋەن تېمپېرتۇرا ℃ 35.9-، ئىيۇل ئېيىنىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېرا تۇرىسى ℃ 29.9، ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا ℃ 42.9، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 169 مىللىمېتر، پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2558 مىللىمېتر، سەككىز بالدىن ئارتۇق بوران چىقىدىغان ۋاقىت 60 كۈندىن ئاشىدۇ، قىروسىز مەزگىلى 190 كۈنگە يېتىدۇ.

نېفت قاراماي شەھىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەبىئىي بايلىقى بولۇپ، زاپىسى كۆپ، ماي قەۋىتى تېيىز، نېفتىنىڭ سۇپىتى ياخشى، نېفتتىن باشقا يەنە تەبىئىي ئاسفالىت، كۆمۈر، گەچ، سېلىترا، ئوتقا چىداملىق ماتېرىيال ۋە سېرىق توپا، شېغىل، تاش قاتارلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى كۆپ.

قاراماي يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان نېفت سانائىتى شەھىرى، خەلق ئىگىلىكىدە، نېفت سانائىتى ئاساسى ئورۇندا، نېفت ئىشلەپچىقىرىشقا بۇۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان يەرلىك سانائىتى ئىككىنچى ئورۇندا، يېزا ئىگىلىكى ئوچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ھازىر شەھەر تەۋەسىدە شىنجاڭ نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى بىلەن قاراماي شەھىرىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى 84 كە يېتىپ، ئۇلارنىڭ 1995 - يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن ئاپتونوم رايون سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ % 6.86 تېنى ئىگىلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى نېفت ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان يىرىك كارخانىلار يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا تۇرماقتا. 1995 - يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، قاراماي شەھىرىنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى % 99.39 كە يەتكەن. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليارد 520 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1994 - يىلىدىكىدىن % 12.1 ئاشقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇۋاتقان نېفت سانائىتىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليارد 150 مىليون يۈەن بولۇپ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ % 93.29 تېنى ئىگىلىدى. 1995 - يىلى قاراماي 7 مىليون 903 مىڭ تونىنا خام نېفت ئىشلەپ، مەملىكەت بويىچە 4 - نېفتلىك قاتارغا ئۆتتى. شۇ يىلى قارامايدا 4 مىليون 561 مىڭ تونىنا خام نېفت پىششىقلاپ ئىشلەندى. ئايرىپ ئېلىنغان نېفت مەھسۇلاتلىرىنىڭ

تۇرى 160 خىلدىن كۆپرەك كەتتى، بۇنىڭ كېچىدە ئىككى خىلى مەملىكەت تەرىپىدىن ئالتۇن مىدالغا، ئالتە خىلى كۈمۈش مىدالغا ئېرىشتى، 44 خىلى ئايرىم - ئايرىم هالدا ئاپتونوم رايون ۋە نېفىت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن سۇپەتلىك مەھسۇلات قىلىپ باهالاندى، بەزىلىرى خەلقئارالىق ئىلغار سەۋىيىگە يەتتى. 19 خىل نېفىت مەھسۇلاتى سەككىز دۆلەت ۋە رايونغا ئېكسپورت قىلىندى. دۆلەتنىڭ 4 مىليون يۈەندىن ئارتۇق مەبلىغى بىلەن قۇرۇلغان مايتاغ 140 مىڭ تونناللىق ئېتىلىن قۇرۇلۇشى پۈتۈپ، 1995 - يىلى 7 - ئايدىن باشلاپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. شىنجاڭ نېفىت خىمىيە سانائىتىدىكى چوڭ بۆسۈش بولدى.

قاراماي شەھىرى سانائىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان نېفىت سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە شەھەر-لىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، نېفىت ئىشلەپچىقىرىشقا بېۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان يەرلىك سانائىتى تېز تەرەققىي قىلدى. هازىر ماشىنىسازلىق، كان قېزىش، خىمىيە سانائىتى، قاتناش تىرانسپورت ئۇسكۇنىلىرىنى ياساش، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ۋە غەيرىي مېتال بۇيۇملارنى پىششىقلاپ ئىشلەش، سۇلياۋ ئىشلەش، ئائىلە سايمانلىرىنى ئىشلەش، كىيىم تىكىش، توقۇمىچىلىق، قەغەزچىلىك سىلوس (يەم - خەشەك تەييارلاش) كۆن - خۇرۇم ۋە يېمەكلىكلەر سانائىتىنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى سانائەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. يەرلىك سانائىتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يېنىك سانائەتتىن ئىبارەت. 1995 - يىلى يۇقىرىدىكى يەرلىك سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 373 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1994 - يىلىدىكىدىن 16.1% ئاشتى. بۇ شۇ يىلدىكى قاراماي شەھىرىنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 6.77% تىنى ئىگىلىدى.

قاراماي شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكى دېهقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس، باقمىچىلىق كەسىپلە-رىنى قوشۇمچە قىلغان كۆلىمى چەكلىك، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئاساسى ئاجىز، خەلق ئىگىلە-كىدە ئىگىلىگەن سالمىقى بىرقەدەر كىچىك بولغان ئىگىلىك. 1995 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 34 مىليون 140 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1994 - يىلىدىكىدىن 3.7% ئاشقان. شۇ يىلى قاراماي شەھىرىنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 0.61% نى ئىگىللىگەن. گەرچە سانائەت ئىگىلىكىگە سېلىشتۇرغاندا، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ سالمىقى ناهايىتى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شەھەر ئاهالىسىنى قوشۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەشتە مۇهىم رول ئويناپ كەلمەكتە. قاراماي شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلە-كىدە، باقمىچىلىق كەسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مال - چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ سالمىقى بىرقەدەر يۇقىرى، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە، چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 67%نى، دېهقانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 33% نى تەشكىل قىلىدۇ. قاراماينىڭ دېهقانچىلىقى بورانتى هېسابقا ئالمىغاندا، سۇ، تۇپراق ۋە ئىسسىقلىق شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغان، ماناس دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى شۆگەي ۋە ئاقتېرەك دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئورقۇدۇن ئىبارەت ئىككى يېزىغا مەركەز-لەشكەن. سۇ بايلىقىنىڭ چەكلىك بولۇشى، يەرسۇپىتىنىڭ ناچارلىقى قاراماي شەھىرى دېهقانچىلىق كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مۇهىم ئامىل. شەھەر تەۋەسىدە دېهقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرى 6 مىڭ 650 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شەھەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 0.7% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. تېرىلغۇ يېرى 2 مىڭ 334 گېكتار، ئەمەلىي تېرىقچىلىق يېرى 1 مىڭ 767 گېكتار بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ 75.7% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. تېرىلغۇ يېرىنىڭ زىرائەت قۇرۇلمىسى بويىچە ئالغاندا، ئاشلىق زىرائىتى 54.72% نى، ئىقتىسادىي زىرائەت قاتارلىقلار 45.28% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئاشلىق زىرائىتى بۇغداي، كۆممە قۇناقنى، ئىقتىسادىي زىرائىتى كېۋەز، مايلىق دان ۋە كۆكتات قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. زىرائەت قۇرۇلمىسىدا ئاشلىقتىن قالسا، كۆكتات ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاشلىقتا يېزا ئىگىلىك ئاهالىسىنى تەمىنلەشنى ئاساس قىلىدۇ. 1995 - يىلى بۇ ئىككى

دېھقانچىلىق يېزىسى 3 مىڭ 93 تونىنا ئاشلىق، 130 تونىنا مايلىق دان، 322 تونىنا پاختا ۋە 12 مىڭ 303 تونىنا كۆكتات ئىشلەپچىقارغان.

شەھەر تەۋەسىدە چارۋىچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەر پۈتۈن شەھەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 90.1% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. تۈزلەڭلىكنى ئاساسى قىلغان تەبىئىي ئوتلىقى 12.29% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جۈملىدىن ئوتلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، قۇرغاق ئوتلاقلىقا كىرىدۇ. تەبىئىي ئوتلىقى ئىچىدە ئادەتتىكى ئوتلاق 23 مىڭ گېكتار بولۇپ، 21.86% نى، چۆپ بېرىدىغان ئوتلاق 11 مىڭ گېكتار بولۇپ، 11.31% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئوتلاقلىرى ئاساسەن ماناس دەريا‌سى بىلەن شىمالىدىكى ئاقتېرەك دەريا‌سىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارغا تارقالغان. لېكىن ئوتلاق بايلىقى چەكلىك بولغاچقا ئوتلاق چارۋىچىلىقىنى كۆلىمى كىچىك، چارۋا مالىلىرىنىڭ سانى 28 مىڭ 600 تۇياق، چارۋىچىلىقىدا قويچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. قاراماي شەھىرىنىڭ مال چارۋا ۋە باقمىچىلىق كەسىپلىرى 2 مىڭ 865 تونىنا گۆش، 2 مىڭ 288 تونىنا تۇخۇم، 1 مىڭ 304 تونىنا سۈت ئىشلەپچىقىرىپ، شەھەرنى قوشۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەشتە بەلگىلىك رول ئوينىدى.

نېفىت ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ ئېشىپ بېرىشى ۋە شەھەرلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، قاراماي شەھىرىنىڭ قاتناش ترانسپورتى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلدى. ھازىر قاراماي شەھىرىنىڭ تاش يول، تۆمۈر يول، ئاۋىئاتسىيە ۋە تۈرۈبا يولىدىن ئىبارەت قاتناش ترانسپورت تورى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئاسىيا ياۋروپا قۇرۇقلۇقى ئىككىنچى چوڭ كۆۋرۈكى ھېسابلانغان شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ غەربىي بۆلىكى ۋە ئۈرۈمچى — غۇلجا تاشيولى شەھەر رايونىنىڭ جەنۇبىدىكى مايتاغ رايونىدىن ئۆتىدۇ، ئالتاي — مايتاغ تاشيولى شەھەرنى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ، مايتاغ — كۆچا تاشيولى تەڭرىتاغنى بېسىپ ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن تۇتۇشىدۇ، قۇتۇبى — قاراماي تاشيولى چۆچەك شەھىرىگە ئۇلۇشۇپ بارىدۇ. بۇ تاشيوللارنىڭ ئىچىدە قاراماي شەھىرى مەسئۇللىقىدا ئاسرىلىدىغان تاشيولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2 مىڭ كېلومېتردىن ئاشىدۇ. 1995-يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قاراماي شەھىرىدىكى يۈك ئاپتوموبىلى بىلەن يولۇچىلار ئاپتوموبىلىنىڭ سانى 16 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۆتكەن يىلى قاراماي شەھىرىدىن توشۇلغان يۈكنىڭ مىقدارى 12 مىليون 840 تونىنا، يولۇچىلار 9 مىليوندىن ئارتۇق ئادەم قېتىمغا يەتكەن. شەھەر تەۋەسىدىكى ئاساسلىق تاشيوللارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 846 كېلومېتر بولۇپ، قاراماي شەھىرى مەسئۇللىقىدا ئاسرىلىدىغان غول تاشيوللارنىڭ 42.34% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. قاراماينىڭ يەر مەيدانى ئۇچۇن ئېيتقاندا تاش يول زىچلىقىنى كىچىك دېيىشكە بولمايدۇ. شەھەرنىڭ قاتناش شارائىتى ياخشى، تۈرمۇشقا ۋە ماددىي ئىشلارنى توشۇشقا ئەپلىك. شەھەر تەۋەسىدە يەنە دۆلەت كوللېكتىپ ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى 850 تىن ئارتۇق ھەر خىل ئاپتوبۇس، تاكسىلار قاتناپ، شەھەرنى مەركەز قىلغان ئەتراپىدىكى كان رايون، يېزا-قىشلاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قاتناش تورىنى ھاسىل قىلدى. بۇ، قاراماي شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى زاۋۇت-كان رايونى، يېزا-قىشلاق ۋە قوشنا ناھىيىلىرى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى كۈچەيتىپ تۇرىدۇ. تاشيولنى ئاساس قىلغان قۇرۇقلۇق قاتنىشىدىن باشقا، خەلق ئاۋىئاتسىيە ئىشلىرىمۇ بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، ھەپتىسىگە نۆۋەتچى ئايروپىلانلار بىۋاستە ئۈرۈمچىگە قاتناپ تۇرىدۇ، ئاۋىئاتسىيە يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 289 كېلومېتر كېلىدۇ. بۇلاردىن سىرت، يەنە قاراماي — مايتاغ، قاراماي — ئۈرۈمچى قاتارلىق ئون نەچچىلىگەن ئۇزۇن مۇساپىلىق نېفىت ئاققۇزۇش تۇرۇبىسى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى مىڭ كېلومېتردىن ئاشىدۇ.

قاراماي شەھىرىنىڭ پوچتا-تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدا ئىلغار سەۋىيىگە يەتتى. ئۇ، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى نېفىتلىكلەرنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرىدىغان پوچتا-تېلېگراف ئالاقە تورىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. يەنە سۈنئىي ھەمراھ ۋە سىكرو دولقۇنلۇق

ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى چوڭ نېفىتلىكلەر بىلەنمۇ ئالاقە-لىشىپ تۇرىدۇ. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا پروگراممىلىق تېلېفون سىغىمى 90 مىڭغا يېتىپ، خەلقئارا ۋەمەملىكەت ئىچىدە ئۆز ۋن يوللۇق بىۋاستە تېلېفون يولغا قويۇلۇپ، قاراماي شەھىرىنىڭ مەملىكىتىمىز-دىكى ھەرقايسى چوڭ شەھەر ۋە ھەرقايسى نېفىت ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈچەيتىلدى.

بازار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە شەھەر ئىستېمالىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، شەھەرنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرى كۈندىن كۈنگە ئاۋاتلاشتى. ھازىر شەھەردە كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى ۋە ئوبوروت يولىغا ئىگە سودا توري دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. جۈملىدىن ئۈنۈمۈرسال سودا سارىيى، قىزىل بايراق سودا سارىيى، شىنخۇا سودا سارىيى، شەرق شامىلى ۋە تۆت كوچا سودا سارايلىرىنى مەركەز قىلغان كۆلىمى ھەر خىل سودا مۇلازىمەت ئورۇنلىرى 1 مىڭ 796 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا مۇلازىمەت ئورنى %91.8 نى، كوللېكتىپ سودا مۇلازىمەت ئورنى %46.7نى، خۇسۇسىي ئىگىلىك-تىكى سودا مۇلازىمەت ئورنى %83.63 نى ئىگىلىدى. گەرچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا مۇلازىمەت ئورۇنلىرىنىڭ نىسبىتى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار كۆلىمى چوڭ، سەرمايىسى كۆپ، تاۋارنىڭ سېتىلىش سوممىسى يۇقىرى، مال مەنبەيى مول ئۈنۈمۈرسال مۇلازىمەت ئورنى ھېسابلىنىدۇ. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 512 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن %37.23 ئاشتى. تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسىنىڭ ئاشقانلىقىدىن ئىبارەت ئاملىنى چىقىرىۋەتكەندە، ئەمەلىيەتتە %71.0 ئاشتى. ھازىر قارامايدىن 20 خىلدىن ئارتۇق نېفىت مەھسۇلاتى ياپونىيە، تايلاند، مالايسىيا، شىياڭگاڭ قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارغا ئېكسپورت قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇرۇم-چىدە ئېچىلىپ كېلىۋاتقان چېگرا ئىقتىسادىي سودا كېلىشىم يەرمەنكىسىگە قاتنىشىپ، خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىپ، كۆلىمى ئوخشىمىغان دەرىجىدە سودا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. 1995 - يىللىق ئۈرۈمچى سودا كېلىشىم يەرمەنكىسىدە قاراماي شەھىرى بىلەن شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى بىرلىكتە 62 تۈر بويىچە سودا كېلىشىم ھاسىل قىلدى، ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليارد 877 مىليون يۈەنگە يەتتى.

قاراماي شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ مەركىزى، شۇنداقلا ئۇ، نېفىت سانائىتى بويىچە كۆلىمى چوڭ، تېخنىكا ئاساسى پۇختا، تەتقىقات كەسىپلىرى بىر قەدەر يۇرۇشلاشكەن، بەلگىلىك تەتقىقات ئىقتىدارىغا ئىگە يۇقىرى سەۋىيىلىك پەن - تېخنىكا تەتقىقات قوشۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي تەتقىقات مەركىزى. شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى قارمىقىدىكى كەسىپي تەتقىقات ئورنى ئالتىگە، كەسىپي تېخنىك ۋە تەتقىقاتچى خادىملار 30 مىڭغا يەتتى. بۇ تەتقىقات ئورۇنلىرىدىن باشقا، يەنە ئون نەچچىلىگەن چوڭ تېپتىكى تەجرىبە مەركىزى، ھېسابلاش مەركىزى، ئۆلچەم مەركىزى ۋە نېفىت تەتقىقات تەلىپىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇل-غان ھەر خىل تەجرىبىخانىلار بار. يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان بۇ تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن نېفىت پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بىر مىڭ 200 تۈردىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 30 تۈردىن كۆپرەكى دۆلەت دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 90 تۈردىن كۆپرەكى ئاپتونوم رايون، مىنىستىرلىك دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. بۇ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

ھازىر شەھەر بويىچە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن بالىلار ماۋارىپى، ئومۇمىي ماۋارىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماۋارىپى ۋە چوڭلار ماۋارىپىدىن ئىبارەت كۆپ قاتلاملىق ئۈنۈمۈرسال راۋاجلىنىۋاتقان ماۋارىپ سىستېمىسى بارلىققا كېلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنىنىڭ تېخنىكا ساپاسىمۇ ياخشىلاندى. 1995 - يىلى قاراماي شەھىرىدىكى ئالىي ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسىپي مەكتەپ سەككىز، ئوقۇغۇچىسى 7 مىڭ 716؛ تېخنىك

ئىشچىلار مەكتىپى ئۇچ، ئوقۇغۇچىسى 2 مىڭ 709؛ ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 24، ئوقۇغۇچىسى 18 مىڭ 501؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 39، ئوقۇغۇچىسى 23 مىڭ 45 كە يەتتى. 42 مىڭ 509 نەپەر ئىشچى - خىزمەتچى خىزمەت ئورنىدا ئېچىلغان ھەر خىل كۇرسلارغا قاتناشتۇرۇلۇپ تەربىيىلەندى.

1995 - يىلى شەھەر تەۋەسىدە شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋە شەھەرگە قاراشلىق سەھىيە ئورگانلىرى 34 (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇنىۋېرسال دوختۇرخانا ئالتە، يېزا دەرىجىلىك دوختۇرخانا ئىككى، ئامبۇلاتۇرىيە 25، كېسەلدىن مۇداپىئە كۆرۈش پونكتى ئۇچ) كە، كېسەل كارۋاتلىرى 1 مىڭ 502 گە، تېببىي تېخنىكا خادىملىرى 2 مىڭ 304 گە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مىڭ شەھەر ئاھالىسىغا 6.4 كېسەل كارۋىتى، 9.8 تېببىي تېخنىكا خادىمى توغرا كەلدى.

شەھەر بويىچە ئاممىۋى سەنئەت سارىيىدىن بىر، كۇتۇپخانىدىن بىر، كەسپىي سەنئەت ئۆمىكىدىن بىر، رادىئو ئىستانسىسىدىن ئىككى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدىن بىر، كىنو - تىياتىرخانا ۋە كۇلۇبدىن 27، تېلېۋىزور پروگراممىلىرىنى ئۇلاپ ئاڭلىتىش ئورنىدىن يەتتىسى بار.

قاراماي شەھىرى يېڭىدىن ئېچىلغان جۇڭغار نېفىتلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن تىپىك نېفىت سانائەت شەھىرى. يەر مەيدانى كىچىك، تەبىئەت مەنزىرىسى ئادەتتە. گەرچە كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلغۇدەك مەشھۇر سەيلىگاھ ۋە قەدىمكى مەدەنىيەتنى ئەسلىتىدىغان تارىخىي ئورۇنلار ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئورقۇنىڭ شىمالىدىكى شامالىلىققا جايلاشقان، تەبىئەت تەرىپىدىن يارىتىلغان ھەيۋەتلىك ھەم گۈزەل «شەيتان كىرىش» تەبىئىي مەنزىرە رايونى، كونا قاراماي مايبۇلىقى ۋە يېڭى قاراماي نېفىتلىكى تەرەققىياتىنىڭ گۈۋاھچىسى — قاراماي 1 - نومۇرلۇق قۇدۇقى قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقى ئىككىنچى چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ تۈتاشتۇرۇلۇشى بىلەن قاراماينىڭ شەھەرلىشىش قەدىمى تېخىمۇ تېزلىشىپ، نېفىت سانائىتىنى ئاساسىي گەۋدە، كۆپ خىل ئىگىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شەھەر فۇنكسىيىسى تولۇق، سانائىتى ئىلغار، پەن - تېخنىكىسى راۋاج تاپقان، مۇھىتى گۈزەل يېڭى تىپتىكى نېفىت سانائەت شەھىرى بولۇپ قۇرۇلدۇ. بۇ شىنجاڭدا نېفىتلىكىنىڭ شەھەرلىشىشىگە قاراپ راۋاجلىنىشىنىڭ تىپىك ئۈلگىسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. شىنجاڭ نېفىتىنىڭ 40 يىللىقى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 - يىلى نەشرى.
2. «قاراماي» ناملىق رەسىملىك كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1979 - يىلى نەشرى
3. «1955 — يىلىدىن 1995 - يىلغىچە بولغان قاراماي»، 1995 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.
4. كونا زاۋۇتنىڭ يېڭى قىياپىتى — بۇگۈنكى مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى، 1986 - يىلى 9 - ئاي نەشرى.
5. «قاراماي شەھىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى» قاراماي شەھىرى، شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى 1994 - يىلى تۈزۈپ باستۇرغان.
6. 1996 - يىللىق «شىنجاڭ يىلنامىسى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

شىمالىي يايلاقتىكى ئۇنجى چوڭ پايتەخت قارابالغاسۇن شەھىرى ھەققىدە

مەھمۇت نىزامى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمدە شىمالىي يايلاقتا بىنا قىلغان ئولتۇراق جايلىرى، قۇرغان قەلئە ۋە شەھەرلىرى، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە شىمالىي يايلاقتا قۇرغان شەھەرلىرى، بولۇپمۇ خاقانلىقنىڭ پايتەختى ئوردوبالىق — قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ شىمالىي يايلاقتا بىنا قىلىنغان تۇنجى چوڭ پايتەخت ئىكەنلىكى تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيە-لىك پاكىتلار ئاساسىدا بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文依据史料和考古报告，论述维吾尔族的祖先在古代北方草原上建立的居住地、城堡和城市，考证鄂尔浑维吾尔人在鄂尔浑汗国时在北方草原建立的城市、特别是汗国的首都喀喇巴尔噶逊作为北方草原所建的第一大的城市。

Abstract: This article, according to archeological discoveries, probes the residential architectures, castles, and cities of Di, Rong, and Hun who were ancestors of Uighur. It, on the base of historical and archeological facts, furtherly points out that the cities built by Orhun Uighur in northern prairie during the reign of Orhun Uighur Kingdom, especially Kingdom's capital built in northern steppe.

بىر مىللەتنىڭ مۇقىم ئولتۇراق ماكانى ۋە شەھەر قۇرۇشى ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي ھاياتى تەرەققىياتىدىكى مۇھىم دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بەلگە ھېسابلىنىدۇ. ئولتۇراقلىشىش ئۇنىڭ كۆچمەن تۇرمۇشىنىڭ مۇقىم تۇرمۇشقا ئۆتكەنلىكىنى، شەھەر قۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ ئىلگىرىلىگەنلىكىنى، پايتەخت بىنا قىلىش دۆلەت قۇرۇپ مۇستەھكەم ھاكىمىيەت بەرپا قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ ئولتۇراقلاشقان ۋە شەھەر بەرپا قىلغان خەلق ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەسلى كۆچمەن چارۋىچى خەلق بولۇپ، كېيىن ئىقتىسادي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تەدرىجىي يېرىم ئولتۇراق ۋە يېرىم كۆچمەن ھالەتكە ئۆتكەن. بارا - بارا ئولتۇراق ھالەت ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دىلارنىڭ بەزى ئۇرۇقلىرى ناھايىتى بۇرۇنلا شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. ئۇيغۇرلار شىمالىي يايلاق

* مەھمۇت نىزامى: شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى.

ۆە جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئۇيۇشۇش ۆە مىللەت بو-
لۇپ شەكىللىنىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتـ
قان مەزگىللەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى
كەچۈرەتتى. ئۇلار رەسمىي ئۇيۇشۇپ، بىر مىللەت
بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن، يېڭا
- كەنتلەرنى بەرپا قىلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلـ
خان. بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بە-
لەن، بىر قىسمى يەنىلا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لانغان. ئۇزۇن ئۆتمەي شەھەرلەرنى بىنا قىلىشقا
باشلىغان. خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە كۆرسـ
تىلىشىچە، سەھرانىڭ شىمالى ياكى شىمالىي يايـ
لاق دەپ ئاتالغان جايلاردا ۆە جەنۇبىي سىبىرىيىدە
ياشىغان ئۇيغۇرلار (ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ياكى جە-
نۇبىي سىبىرىيە ئۇيغۇرلىرى) ئەڭ دەسلەپ شەھەر
بىنا قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قارابالغاسۇن شە-
ھىرى (ئوردۇبالىق شەھىرى) شىمالىي سەھرادا
بىنا قىلىنغان ئەڭ دەسلەپكى ھەقىقىي مەنىدىكى
چوڭ شەھەر ۆە تۇنجى چوڭ پايتەخت ھېسابلىنىـ
دۇ.

شىمالىي يايلاق ۆە جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئۇيـ
غۇرلارلا ئەمەس، باشقا قەبىلە ۆە مىللەتلەرمۇ يا-
شىغانىدى. بۇ جايلاردا ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدا-
دى بولغان دىلار، دىڭلىڭلار، تېلېلار، رۇڭلار،
ھۇنلار بىلەن جورجىتلار، سىيانىپلار، تۇركلەر،
قىتانلار ۆە موڭغۇللار ياشايتتى. بۇ قەبىلە - مىلـ
لەتلەر ئۆز تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا بە-
زى شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. بۇلاردىن قايسىسى،
قاچان بۇ ماكاندا تۇنجى شەھەرنى بىنا قىلغان ۆە
تۇنجى پايتەخت شەھىرىنى قۇرغانلىقى توغرىسىدا
بۇرۇن مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغان ۆە
خۇلاسە خاراكتېرلىك پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلمىغا-
نىدى. يېقىندا تەتقىقاتچى ۋاڭ داڤاڭ ئەپەندى ئۆزـ
ىنىڭ «شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر
قۇرغان تۇنجى پايتەخت» ① دېگەن ماقالىسىندە،
«جۇڭگو تارىخىدا شىمالدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان
مىللەتلەر ئىچىدە شەرقىي خورلار، ھۇنلاردىن تار-
تىپ سيانپى، تۇركلەرگىچە ھېچبىرى شىمالىي
يايلاقتا پايتەخت قۇرۇپ باقمىغان، قىتانلار بولسا،
بۇ ئىشنى تۇنجى قېتىم ئەملگە ئاشۇرۇپ، شىمالـ
لىي يايلاقتىكى تۇنجى پايتەخت — لياۋ سۇلالىسى
يۇقىرىقى پايتەختى (ئۈستۈنكى ئاستانە) نى قۇرۇ-
دۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ ھەمدە يەنە بۇ شەھەرنىڭ
ئايلانمىسى 27 چاقىرىم، تۆت چوڭ قوۋۇقى بار،
ھەربىر قوۋۇقنىڭ كەڭلىكى 15 مېتىر كېلىدۇ،
خان قەسرىنىڭ قالدۇق تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى
سەككىز مېتىر، قېلىنلىقى 10 مېتىر، دەپ كۆر-
سىتىدۇ. ۋاڭ داڤاڭ ئەپەندىنىڭ لياۋ سۇلالىسى
پايتەختى ئۈستۈنكى ئاستانىنى شىمالىي يايلاقتا قۇ-
رۇلغان تۇنجى پايتەخت دېگەن ھۆكۈمىنىڭ ئىلمىي
ئاساسى يېتەرلىك ئەمەس. لياۋ سۇلالىسى پايتەخ-
تى ئۈستۈنكى ئاستانە توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا
ئاساسلانغاندا، ئۇ مىلادىي918 - يىلى قۇرۇلغان② ،
بۇ شەھەر، يەنى پايتەخت پەقەت قىتانلار تۇنجى
قېتىم قۇرغان شەھەر ۆە پايتەخت ھېسابلىنىدۇ.
ئەمەلىيەتتە، شىمالىي يايلاق ۆە جەنۇبىي سىبىرـ
يىدە بۇنىڭدىن ناھايىتى بۇرۇنلا باشقا مىللەتلەر
شەھەر بىنا قىلغان ۆە پايتەخت قۇرغانىدى.

شىمالىي يايلاق ۆە جەنۇبىي سىبىرىيىدە شە-
ھەر بىنا قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن باش-
لىنىدۇ. بۇ يەردە ئالدى بىلەن شۇنى ئالاھىدە
ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەجدادى بولغان ئاق دىلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان
شىيەنيۇ ئۇرۇقى جەنۇبقا سۈرۈلۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭـ
لىك رايونىغا بېرىپ ماكانلاشقان بولۇپ، ئۇلار بۇ
يەردە ئولتۇراقلىشىپ ناھايىتى بۇرۇنلا شەھەر ۆە
پايتەخت بىنا قىلغان. ئۇلار شەرقىي جۇ سۇلالىسى
چۇنچيو (ئەمىنىيە) دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلـ
دە، يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 506 - يىلى خېبېي
ئۆلكىسىنىڭ دىڭشيەن ناھىيىسىنى مەركەز قىلغان
ھالدا جۇڭشەن بەگلىكىنى قۇرىدۇ ۆە جۇڭرېن شە-
ھىرىنى قۇرۇپ پايتەخت قىلىدۇ. مىلادىدىن بۇ-
رۇنقى 406 - يىلى جۇڭشەن بەگلىكى ۋېي بەگلىكى
تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىدۇ. لېكىن ئۇزۇن ئۆتـ
مەي، جۇڭشەن بەگلىكى ئەسلىگە كېلىدۇ ۆە خە-
بېي ئۆلكىسىنىڭ پىڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي
شىمالىدا پايتەخت بىنا قىلىدۇ. بۇ پايتەخت تار-
خىي خاتىرىلەردە لىڭشۇ شەھىرى دەپ تىلغا ئېلـ
ىنىدۇ. جۇڭشەن بەگلىكى مىلادىدىن بۇرۇنقى 296

- يىلىنغىچە ھۆكۈم سۈرىدۇ، شۇ يىلى جاۋ بەگلىكى تەرىپىدىن ھالاك قىلىنىدۇ. خېبىي ئۆلكىسى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش باشقارمىسى 1974 - يىلى 11 - ئايدىن 1978 - يىلى 6 - ئايغىچە پېڭشەن ناھىيىسى سەنجى يېزىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ كېيىنكى پايتەختى لىڭشۇ شەھىرى خارابىسىنى تاپىدۇ ھەمدە ئارخېئولوگلار لىڭشۇ شەھىرى خارابىسىنىڭ شىمالىدىكى 30 نەچچە قەبرىنى قېزىپ تەكشۈرۈپ، جەمئىي 19 مالۇ پارچىدىن ئىبارەت تۈۋرۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىنتايىن قىممەتلىك، شۇنداقلا تۇنجى قېتىم كۆرۈلگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئارخېئولوگلارنىڭ ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، جۇڭشەن بەگلىكى پۇقرالىرى ئولتۇراقلىشىش تۈرمۇشىغا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلار دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، شۇنداقلا بىر قىسىم پۇقرالار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بەگلىكنىڭ جەنۇبىدىكىلەر ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، شىمالىدىكىلەر ئاساسلىقى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن سودا - سېتىق ئىشلىرى بولسا، پايتەخت لىڭشۇ شەھىرى بىلەن باشقا كىچىك شەھەر ۋە بازارلارغا مەركەزلەشكەنىدى. لىڭشۇ شەھىرى خېبىي ئۆلكەسى پېڭشەن ناھىيىسىنىڭ سەنجى يېزىسى يېنىدىن ئۆتىدىغان خۇتو دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، شەھەر خارابىسىنىڭ دائىرىسى 60 كۋادرات كىلومېتىر، شەھەرنىڭ ئىچى- سىرتىدا ئورىدا. قەسىر رايونى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونى، خانلار قەبرىستانلىقى رايونى، پۇقرالار تۇرالغۇ جايى رايونى بولغان. قەبرىستانلىق رايونىدا ھەيۋەتلىك قەد كۆرۈنۈپ تۇرغان غايەت زور قەبرىلەر بار ئىكەن③. لىڭشۇ شەھىرى ئادەتتىكى شەھەر ياكى قورغان، شۇنداقلا پادىشاھ تۇرىدىغان ئوردىلا بولماستىن، بەلكى يەنە ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەقىقىي مەنىدىكى شەھەر ۋە پايتەخت ئىدى.

تارىخىي خاتىرىلەردە رۇئلار دەپ ئاتالغان قەبىلىمۇ دىلار بىلەن بىر قەۋم ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇلارنىڭ نامى ئاتالغاندا ھەمىشە رۇئلار - دىلار دەپ بىرلىكتە ئاتىلىدۇ. رۇئلار، دىلارنىڭ ھەرقايسى جايلاردا ئايرىم - ئايرىم ياشايدىغان تارماقلىرى بار بولۇپ، ئۇلار ياشىغان جايى، جۇغراپىيىلىك ئورنى، تۇرمۇش ئادىتى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ھەر خىل ناملاردا ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، لىنشەن رۇئلىرى، تاغ رۇئلىرى، جۇيەن رۇئلىرى، غەربىي رۇئلار، چۆنرۇئلار، يىچۈرۇئلىرى، يۈەن رۇئلار، كۇنرۇئلار ۋە باشقىلار. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە «... يەنە يۈز نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى جى چاڭ چۆنيىلارغا يۈرۈش قىلدى» دېگەن خاتىرە بار. كىتابتا «چۆنيى» دېگەن قەبىلە نامىغا ئىزاھ بېرىلگەندە، ئۇلار «يىلنامە» دەچۆنرۇئلار دېيىلىدۇ» دەپ ئىزاھ بېرىلىدۇ. دايەننىڭ چۆنيىلارنى «ئۇلار كۇنيىلار» دەپ كۆرسەتكەندە، «شۇۋېن» دېگەن كىتابتا «قىزىل دىلار ئەسلى چۆنرۇئلار ئۇرۇقى ئىدى» دېگەنگە ئاساسلانغان④. بۇنىڭدىن چۆنرۇئلار شۇنداقلا رۇئلار بىلەن دىلارنىڭ بىر قەۋم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تارىخشۇناس شاڭ يۈ ئەپەندى «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» دېگەن كىتابىدا «قەدىمكى زامانىدىكى ئاتالمىش شۇنيۈلەر، يىن - جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «گۇيفاڭلار»، كۇنيىلار، خۇنيىلار، چۆنيىلار، چۆنرۇئلار، شىيەنيۈنلەر ... ھەمدە چۇنچيۇ - جەنگو (ئەمىنىيە - يېغىلىق) دەۋرىدىكى دىلار بىلەن خۇرلار، چىن سۇلالىسى بىلەن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۇنلار، ئومۇمەن ھەممىسى بىر قەۋم ھېسابلىنىدۇ»⑤ دەپ كۆرسىتىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە يەنە «.....20 نەچچە يىلدىن كېيىن، رۇئ - دىلار لويى شەھىرىگە كېلىپ، جۇشياڭۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. جۇشياڭۋاڭ جېك بەگلىكىنىڭ فەنيى شەھىرىگە قېچىپ باردى. ئەسلىدە جېك بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان جۇشياڭۋاڭ رۇئ - دىلارنىڭ قىزىغا ئۆيلەنىدى ۋە رۇئ - دىلار بىلەن بىرلىشىپ جېك بەگلى-

كىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇز ۇن ئۆتەي، جۇشياڭۋاڭ دىلار قىزى دى خانىشنى خانىشلىقتىن قالدۇردى. بۇ ئىش دى خانىشقا بەك ئەلەم بولدى. جۇشياڭ-ۋاڭنىڭ ئۆگەي ئانىسى بولغان خوي خانىش ئەسلى ئۇز ئوغلى جي زىدەينى تەختكە ئولتۇرغۇز ۇش كو-يىدا بولۇپ يۈرەتتى. شۇڭا خوي خانىش دى خانىش، ۋە جى زىدەي بىلەن بىرلىكتە ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ، رۇلۇڭ - دىلارنى قارشى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن رۇلۇڭ - دىلار قوشۇنى بېسىپ كىرىپ، جۇش-ياڭۋاڭنى يېڭىپ ۋە قوغلاپ چىقىرىپ، ئورنىغا جى زىدەينى تەڭرىقۇت «جۇ سۇلالىسى پادىشاھى، قىلىپ تىكلىدى»⑥ دېگەن خاتىرە بار. بۇ خاتىرە رۇلۇڭ ۋە دى دېگەن سۆزلەر قوش سۆز قىلىنىپ، «رۇلۇڭ دىلار» دەپ ئاتىلىدۇ، شۇنداقلا بۇلار داۋام-لىق بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ بىر قەۋم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئابزاسنىڭ ئال-دىدا «جۇشياڭۋاڭ رۇلۇڭ - دىلارنىڭ قىزىغا ئۆيلە-دى» دېيىلسە، ئاخىرىدا «جۇشياڭۋاڭ دىلار قىزى دى خانىشنى خانىشلىقتىن قالدۇردى» دېيىلىدۇ. بۇمۇ رۇلۇڭ بىلەن دىلارنىڭ بىر قەۋم ئىكەنلىكە-نى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى رۇلۇڭ - دىلاردىن ئالغان قىز ئوردىغا كەلگەندىن كېيىن، ئوردىدا يۇقىرى ئورۇنغا ئېرىشىپ «دى خانىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن رۇلۇڭ - دىلار دەپ ئاتالغانلارنىڭ ئەسلىدە دىلاردىن ئىبارەت بىر قەۋم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالا-لى بولىدۇ. مانا مۇشۇ دىلار بىلەن بىر قەۋم بولغان رۇلۇڭلارنىڭ يېجۇرۇڭلىرى دېگەن تارمىقى (ئۇرۇقى) جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە چىشەن تېغى، لياڭشەن تېغى، جىڭشۇي، چىشۇي دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ چې-يالۇ، جىڭچۇەن دېگەن جايلىرى ئەتراپىدا ياشايتتى ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەت-تى. ئۇلار چۈنچيۇ (ئەمىنىيە) دەۋرىگە كەلگەندە كۆچىيىشكە باشلايدۇ ۋە ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى-نىڭ نىڭشيەن ناھىيىسى، نىڭشيا خويزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ گۇيۈەن ناھىيىسى، گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ چىنيالۇ ناھىيىسى ۋە ئوردوس يايلىقى قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلىشىشقا يۈزلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ باشلىقى بەگ دەپ ئاتىلىدۇ ھەمدە نەچچە ئون شە-ھەر قۇرىدۇ. ئۇلارمۇ ئەينى زامانداشلىرى ياۋاق ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە شەھەر - قەلئەلەرنى قۇرغان-دى. سىماچيەن ئۆزىنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» نامىلىق ئەسىرىدە ھۇنلارنىڭ لۇڭچېڭ (ئەجدىھا با-لىق) دېگەن شەھىرى ۋە تەڭرىقۇت ئوردىسى بارلە-قىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە، «ھەر يىلى 1 - ئايدا ھەرقايسى خان بەگلەر تەڭرىقۇت ئوردىسى (قارارگاھى) غا كېلىپ كىچىك يىغىلىش قىلىپ، باھار مەزگىلى ئەرۋاھلارغا سېغىنىش نەزىرى ئۆتە-كۈزىدۇ. 5 - ئايدا لۇڭچېڭ شەھىرى (ئەجدىھابا-لىق) دە چوڭ يىغىلىش قىلىپ، ئەجدادلىرىغا، ئاسمان-زېمىنغا، روھ، ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىدۇ. كۈز پەسلى يىلقىلار سەمىرگەن-دە، دەيلىن ئورمانلىقى (ئىبادەت ئورمانلىقى) دا چوڭ يىغىلىش قىلىپ، ئورماننى ئايلىنىپ نەزىر - چىراغ قىلىدۇ، ئاندىن ئادەم ۋە چارۋا - ماللار-نىڭ سانى ئېلىنىپ، باج ئېلىنىدۇ»⑨ دەيدۇ. لې-كىن سىماچيەن ئۆز ئەسىرىدە تەڭرىقۇت ئوردىسى ۋە لۇڭچېڭ شەھىرىنىڭ ئورنى ۋە قۇرۇلۇش كۆلە-مى توغرىسىدا مەلۇمات بەرمەيدۇ. يۇقىرىقى مەلۇ-

ماتتىن قارىغاندا، لۇڭچباڭ شەھىرى ھەقىقىي مەنىدىكى شەھەر، يەنى ئاھالىلەر ئولتۇراقلىشىپ داۋاملىق تۇرىدىغان جاي بولماستىن، بەلكى تەڭرىتاغ تۆۋىدىكى ۋاقىتلىق تۇرىدىغان ۋە قەرەللىك پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان جاي ئىدى. «خەننامە»دە ھۆنلارنىڭ غەربىي رايوندا قۇتنىۋش شەھىرى (تەڭرىتاغ شەھىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى سالدۇرغانلىقى، شەھەر قۇرۇلۇشى مىلادىدىن بۇرۇنقى 45 - يىلى باشلىنىپ، ھەر كۈنى 500 ئادەم ئىشقا سېلىنىپ، ئىككى يىلدا پۈتتۈرۈلگەنلىكى، شەھەرنىڭ ئىككى دائىرىلىك ئىكەنلىكى، ئىچكى شەھەر توپا تاملار دىن قۇرۇلغانلىقى، سىپىل قوۋۇقلىرى بارلىقى، ئىچكى شەھەردە ئېگىز راۋاق، تەڭرىتاغ سارىيى بارلىقى، سىپىلغا بەش خىل رەڭلىك بايراقلار قادالغانلىقى، سىرتقى شەھەر بولسا، پۈتۈن ياغاچلاردىن ياسالغان ئۆيلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئېيتىلمىدۇ⑩. بۇ خاتىرىدىن قارىغاندا شەھەرنىڭ كۆلەمى بىر قەدەر چوڭراق بولسا كېرەك. ئەمەلىي رولىدىن ئالغاندا، بۇ شەھەر ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان جاي بولماستىن، بەلكى تەڭرىتاغنىڭ قورغان خاراكتېرلىك ئوردىسى ئىدى. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يېقىنقى يىللاردا يەنە بىرمۇنچە قەدىمكى ھون شەھەرلىرى بىلەن بازارلىرىنى تاپقانلىقىنى ئېلان قىلدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 1960 - يىلىغىچە ئارخېئولوگلار موڭغۇلىيە ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى سىبىرىيەدىكى ئاباقاندىن تېپىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە ئېنىقلانغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئاباقان خارابىلىقىدىكى قەسىر توغرا تۆت چاسا شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاش 12 مېتىر بولۇپ، يەتتە ئىشىكى بولغان، بەزى ئىشكىلەرگە مىستىن ياسالغان ھايۋان باشلىق تۇنقۇچ ھالقا ئورنىتىلغان. بۇ قەسىر بۇ يەردىكى ئۆيلەرنىڭ ئەڭ ئېگىزى ۋە ئەڭ چوڭى بولۇپ، ئەتراپىدا سەل پاكارراق بولغان 19 ئۆي بار ئىكەن. يۇقىرىقى ئوندىن ئارتۇق تۇرالغۇ جايلار ئاتىلىشتا شەھەر - بازار دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگلار بىلەن تەتقىقاتچىلار ئۇلارنىڭ ئاھالىلىك مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، شەھەر - بازارلار بولماستىن، بەلكى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋاقىتلىق تۇرىدىغان تۇرالغۇ ئورنى، يەنى قىشلاق، لەر) بولغان، مەسىلەن، گاۋا - داۋبۇ شەھىرى خارابىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا خاڭداپ ياسالغان چوڭ بىر ئۆينىڭ قالدۇق ئۇلى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 56 مېتىر، كەڭلىكى 45 مېتىر، ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر ئىكەن، ئەتراپىدا بولسا، 11 كىچىك ئۆينىڭ قالدۇق ئۇلى بارلىقى بايقالغان. يۇقىرىقى بەش شەھەر - بازار ئىچىدە ئۇزۇلگا شەھىرىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوندىن ئارتۇق ئۆي بار ئىكەن، ئۆيلەر ئادەتتىكى ئۆيلەر ۋە چوڭ كۆلەملىك ئۆيلەردىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ، ئادەتتىكى ئۆي توققۇز، كۆلىمى 20 كۋادرات مېتىر. بۇ ئۆيلەر تاشتىن قوپۇرۇلغان ئۇل ئۈستىگە سېلىنغان ياكى نۇرغۇن تۈۋرۈكلەر تىكلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا توپا توشتۇرۇپ خاڭدىلىپ ياسالغان. چوڭ كۆلەملىك ئۆيلەر ئادەتتىكى ئۆيلەر ئارىسىدىكى تۆپىلىكلەرگە قۇرۇلغان بولۇپ، تۈۋرۈكلەر تىكلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا توپا توشقۇزۇپ خاڭدىلىپ ياسالغان. تاشتىن تىزىپ ياسالغان ئوچاقلىرى ۋە قىشتا ئىسسىنىدىغان كاڭلىرى بار ئىكەن. ئارخېئولوگلار ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، بۇلار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆيلىرى ئىكەن. ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇنىڭدەك چوڭ ئۆيلىرى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە ھەشەمەتلىك ۋە كۆركەم قەسىرلىرىمۇ بولغان. بۇنداق قەسىر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى سىبىرىيەدىكى ئاباقاندىن تېپىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە ئېنىقلانغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئاباقان خارابىلىقىدىكى قەسىر توغرا تۆت چاسا شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاش 12 مېتىر بولۇپ، يەتتە ئىشىكى بولغان، بەزى ئىشكىلەرگە مىستىن ياسالغان ھايۋان باشلىق تۇنقۇچ ھالقا ئورنىتىلغان. بۇ قەسىر بۇ يەردىكى ئۆيلەرنىڭ ئەڭ ئېگىزى ۋە ئەڭ چوڭى بولۇپ، ئەتراپىدا سەل پاكارراق بولغان 19 ئۆي بار ئىكەن. يۇقىرىقى ئوندىن ئارتۇق تۇرالغۇ جايلار ئاتىلىشتا شەھەر - بازار دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگلار بىلەن تەتقىقاتچىلار ئۇلارنىڭ ئاھالىلىك مۇقىم ئولتۇراقلاشقان، شەھەر - بازارلار بولماستىن، بەلكى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋاقىتلىق تۇرىدىغان تۇرالغۇ ئورنى، يەنى قىشلاق،

كۆزلەك خاراكتېرلىك ماكانلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئاباقان دەريا‌سى بويىدىكى قەسىر بىر قەدەر ھەشەمەتلىك بولسىمۇ، ئارخېئولوگلارنىڭ قارىشىچە، ئۇمۇ ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان شەھەر بولماستىن، بەلكى مەلۇم ھۆن ئاقسۆڭىكىنىڭ تۇرالغۇ جايى ئىكەن⑪.

ھۆنلار قۇرغان تۇمەن شەھىرى كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ ۋە قۇرۇلۇشى ھەيۋەتلىك داڭلىق شەھەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ شەھەرنى مىلادى 413 - يىلى، 16 بەگلىك دەۋرىدىكى بۈيۈك شيا خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى قۇلان بور - بور ھۆنلار ۋە خەنزۇلار قاتارلىق مىللەتلەردىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يۆتكەپ كېلىپ ياساتقان. شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايون ئۇشىن خوشۇتىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، يەرلىك ئاھالىلەر بۇ خارابىنى بەيچېڭزى (ئاق شەھەر) دەپ ئاتايدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، شەھەر سىرتقى شەھەر، شەرقىي شەھەر ۋە غەربىي شەھەردىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. غەربىي شەھەرنىڭ ئايلانىسى 2470 مېتىر، شەرقىي شەھەرنىڭ ئايلانىسى 2566 مېتىر بولۇپ، ئەتراپى ئىگىز سېپىل بىلەن قورشالغان، شەرقىي شەھەر بىلەن غەربىي شەھەرنى ئوتتۇرىدىكى سېپىل تېمى ئايرىپ تۇرىدۇ. سېپىل تېمىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە گەزدىن ئارتۇق، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 30 قەدەم، ئۇستىنىڭ كەڭلىكى يەتتە قەدەم بولۇپ، ئاھاك، قۇم، سېغىز توپىدا خاڭداپ ياسالغان. قۇلان بور - بور بۇ شەھەرنى سالدۇرۇپ، بۈيۈك شيا خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلغانىدى⑫. تۇمەن شەھىرى خېلىلا چوڭ شەھەر بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇن ئاھالە بارئىدى. ھازىرغىچە بايقالغان ھۆن شەھەرلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تۇمەن شەھىرى ھۆنلار قۇرغان ئەڭ چوڭ شەھەر بولسا كېرەك.

تۇركلەرنىڭ شىمالىي يايلاق ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە شەھەر قۇرغاقلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ. «كونا تاڭنامە» دە بىلگە خاقانىنىڭ ئىنىسى كۆل تېكىن ئۆلگەندە، بىلگە خاقانىنىڭ ئۇنىڭ شەنىگە مەڭگۈ تاش ئورناتقانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەندە، مەقبەرە (ياكى ئىبادەتخانا) ياسىتىپ، ئىچىگە رەسىملەر سىزدۇرغانلىقى، ئالدىغا مەڭگۈ تاش، ھەيكەل ئورناتقانلىقى ئېيتىلمىدۇ⑬. بەزى تارىخچىلار بۇ مەڭگۈ تاش توغرىسىدا سۆز قىلغاندا، ئۇ ئۆتۈكەن تېغىدىكى بىلگە خاقان ئوردا شەھىرى (خاقان قەسىرى) نىڭ شەرقىدىكى ئورخۇن دەريا‌سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا، دەيدۇ⑭. X■ ئەسىردە يوللۇغ چۆسايىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى يوللۇغ جۇ بۇ يەردىن ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يازغان بىر پارچە شېئىرغا بەرگەن ئىزاھىدا مەڭگۈ تاشنى كۆرگەنلىكى ۋە بۇ يەردە بىلگە خاقان ئوردا شەھىرى (خان قەسىرى) بارلىقىنى ئېيتىدۇ⑮. ئاتالمىش بۇ شەھەرنىڭ نامى ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىدىن قارىغاندا، بۇ ئاھالىلەر تۇرىدىغان رەسمىي شەھەر بولماستىن، بەلكى خاقانىنىڭ ئوردىسى ياكى قەسىرى ئىدى. شۇڭا ئۇ خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە «宫城» ئوردا شەھىرى (خان قەسىرى) دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە تۇركلەرنىڭ خاقانى تۇرىدىغان جاي خاقان بارگاھى (可汗乐帐) دەپ ئاتىلىدۇ. شەھەر دېگەن سۆز-تىلغائىپلىنمايدۇ. «可汗乐帐» دېگەن سۆز چېدىر ياكى كىگىز ئۆيلەردىن تەركىب تاپقان بارگاھىنى كۆرسىتىدۇ. بارگاھ كۆچمە ئۆيلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئۈچۈن ئۇنى يۆتكەپ تۇرۇشقا بولىدۇ. ئۇنى شەھەر دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ مۇقىم بىر جايغا قۇرۇلغان، مەلۇم كۆلەمگە ئىگە، تۇراقلىق ئەھالىسى بولغان شەھەردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» دە تۇركلەرنىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدە ھەربكەتچان بولالماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىپ، شەھەر قۇرمىغانلىقى ئېيتىلىدۇ⑯.

شىمالىي يايلاق ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار، ياكى جەنۇبىي سىبىرىيە ئۇيغۇرلىرى بۇرۇنقى چاغلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خاقانلىق ھۆكۈمرانلىرى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ چاغدا خاقانلىق پۇقرالىرى چارۋىچىلىق بىلەنلا ئەمەس، بەلكى تې-

رىقچىلىق قىلىپ، دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللى-
نىشقا باشلايدۇ. يېزا ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلە-
شى ۋە تەرەققىي قىلىشى ھەمدە بۇنىڭغا ئەگىشىپ
سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى بە-
لەن، خاقانلىق ئىجتىمائىي ھاياتىدا تۈپكى خاراك-
تېرلىك ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىدۇ. خاقانلىق
پۈقرالىرى ئولتۇراقلىشىشقا يۈزلىنىدۇ. مانا شۇ-
داق تارىخىي تەرەققىيات تەقەززاسى بىلەن، خاقا-
نلىق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ باشچىلىقىدا بىر قىسىم
شەھەرلەر قۇرۇلىدۇ. شۇنداقلا شىمالىي يايلاقتە-
كى تۈنجى چوڭ كۆلەملىك پايتەختنى بەرپا قىلە-
دۇ.

مىلادى 646 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى
تومۇد تۈغلا دەريانى بويىدا بارگاھ قۇرۇپ ھاكە-
مىيەت بەرپا قىلىدۇ. ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى
قۇرۇلغاندا، كۆل بىلگە خاقان ئۆتۈكەن تېغى باغ-
رىدا ئوردا قۇرىدۇ. مىلادى 747 - يىلى ئۇ ئا-
لەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقا-
نلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى بايانچۇر (مىلا-
دى 747 — 759 - يىللار) دەسلەپ شەھەر بىنا
قىلىشقا تۈتۈش قىلىپ، بىر نەچچە شەھەر ياسە-
تىدۇ. بۇ ئىش «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى يادنامىسى»
دا ئېنىق قەيت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا «يولۇاس يىلى
(750 - يىلى) چىكلەرگە يۈرۈش قىلدىم. 2 -
ئاينىڭ 14 - كۈنى كەم دەريادىن (ئۇلارنى) تار-
مار قىلدىم، شۇ يىلى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي
ئۇچىدا تەز بېشىدا قاسار قۇردان ئوردىسىنى ياساتـ
تىم، ئوردا تېمى ياساتتىم»، «ئەجدىھا يىلى
(752 - يىلى) ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا
سوغۇز باشقان (دېگەن) مۇقەددەس چوققىنىڭ
غەربىدە باش ۋە تۈقۈش قوشۇلىدىغان جايدا يازلە-
دىم، ئۇ يەردە ئوردا سالدۇردۇم، ئوردا تېمى
ياساتتىم»، «توخۇ يىلى (757 - يىلى) دا ...
سوغداق ۋە تابغاچلارغا سېلىنگا دەريا‌سى (بويى)
دا بايبالىقنى سالدۇردۇم» دېيىلىدۇ⑰. دېمەك،
بايانچۇر ئۆز سەلتەنەت دەۋرىدە ئۇچ شەھەر ۋە ئوردا
ياسىتىدۇ. مەلۇماتتا قاسار قوردان بىلەن بايبالىق-
نىڭ نامى ئېنىق قەيت قىلىنىدۇ. لېكىن يەنە
بىرسىنىڭ نامى كۆرسىتىلمەيدۇ. بايبالىقتا ئىككى
قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بار-
غان يۇ. س. خۇدياكوۋ بايبالىق توغرىسىدا توخ-
تالغىنىدا، «بايبالىق قورغىنى تۆت چاسا بولۇپ،
كۆلىمى 260×260 مېتىر كېلىدۇ. قورغاننىڭ
گەترايى ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر كېلىدىغان، تاش
ۋە توپا دۆۋىسى بىلەن قورشالغان، بۇ دۆۋىنىڭ
ئاستى كەڭ، ئۈستى تارىيىپ بارىدۇ. قورغاننىڭ
شىمالىي ۋە شەرقىي قىسىملىرىدا تاش، توپا دۆۋە-
سىنى بويلاپ، ئېگىزلىكى ئالتە مېتىركېلىدىغان
لاي تام ساقلانغان. قورغاننىڭ بۇلۇڭلىرىدا يېرىم
چەمبەر شەكلىدە سېلىنغان قوقتىلار بولۇپ، ئۇلار
تامدىن چىقىپ تۇرىدۇ، قوقتىلارنىڭ ئۇلى پىش-
شىق خىش بىلەن قوپۇرۇلۇپ، گەترايى تاش، توپا دۆۋە-
سىنى بويلاپ، ئېگىزلىكى ئالتە مېتىركېلىدىغان
لاي تام ساقلانغان. قورغاننىڭ شىمالىي
تەمىدا تام ئارىسىغا ئېلىنغان يەنە ئىككى قوشۇمچە
قوقتا بار. جەنۇبىي تامنىڭ ئوتتۇرىسىدا قورغان
دەرۋازىسىنىڭ تۈۋرۈكى بار. ئۇنىڭ يېنىدىن كۆ-
يۇپ كەتكەن كاھىش پارچىلىرى تېپىلغان، قارا-
غاندا قورغان دەرۋازىسى تامدىن ئېگىز بولۇپ،
ياغاچ تۈۋرۈكلەر بىلەن ئۈستىگە لەمپە قىلىنغان
ۋە كاھىش بىلەن يېپىلغان قورغان قورۇسىنىڭ
ئوتتۇرىسىدا دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدا تاش ۋە توپا يا-
قۇرۇلغان مەيدان بار، ئۇنىڭ شىمالىي قىسمى
كۆۋادرات شەكلىنى ئالغان، كۆلىمى 33×33 مېتىر
كېلىدۇ. جەنۇبىي قىسمى توغرا تۆت بۇلۇڭ شەك-
لىدە، كۆلىمى 33×20 مېتىر كېلىدۇ. مەيدا-
نىڭ شىمالىي قىسمىدا تۆت چاسا شەكلىدىكى ئۈچ
ئىمارەتنىڭ ئۇلى ساقلىنىپ قالغان، ئۈستى كۆل-
رەك كاھىش پارچىلىرى بىلەن تولغان، تۆت پە-
لەمپەي قىلىپ يېپىلغان ئۆگزە كاھىشلىرىنىڭ
پارچىلىرىدا قىزىل بوياق ئىزلىرى ساقلانغان. بۇ-
نىڭ ئىبادەتخانا خارابىسى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلـ
غىلى بولىدۇ. مەيداننىڭ مەركىزىي قىسمى بىلەن
جەنۇبى بوشلۇق، مەيدانىنىڭ شەرق تەرىپىدىرەك
توغرا تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى ئىككى قۇرۇلۇشنىڭ
ئاساسى ساقلىنىپ قالغان، مەيداننىڭ شىمالىي ۋە
غەربىي شىمالىدا بولسا، تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى
ئىككى قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلى، شىغىلدىن ھاسىل قە-
لىنغان تۆپلىك (ئېھتىمال، ئۇ بىرەر يادىكارلىققا

ئاساس قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان) ساقلانغان»[19] دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. يۇ. س. خۇدياكوۋنىڭ بايا- نى بىزنى پايدالىق شەھرى توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. يۇ. س. خۇدىيا- كوۋ يەنە شىمالىي بايلاقتا ئۇيغۇرلارنىڭ پورياميز، ياجىن ئالاتاق ۋە ئۆچىنچى شاڭئۇنار دېگەن شەھەر قورغانلىرىنىڭبولغانلىقىنى كۆرسىتىپئۆتىدۇ[19].

ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئۆچىنچى ئۈ- لاد خاقانى بۆگۈخان (سلادى 759—780 - يىللا- ر) مۆگۈمىرانلىق قىلغان دەۋرە، شەھەر قۇرۇلۇ- شىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئور- خۇن ئۇيغۇرخاقانلىقى ئۆزئىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەنىدى. بۆگۈخان زور كۆلەملىك شەھەر قۇ- رۇلۇشىغا تۈرتۈش قىلىپ، سلادى 760- يىلى ئور- خۇن دەرياسى بويىدا قارابالغاسۇن شەھرى (ئور- دۇبالىق) نى ياسىتىپ، ئۇنى پايتەخت قىلىدۇ. مە- لۇماتلارغا قارىغاندا، بۆگۈخان يەنە بۆگۈخان يا- لىق، قۇنچۇي بالىق، قاشبالىق شەھەرلىرىنى يېڭا قىلدۇرىدۇ. شۇنداقلا بۆگۈخان غەرب تەرەپكە يۈ- رۈش قىلغاندا، ئۇتتۇرا ئاسىيادا بالاساغۇن شەھە- رىنى ياسىتىدۇ. ئالائىددىن ئاتامالىك جۇۋەينى «تارىخ جاھانگۈشاي» دېگەن ئەسىرىدە، يۇ مەقە- «بۆگۈخان ..... تۇركستان چېگرىسىغا كەلگەندە، ئوت - چۆللەر بولۇق بولسىمۇ بىر بايلاق- نى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ شۇ يەرە قە- لىپ، بالاساغۇن شەھرىنى سالدۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ شەھەر «قۇزبالىق» دېيىلىدۇ»[20] دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

ئورخۇن ئۇيغۇرخاقانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ئۈلاد خاقانى تۇڭباغا خاقان، يەنى قۇتلۇق بىلگە خاقان (780 — 789 - يىللار) تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، تاغ سۆلىمى شېمىلىدىكى مەلىكنى ئۇنىڭغا باغلىق قىلىدۇ. شۇ يىلى، يەنى سلادى 780 - يىلى تۇڭباغا خاقان شېمىلدىكى مەلىكنى تاغلا- رىغا ھازىر- قى ئىچكى مۇغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىدىكى ئىجتما دەرياسىنىڭ ئۆزەنكى ئېقىمىدا قۇنچۇي يا- لىق (خاتۇنيالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى سالدۇرىدۇ. كېيىن يەنە قورۇلۇن دەرياسى بويىغا خاتۇنيالىقنى سالدۇرىدۇ

تارىخىۋلوگىيىلىك ماتېرىياللىرىغا ئاساسلا- نغاندا، يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرقى ئېقىنى، تاغنۇ ئوراڭقاي ئېترايىدىن ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى (جەنۇبىي سىبىرىيە ئۇيغۇرلىرى) قۇرغان 15 چولاق - كېچىك قەدىمكى شەھەر - قالدۇق خارابىلىرى ۋە كۆلىمى چوڭراق بىر ئاياللەر تۇراغۇ جايىنىڭ خارابىسى تېپىلغان[21]. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر- لىرى شىمالىي بايلاق ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدە قۇر- غان شەھەرلىنىڭ سانى 24 تىن ئاشىدۇ[22]. بۇ ش- ەھەرلەرنىڭ بەزىلىرى توغرىسىدا ئورخۇن مەڭۈ تاش يادناملىرىدا ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىدۇ؛ بەزى- لىرى تىلغان ئېلىنمايدۇ؛ بەزى شەھەرلەرنىڭ قۇ- رۇلغانلىقى، تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شەھەرلىنىڭ نامى نېمە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلمەيدۇ، شەھەرلىنىڭ كۆلىمى توغرىسىدىمۇ مەلۇمات بېرىل- مەيدۇ. يۇقىرقى شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى ئارخېئو- لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان شەھەرلەر بولۇپ، ئارخېئولوگلار بۇ شەھەرلەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئور- خۇن ئۇيغۇرلىرى قۇرغان شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مە- لۇماتلاردىن قارىغاندا، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە قورۇلغان شەھەرلەر ئىچىدە، ئاڭ چوڭ شەھەر ۋە پايتەخت قارابالغاسۇن شەھرى ھېسابلە- نىدۇ. بۇ شەھەر توغرىسىدا ئاڭ دەسلەپ تەسە- ئىنىي بەھرى بىر قەدەر ئېنىق ۋە كونكرېت مەلۇ- مات بېرىدۇ. تەسە ئىنىي بەھرى IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ بېشىدا ماۋارائۇننەھەر رايونىدىن چىقىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە بارغان ئەرەب ساياھەتچىسى ئەبۇ دۇلەف مىسئەر ئىبنى مۇھەلھىل ئۆزىنىڭ سەپىرنامىسىدە، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە بارغان ئەرەب ساياھەتچىسىدۇر. تەسە ئۇن ئېلىگ قاينىغاندىن كېيىن ئۇزىنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرى- گە ئاساسەن بىر ساياھەتنامە يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ساياھەتنامە «تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ئۇيغۇرخانلە- قىغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا: «تەسە ئىنىي بەھرى مۇتتەۋەي بايان قە- لىدۇكى ... ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ توقتۇز ئوغۇز- لار خاقانىنىڭ دۆلىتىگە بېرىشتا...ئوتلاقتا 20 كۈن يول يۈرگەن...يەتتە ئوت - چۆچ ۋە قۇدۇق- تىن باشقا ھېچنېمە يوق دالىدا 20 كۈن يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، 20 كۈنلۈك ئوزۇق - تولۇك بىلەن يولغا چىققان. ئۇ يۇ يولنى ئېيتىپ ئۆتۈپ، بىر- بىرىگ ئۇتتۇشىپ كەتكەن يېزىلار ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنى ئارىلاپ يەنە 20 كۈن يول يۈرگەن ..... شۇنچە كۆپ يول يۈرۈپ، ئۇ ئاخىرى پايتەختكە يېتىپ بارغان»، «ئۇ يابغۇ قىلىدۇكى، بۇ، يېزا ئىگىلىك مەھمۇ- لاتلىرى مول چولاق شەھەر بولۇپ، ئەترابى ئېنىز - ئېرىقلار ۋە زىچ كەتكەن يېزا - كەتلەر بىلەن قورشالغان. شەھەرنىڭ ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى ئۆمۈر دەرۋازىسى بار ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ئاھالە- سى زىچ، بازارلىرى قاينىق - ئاۋات، سودا ماللە- رىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئاھالىسى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن»، «ئۇ- نىڭ ئېيتىشىچە، (خاقان تۇرىدىغان) شەھەردىن بەش پەرسەخ تېرىدا تۇرۇپ قارىسا، خاقانىنىڭ چې- دىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇ ئالتۇندىن (ياسال- غان) بولۇپ، شەھەر قورغىنىنىڭ ئۈستىگە جاي- لاشقان. ئۇنىڭغا 100 ئادەم سغدىدىكەن»[23] دېيىلىدۇ. ئەرەب جۇغرافىيەشۇناسى ئەبۇلقاسىم ئۇبەي- دۇللاسىن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ (سلادى 825 /820—912 - يىللار) ئۆزىنىڭ «كىتاب ئال مەسالىك ۋە ئال مەمالىك» («مۇساپىلەر ۋە مەم- لىكەتلەر تەزكىرىسى») دېگەن كىتابىدا «يۇقىرە- قى ئۇيغۇر (بارسغان) دىن (توقتۇز ئوغۇزلار، (توقتۇز ئوغۇزلار) خاقانىنىڭ پايتەختىگىچە ئۈچ ئايلىق يول بولۇپ، يول بويىدا بەزى چولاق ۋە مۇنبەت يېزىلار بار، ئاھالىسى ئاتلارلا ئىكەن، بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوتقا چوقۇنىدىغان مەجۇسىلار ئىكەن؛ بەزىلىرى زىندىقلار (مانى مۇخلىسلىرى) ئىكەن. توقتۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى 12 ئۆمۈر دەۋرۈ- زىسى بارچولاق شەھەرە تۇرىدىكەن، شەھەر ئاھالە- لىرى ئىلاھقا ئېتىقادىدىغانلار — زىندىقلار ئە- كەن. بۇ شەھەرنىڭ سول تەرىپى (شىمالى)دە كىماكلار دۆلىتى بار، بۇ شەھەر جۇڭگونىڭ ئۇدۇ- لىدا بولۇپ، ئارىلىقى 300 پەرسەخ كېلىدۇ. توق- قۇز ئوغۇزلارخاقانىنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان ئۇتاۋى بولۇپ، بۇ ئالتۇن ئوتاۋ خاقان كورداسىنىڭ ئوت- ئىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئوتاۋغا 900 ئادەم سغدىدىن بولۇپ، ئوردىدىن بەش پەرسەخ يىراق- تىكى ئادەملەر ئۇنى كۆرەلەيدىكەن. ھالبۇكى كە- مالۇ خانلىقىنىڭ خانى بولسا، ئوت - چۆچ ۋە سۇ قوغلاشتۇرۇپ كۆچۈپ يۈرۈشكە لايىق چېدىرلاردا تۇرىدىكەن. تاراز (تالاس) بىلەن كىماكلار خانە-

خىنىڭ ئوردىسىغا ئوت قويۇپ ئارىلىقىدا 81 كۈنلۈك يا- قانى سەھرا يولى بار ئىكەن»[24] دەيدۇ. ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ ھەم بۇ يەردە قارابالغاسۇن شەھرى (ئوردۇبالىق) ھەققە- ئە مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنى توققۇز ئوغۇ- لار دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئىسلى توققۇز ئوغۇزلار بولۇشى كېرەك. توققۇز ئوغۇزلار ئىسلى «توققۇز ئوغۇزلار» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، ئە- رەب تارىخچىلىرى بىلەن جۇغرافىيەشۇناسلىرىنىڭ خاتە- رىلىرىدە ئۇيغۇرلار كۆپىنچە «توققۇز ئوغۇزلار» دەپ ئاتىلىدۇ. مەيلى توققۇز ئوغۇزلار بولسۇن ياكى توققۇز ئوغۇزلار بولسۇن، ئەسلىيەتتە ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھنىڭ يۇقىرقى مەلۇماتىغا مەزمۇن جەھەتتىن تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ مەلۇماتىغا ئوخ- شاپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆز كىتابىنى يازغاندا تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ساياھەتنامىسىدىن پايدىلانغان بولسا كېرەك. بۇ يەردە، شۇنى ئەسكەرتىش كېرەك- كى، تەسە ئىنىي بەھرى، قارابالغاسۇن شەھرە- نىڭ ئىككى چولاق ئۆمۈر دەرۋازىسى (قوۋۇقى) بار، دېمە، ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ ئىسلى تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ساياھەت- نامىسىدىن پايدىلىنىپ، قارابالغاسۇن شەھرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇنىڭدىن ئالغانلىقتى ئې- ئىنىق كۆرسىتىپ ئوتمەيدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ شەھرىنىڭ قوۋۇق سانىنى ئۆزلۈكسىدىن ئۆزگەرتۈۋەتكەنلىكى مۇم- كىن ئەمەس. قارىغاندا تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ساياھەتنامىسىدىمۇ ئەسلى قوۋۇقلار سانى 12 بو- لۇپ، كېيىنكى چاغدا كۆچمۇرۇش جەريانىدا ئىككى (2) نىڭ ئالدىدىكى «ئون» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك.

سلادى 840 - يىلى شىمالدىن بېسىپ كىر- گەن ياستۇنچىلار قارابالغاسۇن شەھرىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئۇلار قورۇلۇشلارنى يۇزۇپ، ئۆيلەرگ ئوت قويىدۇ. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى نابۇت قىلىپ، مەڭگۈ تاشلارنى چاقىدۇ. شەھەر ئەترابە- كى ئورالغۇ جايلار ۋە ئۇنىڭغا ئۇلىشىدىغان يېزا- . كەتلەرنى ۋەيران قىلىپ، ئۆيلىرىگ ئوت قويە- دۇ. ئۇمۇمەن ئۇلار قاندىقتۇر بىر غەزەز بىلەن شەھەرنى قانتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىدۇ. شۇ- نىڭدىن كېيىن، قارابالغاسۇن شەھرى تەدرىجىي ئىنسانلار تەرك ئەتكەن ۋەيران خارابىلىققا ئايلە-

ئاساس قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان) ساقلانغان»[19] دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. يۇ. س. خۇدياكوۋنىڭ بايا- نى بىزنى پايدالىق شەھرى توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. يۇ. س. خۇدىيا- كوۋ يەنە شىمالىي بايلاقتا ئۇيغۇرلارنىڭ پورياميز، ياجىن ئالاتاق ۋە ئۆچىنچى شاڭئۇنار دېگەن شەھەر قورغانلىرىنىڭبولغانلىقىنى كۆرسىتىپئۆتىدۇ[19].

ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئۆچىنچى ئۈ- لاد خاقانى بۆگۈخان (سلادى 759—780 - يىللا- ر) مۆگۈمىرانلىق قىلغان دەۋرە، شەھەر قۇرۇلۇ- شىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئور- خۇن ئۇيغۇرخاقانلىقى ئۆزئىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەنىدى. بۆگۈخان زور كۆلەملىك شەھەر قۇ- رۇلۇشىغا تۈرتۈش قىلىپ، سلادى 760- يىلى ئور- خۇن دەرياسى بويىدا قارابالغاسۇن شەھرى (ئور- دۇبالىق) نى ياسىتىپ، ئۇنى پايتەخت قىلىدۇ. مە- لۇماتلارغا قارىغاندا، بۆگۈخان يەنە بۆگۈخان يا- لىق، قۇنچۇي بالىق، قاشبالىق شەھەرلىرىنى يېڭا قىلدۇرىدۇ. شۇنداقلا بۆگۈخان غەرب تەرەپكە يۈ- رۈش قىلغاندا، ئۇتتۇرا ئاسىيادا بالاساغۇن شەھە- رىنى ياسىتىدۇ. ئالائىددىن ئاتامالىك جۇۋەينى «تارىخ جاھانگۈشاي» دېگەن ئەسىرىدە، يۇ مەقە- «بۆگۈخان ..... تۇركستان چېگرىسىغا كەلگەندە، ئوت - چۆللەر بولۇق بولسىمۇ بىر بايلاق- نى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ شۇ يەرە قە- لىپ، بالاساغۇن شەھرىنى سالدۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ شەھەر «قۇزبالىق» دېيىلىدۇ»[20] دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

ئورخۇن ئۇيغۇرخاقانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ئۈلاد خاقانى تۇڭباغا خاقان، يەنى قۇتلۇق بىلگە خاقان (780 — 789 - يىللار) تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، تاغ سۆلىمى شېمىلىدىكى مەلىكنى ئۇنىڭغا باغلىق قىلىدۇ. شۇ يىلى، يەنى سلادى 780 - يىلى تۇڭباغا خاقان شېمىلدىكى مەلىكنى تاغلا- رىغا ھازىر- قى ئىچكى مۇغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىدىكى ئىجتما دەرياسىنىڭ ئۆزەنكى ئېقىمىدا قۇنچۇي يا- لىق (خاتۇنيالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى سالدۇرىدۇ. كېيىن يەنە قورۇلۇن دەرياسى بويىغا خاتۇنيالىقنى سالدۇرىدۇ

تارىخىۋلوگىيىلىك ماتېرىياللىرىغا ئاساسلا- نغاندا، يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرقى ئېقىنى، تاغنۇ ئوراڭقاي ئېترايىدىن ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى (جەنۇبىي سىبىرىيە ئۇيغۇرلىرى) قۇرغان 15 چولاق - كېچىك قەدىمكى شەھەر - قالدۇق خارابىلىرى ۋە كۆلىمى چوڭراق بىر ئاياللەر تۇراغۇ جايىنىڭ خارابىسى تېپىلغان[21]. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر- لىرى شىمالىي بايلاق ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەدە قۇر- غان شەھەرلىنىڭ سانى 24 تىن ئاشىدۇ[22]. بۇ ش- ەھەرلەرنىڭ بەزىلىرى توغرىسىدا ئورخۇن مەڭۈ تاش يادناملىرىدا ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىدۇ؛ بەزى- لىرى تىلغان ئېلىنمايدۇ؛ بەزى شەھەرلەرنىڭ قۇ- رۇلغانلىقى، تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شەھەرلىنىڭ نامى نېمە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلمەيدۇ، شەھەرلىنىڭ كۆلىمى توغرىسىدىمۇ مەلۇمات بېرىل- مەيدۇ. يۇقىرقى شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى ئارخېئو- لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان شەھەرلەر بولۇپ، ئارخېئولوگلار بۇ شەھەرلەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئور- خۇن ئۇيغۇرلىرى قۇرغان شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مە- لۇماتلاردىن قارىغاندا، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە قورۇلغان شەھەرلەر ئىچىدە، ئاڭ چوڭ شەھەر ۋە پايتەخت قارابالغاسۇن شەھرى ھېسابلە- نىدۇ. بۇ شەھەر توغرىسىدا ئاڭ دەسلەپ تەسە- ئىنىي بەھرى بىر قەدەر ئېنىق ۋە كونكرېت مەلۇ- مات بېرىدۇ. تەسە ئىنىي بەھرى IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ بېشىدا ماۋارائۇننەھەر رايونىدىن چىقىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە بارغان ئەرەب ساياھەتچىسى ئەبۇ دۇلەف مىسئەر ئىبنى مۇھەلھىل ئۆزىنىڭ سەپىرنامىسىدە، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە بارغان ئەرەب ساياھەتچىسىدۇر. تەسە ئۇن ئېلىگ قاينىغاندىن كېيىن ئۇزىنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرى- گە ئاساسەن بىر ساياھەتنامە يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ساياھەتنامە «تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ئۇيغۇرخانلە- قىغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا: «تەسە ئىنىي بەھرى مۇتتەۋەي بايان قە- لىدۇكى ... ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ توقتۇز ئوغۇز- لار خاقانىنىڭ دۆلىتىگە بېرىشتا...ئوتلاقتا 20 كۈن يول يۈرگەن...يەتتە ئوت - چۆچ ۋە قۇدۇق- تىن باشقا ھېچنېمە يوق دالىدا 20 كۈن يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، 20 كۈنلۈك ئوزۇق - تولۇك بىلەن يولغا چىققان. ئۇ يۇ يولنى ئېيتىپ ئۆتۈپ، بىر- بىرىگ ئۇتتۇشىپ كەتكەن يېزىلار ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنى ئارىلاپ يەنە 20 كۈن يول يۈرگەن ..... شۇنچە كۆپ يول يۈرۈپ، ئۇ ئاخىرى پايتەختكە يېتىپ بارغان»، «ئۇ يابغۇ قىلىدۇكى، بۇ، يېزا ئىگىلىك مەھمۇ- لاتلىرى مول چولاق شەھەر بولۇپ، ئەترابى ئېنىز - ئېرىقلار ۋە زىچ كەتكەن يېزا - كەتلەر بىلەن قورشالغان. شەھەرنىڭ ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى ئۆمۈر دەرۋازىسى بار ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ئاھالە- سى زىچ، بازارلىرى قاينىق - ئاۋات، سودا ماللە- رىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئاھالىسى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن»، «ئۇ- نىڭ ئېيتىشىچە، (خاقان تۇرىدىغان) شەھەردىن بەش پەرسەخ تېرىدا تۇرۇپ قارىسا، خاقانىنىڭ چې- دىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇ ئالتۇندىن (ياسال- غان) بولۇپ، شەھەر قورغىنىنىڭ ئۈستىگە جاي- لاشقان. ئۇنىڭغا 100 ئادەم سغدىدىكەن»[23] دېيىلىدۇ. ئەرەب جۇغرافىيەشۇناسى ئەبۇلقاسىم ئۇبەي- دۇللاسىن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ (سلادى 825 /820—912 - يىللار) ئۆزىنىڭ «كىتاب ئال مەسالىك ۋە ئال مەمالىك» («مۇساپىلەر ۋە مەم- لىكەتلەر تەزكىرىسى») دېگەن كىتابىدا «يۇقىرە- قى ئۇيغۇر (بارسغان) دىن (توقتۇز ئوغۇزلار، (توقتۇز ئوغۇزلار) خاقانىنىڭ پايتەختىگىچە ئۈچ ئايلىق يول بولۇپ، يول بويىدا بەزى چولاق ۋە مۇنبەت يېزىلار بار، ئاھالىسى ئاتلارلا ئىكەن، بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوتقا چوقۇنىدىغان مەجۇسىلار ئىكەن؛ بەزىلىرى زىندىقلار (مانى مۇخلىسلىرى) ئىكەن. توقتۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى 12 ئۆمۈر دەۋرۈ- زىسى بارچولاق شەھەرە تۇرىدىكەن، شەھەر ئاھالە- لىرى ئىلاھقا ئېتىقادىدىغانلار — زىندىقلار ئە- كەن. بۇ شەھەرنىڭ سول تەرىپى (شىمالى)دە كىماكلار دۆلىتى بار، بۇ شەھەر جۇڭگونىڭ ئۇدۇ- لىدا بولۇپ، ئارىلىقى 300 پەرسەخ كېلىدۇ. توق- قۇز ئوغۇزلارخاقانىنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان ئۇتاۋى بولۇپ، بۇ ئالتۇن ئوتاۋ خاقان كورداسىنىڭ ئوت- ئىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئوتاۋغا 900 ئادەم سغدىدىن بولۇپ، ئوردىدىن بەش پەرسەخ يىراق- تىكى ئادەملەر ئۇنى كۆرەلەيدىكەن. ھالبۇكى كە- مالۇ خانلىقىنىڭ خانى بولسا، ئوت - چۆچ ۋە سۇ قوغلاشتۇرۇپ كۆچۈپ يۈرۈشكە لايىق چېدىرلاردا تۇرىدىكەن. تاراز (تالاس) بىلەن كىماكلار خانە-

خىنىڭ ئوردىسىغا ئوت قويۇپ ئارىلىقىدا 81 كۈنلۈك يا- قانى سەھرا يولى بار ئىكەن»[24] دەيدۇ. ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ ھەم بۇ يەردە قارابالغاسۇن شەھرى (ئوردۇبالىق) ھەققە- ئە مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنى توققۇز ئوغۇ- لار دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئىسلى توققۇز ئوغۇزلار بولۇشى كېرەك. توققۇز ئوغۇزلار ئىسلى «توققۇز ئوغۇزلار» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، ئە- رەب تارىخچىلىرى بىلەن جۇغرافىيەشۇناسلىرىنىڭ خاتە- رىلىرىدە ئۇيغۇرلار كۆپىنچە «توققۇز ئوغۇزلار» دەپ ئاتىلىدۇ. مەيلى توققۇز ئوغۇزلار بولسۇن ياكى توققۇز ئوغۇزلار بولسۇن، ئەسلىيەتتە ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھنىڭ يۇقىرقى مەلۇماتىغا مەزمۇن جەھەتتىن تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ مەلۇماتىغا ئوخ- شاپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆز كىتابىنى يازغاندا تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ساياھەتنامىسىدىن پايدىلانغان بولسا كېرەك. بۇ يەردە، شۇنى ئەسكەرتىش كېرەك- كى، تەسە ئىنىي بەھرى، قارابالغاسۇن شەھرە- نىڭ ئىككى چولاق ئۆمۈر دەرۋازىسى (قوۋۇقى) بار، دېمە، ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ ئىسلى تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ساياھەت- نامىسىدىن پايدىلىنىپ، قارابالغاسۇن شەھرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇنىڭدىن ئالغانلىقتى ئې- ئىنىق كۆرسىتىپ ئوتمەيدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ شەھرىنىڭ قوۋۇق سانىنى ئۆزلۈكسىدىن ئۆزگەرتۈۋەتكەنلىكى مۇم- كىن ئەمەس. قارىغاندا تەسە ئىنىي بەھرىنىڭ ساياھەتنامىسىدىمۇ ئەسلى قوۋۇقلار سانى 12 بو- لۇپ، كېيىنكى چاغدا كۆچمۇرۇش جەريانىدا ئىككى (2) نىڭ ئالدىدىكى «ئون» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك.

سلادى 840 - يىلى شىمالدىن بېسىپ كىر- گەن ياستۇنچىلار قارابالغاسۇن شەھرىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئۇلار قورۇلۇشلارنى يۇزۇپ، ئۆيلەرگ ئوت قويىدۇ. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى نابۇت قىلىپ، مەڭگۈ تاشلارنى چاقىدۇ. شەھەر ئەترابە- كى ئورالغۇ جايلار ۋە ئۇنىڭغا ئۇلىشىدىغان يېزا- . كەتلەرنى ۋەيران قىلىپ، ئۆيلىرىگ ئوت قويە- دۇ. ئۇمۇمەن ئۇلار قاندىقتۇر بىر غەزەز بىلەن شەھەرنى قانتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىدۇ. شۇ- نىڭدىن كېيىن، قارابالغاسۇن شەھرى تەدرىجىي ئىنسانلار تەرك ئەتكەن ۋەيران خارابىلىققا ئايلە-

ئاساس قىلىش ئۇچۇن تەييارلانغان) ساقلانغان»⑱ دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. يۇ. س. خۇدياكوۋنىڭ بايا- نى بىزنى بايبالىق شەھىرى توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. يۇ. س. خۇدىيا- كوۋ يەنە شىمالىي يايلاقتا ئۇيغۇرلارنىڭ پورباجىن، باجىن ئالاتاق ۋە ئۇچىنچى شاغۇنار دېگەن شەھەر قورغانلىرىنىڭبولغانلىقىنى كۆرسىتىپئۆتىدۇ⑲.

ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئۇچىنچى ئەۋ- لاد خاقانى بۆگۈخان (مىلادى 759 — 780 - يىللا- ر) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شەھەر قۇرۇلۇ- شىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئور- خۇن ئۇيغۇرخاقانلىقى ئۆزىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەنىدى. بۆگۈخان زور كۆلەملىك شەھەر قۇ- رۇلۇشىغا تۆتۈش قىلىپ، مىلادى 760- يىلى ئور- خۇن دەرياسى بويىدا قارابالغاسۇن شەھىرى (ئور- دۇبالىق) نى ياسىتىپ، ئۇنى پايتەخت قىلىدۇ. مە- لۇماتلارغا قارىغاندا، بۆگۈخان يەنە بۆگۈخان با- لىق، قۇنچۇي بالىق، قاشبالىق شەھەرلىرىنى بىنا قىلدۇرىدۇ. شۇنداقلا بۆگۈخان غەرب تەرەپكە يۇ- رۇش قىلغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا بالاساغۇن شەھە- رىنى ياسىتىدۇ. ئالائىددىن ئاتامالىك جۇۋەينى «تارىخ جاھانكۈشاي» دېگەن ئەسىرىدە بۇ ھەقتە «بۆگۈخان ..... تۇركستان چېگرىسىغا كەلگەندە ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن چىرايلىق بىر يايلاق- نى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ شۇ يەردە قە- لىپ، بالاساغۇن شەھىرىنى سالدۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ شەھەر «قۇزبالىق» دېيىلىدۇ»⑳ دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

ئورخۇن ئۇيغۇرخاقانلىقىنىڭ ئۆتىنچى ئەۋلاد خاقانى تۇنباغا خاقان، يەنى قۇتلۇق بىلگە خاقان (780 — 789 - يىللار) تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، تالاس سۇلالىسى شىيەنئەن مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىدۇ. شۇ يىلى، يەنى مىلادى 780 - يىلى تۇنباغا خاقان شىيەنئەن مەلىكىگە ئاتاپ ھازىر- قى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىدىكى ئىجىنا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا قۇنچۇي با- لىق (خاتۇنبالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى سالدۇرىدۇ. كېيىن يەنە قورۇلۇن دەرياسى بويىغا خاتونبالىقنى سالدۇرىدۇ

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىغا ئاساسلا- غاندا، يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى، تاڭنۇ ئورالتىقاي ئىتراپىدىن ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى (جەنۇبىي سىبىرىيە ئۇيغۇرلىرى) قۇرغان 15 چولۇق - كىچىك قەدىمكى شەھەر - قەلئە خارابىلىرى ۋە كۆلىمى چوڭراق بىر ئاھالىلەر تۇرالغۇ جايىنىڭ خارابىسى تېپىلغان㉑. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان مەلۇماتلاردىنقارىغاندا، قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر- لىرى شىمالىي يايلاق ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە قۇر- غان شەھەرنىڭ سانى 24 تىن ئاشىدۇ㉒. بۇ شە- ھەرلەرنىڭ بەزىلىرى توغرىسىدا ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادنامىلىرىدا ئېنىق مەلۇمات بېرىلىدۇ؛ بەزە- لىرى تىلغا ئېلىنمايدۇ؛ بەزى شەھەرلەرنىڭ قۇ- رۇلۇنلىقى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شەھەرنىڭ نامى نېمە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلمەيدۇ، شەھەرنىڭ كۆلىمى توغرىسىدىمۇ مەلۇمات بېرىل- مەيدۇ. يۇقىرىقى شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى ئارخېئو- لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان شەھەرلەر بولۇپ، ئارخېئولوگلار بۇ شەھەرلەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئور- خۇن ئۇيغۇرلىرى قۇرغان شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مە- لۇماتلاردىن قارىغاندا، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە قۇرۇلغان شەھەرلەر ئىچىدە ئەڭ چوڭ شەھەر ۋە پايتەخت قارابالغاسۇن شەھىرى ھېسابلا- نىدۇ. بۇ شەھەر توغرىسىدا ئەڭ دەسلەپ تەمىم ئىبنى بەھرى بىر قەدەر ئېنىق ۋە كونكرېت مەلۇ- مات بېرىدۇ. تەمىم ئىبنى بەھرى IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ بېشىدا ماۋارائۇننەھىر رايونىدىن چىقىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە بارغان ئەرەب ساياھەتچىسىدۇر. تەمىم ئۆز ئىلىگە قايتقاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرە- گە ئاساسەن بىر ساياھەتنامە يېزىپ چىقىدۇ. بۇ ساياھەتنامە «تەمىم ئىبنى بەھرىنىڭ ئۇيغۇرخانلە- قىغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا: «تەمىم ئىبنى بەھرى مۇتتەۋي بايان قە- لىدۇكى ... ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ توققۇز ئوغۇز- لار خاقانىنىڭ دۆلىتىگە بېرىشتا... ئوتلاقتا 20 كۈن يول يۈرگەن... پەقەت ئوت - چۆپ ۋە قۇدۇق- تىن باشقا ھېچنېمە يوق دالىدا 20 كۈن يول

يۇرۇشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، 20 كۈنلۈك ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن يولغا چىققان. ئۇ بۇ يولنى بېسىپ ئۆتۈپ، بىر- بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يېزىلار ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنى ئارىلاپ يەنە 20 كۈن يول يۈرگەن ..... شۇنچە كۆپ يول يۈرۈپ، ئۇ ئاخىرى پايتەختكە يېتىپ بارغان»، «ئۇ بايان قىلىدۇكى، بۇ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇ- لاتلىرى مول چوڭ شەھەر بولۇپ، ئەتراپى ئېتىز - ئېرىقلار ۋە زىچ كەتكەن يېزا - كەنتلەر بىلەن قورشالغان. شەھەرنىڭ ئاھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى تۆمۈر دەرۋازىسى بار ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ئاھالە- سى زىچ، بازارلىرى قايناق - ئاۋات، سودا مالىلە- رىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئاھالىسى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن»، «ئۇ- نىڭ ئېيتىشىچە، (خاقان تۇرىدىغان) شەھەردىن بەش پەرسەخ نېرىدا تۇرۇپ قارىسا، خاقانىنىڭ چې- دىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇ ئالتۇندىن (ياسال- غان) بولۇپ، شەھەر قورغىنىنىڭ ئۈستىگە جاي- لاشقان. ئۇنىڭغا 100 ئادەم سىغىدىكەن» ㉓ دېيىلىدۇ. ئەرەب جۇغراپىيۈنى ئەبۇلقاسىم ئۇبەي- دۇللابىن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ (مىلادى 825 /820—912 - يىللار) ئۆزىنىڭ «كىتاب ئەل مەسالىك ۋە ئەل مەمالىك» («مۇساپىلەر ۋە مەم- لىكەتلەر تەزكىرىسى») دېگەن كىتابىدا «يۇقىرە- قى نۇشجان (بارسىغان) دىن «توققۇز غۇزلار، (توققۇز ئوغۇزلار) خاقانىنىڭ پايتەختىگىچە ئۈچ ئايلىق يول بولۇپ، يول بويىدا بەزى چوڭ ۋە مۇنبەت يېزىلار بار، ئاھالىسى ئاتارلار ئىكەن، بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوتقا چوقۇنىدىغان مەجۇسىلار ئىكەن؛ بەزىلىرى زىنىدىقلار (مانى مۇخلىسلىرى) ئىكەن. توققۇز غۇزلارنىڭ خاقانى 12 تۆمۈر دەرۋا- زىسى بارچوڭ شەھەردە تۇرىدىكەن، شەھەر ئاھالە- لىرى ئىلاھقا ئىشەنمەيدىغانلار — زىنىدىقلار ئى- كەن. بۇ شەھەرنىڭ سول تەرىپى (شىمالى) دە كىماكلار دۆلىتى بار، بۇ شەھەر جۇڭگونىڭ ئۇدۇ- لىنىدا بولۇپ، ئارىلىقى 300 پەرسەخ كېلىدۇ. توق- قۇز غۇزلار خاقانىنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان ئۇتاۋى بولۇپ، بۇ ئالتۇن ئوتاۋ خاقان ئوردىسىنىڭ ئۈس- تىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئوتاۋغا 900 ئادەم سىغىدىغان بولۇپ، ئوردىدىن بەش پەرسەخ يىراق- تىكى ئادەملەر ئۇنى كۆرەلەيدىكەن. ھالبۇكى كە- مالىك خانلىقىنىڭ خانى بولسا، ئوت - چۆپ ۋە سۇ قوغلاشتۇرۇپ كۆچۈپ يۈرۈشكە لايىق چېدىرلاردا تۇرىدىكەن. تاراز (تالاس) بىلەن كىماكلار خانە- نىڭ تۇرىدىغان ئورنى ئارىلىقىدا 81 كۈنلۈك قا- قاس سەھرا يولى بار ئىكەن»㉔ دەيدۇ. ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابىن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ ھەم بۇ يەردە قارابالغاسۇن شەھىرى (ئوردۇبالىق) ھەققە- دە مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنى توققۇز غۇز- لار دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئەسلى توققۇز غۇزلار بولۇشى كېرەك. توققۇز غۇزلار ئەسلى «توققۇز ئوغۇزلار» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ يېزىلىشى بولۇپ، ئە- رەب تارىخچىلىرى بىلەن جۇغراپىيۈنلىرىنىڭ خاتە- رىلىرىدە ئۇيغۇرلار كۆپىنچە «توققۇز غۇزلار» دەپ ئاتىلىدۇ. مەيلى توققۇز غۇرلار بولسۇن ياكى توققۇز غۇزلار بولسۇن، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابىن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھنىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتى مەزمۇن جەھەتتىن تەمسىم ئىبنى بەھرىنىڭ مەلۇماتىغا ئوخ- شاپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆز كىتابىنى يازغاندا تەمسىم ئىبنى بەھرىنىڭ ساياھەتنامىسىدىن پايدىلانغان بولسا كېرەك. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش كېرەك- كى. تەمسىم ئىبنى بەھرى، قارابالغاسۇن شەھرى- نىڭ ئىككى چوڭ تۆمۈر دەرۋازىسى (قوۋۇقى) بار، دېسە، ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابىن ئابدۇللا ئىب- نى ھۇرداذبېھ، ئۇنىڭ 12 تۆمۈر دەرۋازىسى بار، دەيدۇ. ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابىن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ ئەسلى تەمسىم ئىبنى بەھرىنىڭ ساياھەت- نامىسىدىن پايدىلىنىپ، قارابالغاسۇن شەھرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇنىڭدىن ئالغانلىقى ئې- نىق كۆرىنىپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ شەھەرنىڭ قوۋۇق سانىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆزگەرتىۋېتىشى مۇم- كىن ئەمەس. قارىغاندا تەمسىم ئىبنى بەھرىنىڭ ساياھەتنامىسىدىمۇ ئەسلى قوۋۇقلار سانى 12 بو- لۇپ، كېيىنكى چاغدا كۆچۈرۈش جەريانىدا ئىككى (2) نىڭ ئالدىدىكى «ئون» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك.

مىلادى 840 - يىلى شىمالدىن بېسىپ كىر- گەن باسقۇنچىلار قارابالغاسۇن شەھرىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئۇلار قورۇلۇشلارنى بۇزۇپ، ئۆيلەرگە ئوت قويىدۇ. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى نابۇت قىلىپ، مەڭگۈ تاشلارنى چاقىدۇ. شەھەر ئەتراپە- دىكى تۇرالغۇ جايلار ۋە ئۇنىڭغا ئۇلىشىدىغان يېزا - كەنتلەرنى ۋەيران قىلىپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويە- دۇ. ئومۇمەن ئۇلار قانداقتۇر بىر غەرەز بىلەن شەھەرنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىدۇ. شۇ- نىڭدىن كېيىن، قارابالغاسۇن شەھرى تەدرىجىي ئىنسانلار تەرك ئەتكەن ۋەيرانە خارابىلىققا ئايلە-

شىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ قۇرغۇچىلىرى ۋە ئىگىلىرى ئۇنىڭدىن يىراقلاپ كېتىدۇ ۋە ئۇنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش پۈرسىتى بولمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئۇ كىشىلەرنىڭ يا-دىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، كىشىلەر ئۇنى قايتا ئۇچرىتىدۇ. مىلادى 1618 - يىلى بە-رىنچى بولۇپ جۇڭگوغا كەلگەن رۇس سەيياھى ئۇۋان پىدىلىن سەپەر ئۈستىدە ھازىرقى موڭغۇلىيە يايلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، دالادا كېزىپ يۈرگىنىدە كەڭ يايلاقتىكى ياۋا ئوت - چۆپلەر ئىچىدە قالغان چوڭ بىر خارابە-نى ئۇچرىتىدۇ. كۆتۈلمىگەن بۇ ئىش ئۇنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇ بىرنەچچە جايدىكى غايەت چوڭ قە-دىمكى شەھەر خارابىسىنى كۆرىدۇ. ئۇ كېيىنكى چاغدا كۆرگەنلىرى ئۈستىدە توختىلىپ، بۇ قەدىمە-كى شەھەر «تۆت چاسا قىلىپ قۇرۇلغان بولۇپ، ھەربىر بۇلۇڭىدا سۇپىسى بار. سۇپا ئۈستىگە قۇ-رۇلغان ناھايىتى چوڭ كۆزىتىش مۇنارى بار. سې-پىلىنىڭ ئاستىنقى قىسمى تەكشىلەپ ياسالمىغان تاشلاردىن قوپۇرۇلغان، ئۈستۈنكى قىسمى خىشتا قوپۇرۇلغان ..... ئوردا قەسىرىنىڭ ھويلىسىدا پاكار خىش تاملار بار، قەسىر ئۆگزىسىنىڭ ئاس-تىنقى تەرىپىدە ناھايىتى رەتلىك سىزىلغان ھەر خىل رەڭدىكى نەقىش بېزەكلەر بولۇپ، ئادەمنى ئۆزىگە بەكمۇ مەپتۇن قىلىۋالىدۇ» [25] دەپ يازىدۇ. لېكىن كىشىلەر ئۇنىڭ مەلۇماتىغا گۇمان بىلەن قارايدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدۇ. 1949 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىنىڭ سول قىرغىقى (شىمالى) دىكى بىر قەدىمىي شەھەر خا-رابىسىنى قېزىپ تەكشۈرىدۇ. بۇ، يايلاقتىكى كەڭ چوڭ خارابە بولۇپ، كۆلىمى 25 كۋادرات كىلومې-تىر. پۈتۈن شەھەر ئىچكى شەھەر، تاشقى شەھەر ۋە ئوردا شەھىرىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن تار-كىب تاپقان. ئىچكى شەھەر بىر كۋادرات كىلومې-تىر بولۇپ، ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان، ئاھالىلەر قويۇق ئورۇنلاشقان ئاھالىلەر تۇرالغۇ رايونى ئىكەن. ئوردا شەھىرىنىڭ كۆلىمىمۇ بىر كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، سېپىلىنىڭ قالدۇق تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتىر، مۇداپىئە ئىستېھكامى (ئوردا شەھىرى قوغدىنىش راۋىقى) نىڭ ئېگىزلىكى 12 مېتىر، ئوردا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان كۆزىتىش راۋىقىنىڭ ئې-گىزلىكى 14 مېتىر ئىكەن. ئارخېئولوگلار ئوردا شەھىرىدىكى قەسىر - سارايلارنى ئالاھىدە قېزىپ تەكشۈرگەن بولۇپ، قەسىر - سارايلار ناھايىتى كۆركەم سۈرەتلەر چوشۇرۇلگەن كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن. ئوردا شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە جايلاشقان قاراۋۇل مۇنارىنى تەكشۈر-گەندە شۇ نەرسە بايقالغانكى، ئۇ كۆپ قەۋەتلىك قۇرۇلۇش بولۇپ، تاملىرى تەكشى سۇۋالغان، ئىسسىنىش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلغان، ئىشكىلە-رى نەپىس تۇچ بېزەكلەر بىلەن بېزەلگەن، ساپال-دىن ئىشلەنگەن سۇ چىقىرىش نولىرى ۋە مەرمەر-دىن قاپارتما نەقىشلەر ئورنىتىلغانىكەن. ئوردا شە-ھىرىنىڭ جەنۇبىدا يەنە ئىبادەتخانا رايونى بولۇپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىبادەت قىلىشى ئۈچۈن، بۇ يەر-گە ئايرىم ئىبادەتخانا ياسالغان. ئىبادەتخانا يېنىدا قەبرىستانلىق بولۇپ، بۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلە-رىنىڭ خاقانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتىنىڭ قەبرە-تانلىقى ئىكەن. بۇ يەردە چېقىلىپ كەتكەن مەڭگۈ تاشلار بار بولۇپ، ئوردا شەھىرى بىلەن ئىچكى شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇتاش كەتكەن ھويلا - ئارام-لار ۋە مۇڭاپىق پىلانلانغان كوچا ۋە رەستىلەر بار ئە-كەن. شەھەرنىڭ سىرتقى سېپىلىنىڭ سىرتىدا بولسا، كەڭ كەتكەن ئېتىزلىقلار ۋەيىزا. كەنتلەر بار بولۇپ، يېزا - كەنتلەردىكى ھەممە ئائىلىدە دېگۈدەك ئىشىك ئالدىدا سۇپىلىق بارلىق ياكى يار-غۇنچاق بار ئىكەن. شەھەر ئىچىدىكى ئاھالىلەر رايونىدىكى كوچىلاردا ئادەتتىكى تۇرالغۇ ئۆيلەر ۋە ھەر خىل قول- ھۈنەرۋەنچىلىك ئۇستىخانىلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەر ۋە ئۇستىخانىلارنىڭ خارابىلىرى-دىن ھەر خىل ساپال قاچىلار ۋە مېتال قاچا - قۇچا بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى ھەمدە قول - ھۈنەرۋەنچە-لىك سايمانلىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان. ئارخېئولوگلارنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، خارابىلارنىڭ قىياپىتى شە-ھەرنىڭ مەقسەتلىك ھالدا قەستەن ۋەيران قىلىنى-غانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. تەكشۈرۈلگەن ھەرقايسى جايلار — ئوردا شەھىرى، مۇداپىئە ئىستېھكامى (ئوردا شەھىرى قوغدىنىش راۋىقى)، ئوردا شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە جايلاشقان قاراۋۇل مۇنارى، ئىبادەتخانا ۋە شەھەر-نىڭ باشقا رايونلىرىنىڭ ھەممىسىدىن ئوتتا كۆيگەن توپا قاتلىمى ۋە ئىس ئىزلىرى بايقالغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مۇنداق بىر ئەھۋال كۆزگە ئېنىق تاش-لىنىپ تۇرغان، شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپىدە-

كى دېھقانچىلىق رايونىدىكى بارلىق ئۆيلەرنىڭ ئال-
دىدىكى سۇپىلىق باراڭلار بىلەن يارغۇنچاقلارنىڭ
ھەممىسى بۇزۇپ تاشلانغان. قەبرىستانلىقتىكى خا-
تىرە تاشلارمۇ چېقىۋېتىلگەن ياكى ئۆرۈۋېتىلگەن.
يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن باشقۇنچىلارنىڭ شەھەرنى
مەقسەتلىك ھالدا ۋەيران قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغە-
لى بولىدۇ. شەھەرنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ئونىڭ-
دىن قەدىمكى يارماقلار تېپىلغان بولۇپ، بۇ يار-
ماقلارنىڭ ئەڭ كېيىن بولغىنى مىلادىيە 840 -
يىلى قۇيۇلغان. يارماقتىكى بۇ يىلنامە شەھەرنىڭ
شۇ يىلى ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ۋە شۇنىڭدىن كې-
يىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلمەي، شۇ پېتىچە قالغانلە-
قىنى كۆرسىتىدۇ. ئوردا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى
قەبرىستانلىقتىكى چېقىلغان مەڭگۈ تاشلاردىكى ياد-
نامىلەردىن شۇ نەرسە مەلۇم بولغانكى، بۇلار ئەسلى
ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى خاقانلىرىنىڭ شەنگە
ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاشلار ئىدى. بۇ مەڭگۈ تاشلار
مەزكۇر ھەشەمەتلىك، ھەيۋەتلىك ۋە چوڭ كۆلەم-
لىك شەھەرنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پاي-
تەختى ئىكەنلىكىنى، يەنى تارىختا مەشھۇر بولغان
قارابالغاسۇن شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇ-
رۇپ بېرىدۇ㉖.

يۇقىرىقى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگە-
يىلىك تەكشۈرۈشتە ئېنىقلانغان مەلۇماتلاردىن
شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەج-
دادلىرى ناھايىتى بۇرۇنلا، يەنى مىلادىدىن بۇرۇن-
قى دەۋرلەردە ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي جۇ سۇلالە-
سى دەۋرىدىلا شەھەر - قورغانلارنى بىنا قىلغان،
شۇنداقلا مەلۇم كۆلەمدىكى پايتەختلەرنى قۇرغانە-
دى. ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە،
ئۇيغۇرلار بىر مۇنچە شەھەرلەرنى قۇرغان. مىلادە-
يە 760 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ
تۆتىنچى ئەۋلاد خافانى بۆگۈخان ئورخۇن دەرياسى
بويىدا مەشھۇر قارابالغاسۇن شەھىرىنى ياسىتىدۇ.
بۇ شەھەر مىلادىيە 744 - يىلىدىن 840 - يىلىغە-
چە㉗ ھۆكۈم سۈرگەن ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقە-
نىڭ پايتەختى بولىدۇ. ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقە-
نىڭ زېمىنى پۈتۈن شىمالىي يايلاق، جەنۇبىي سە-
بىرىيە ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، ھەتتاكى يەتتە
سۇ رايونىغىچە بولغان كەڭ زېمىنىنى ئۆز ئىچە-
گەئالاتتى㉘. ئەينى زاماندا قارابالغاسۇن شەھىرى
مانا مۇشۇنداق كەڭ زېمىنلىق سىياسىي، ئىقتىسا-
دىي ۋە مەدەنىيەت ھەمدە سودا. سېتىق ئىشلىرى
مەركىزى بولغانىدى. بۇ شەھەر قات-قات ئېگىز
سېپىللار بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەھەر ئىچىدە
كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك ئوردا قەسىرلىرى، مە-
كتەپلەر، ئىبادەتخانا، كۆزىتىش مۇنارى، مۇداپە-
ئە ئىستىھكاملىرى، زىچ سېلىنغان ئولتۇراق ئۆي-
لەر، رەتلىك پىلانلانغان رەستە ۋە كوچىلار، با-
زارلار، ھەربىي لاگېر ۋە ھەر خىل قول - ھۈنەر-
ۋەنچىلىك ئۈستەخانىلىرى قاتارلىقلار بار ئىدى.
شەھەر ئەتراپىدا بولسا، تۈتاش كەتكەن ئېتىزلار،
ھەرقايسى جايلارغا ئورۇنلاشقان بېزا - كەنتلەر بار
ئىدى. بۇ چوڭ شەھەردىن تەرەپكە سو-
زۇلغان چوڭ يوللار بولۇپ، بۇ يوللار ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكى چاڭئەن شەھىرى قاتارلىق شەھەر-
لەرگە، سىبىرىيە ۋە چوڭ ھېنگان تاغلىرىنىڭ
شەرقىدىكى جايلارغا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چوڭ
شەھەرلەرگە تۇتىشاتتى. يول بويلىرىدا چوڭ -
كىچىك شەھەر ۋە بازار - جەڭلار ھەمدە ئۆتەڭلەر
بولۇپ، خاقانلىق بۇ يوللار ئارقىلىق ئەتراپتىكى
قوشنا ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۆز ئارا
باردى - كەلدى قىلاتتى، ئەلچىلەرنى ئەۋەتەتتى،
سودا كارۋانلىرىنى يۈرگۈزۈپ، سودا - سېتىق
ئىشلىرىنى يۈرگۈزەتتى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرات-
تى شۇنداقلا تەرەپتىن بۇ شەھەرگە ئەلچى
ئۆمەكلىرى، سودا كارۋانلىرى، راھىبلار، سەيـ-
ياھلار ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇراتتى. ئەرەب سەييا-
ھى تەمىم ئىبنى بەھرى ۋە ئەرەب جۇغراپىيۇنى ئەبۇلقا-
سىم ئۇبەيدۇللابىن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ خاتە-
رىلىرى ھەمدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئو-
لوگلىرىنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈپ ئېلان قىلغان مە-
لۇماتلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قارا-
بالغاسۇن شەھىرى قەدىمكى شىمالىي يايلاقتا 760
- يىلدىن ئىلگىرى قۇرۇلغان شەھەرلەر ئىچىدە
ئەڭ چوڭ شەھەر ۋە پايتەخت. ئۇ مىلادىيە 918
- يىلى قۇرۇلغان لياۋ سۇلالىسى پايتەختى ئوستۇن-
كى ئاستانىدىن 158 يىل ئىلگىرى، يەنى بىر يې-
رىم ئەسىر ئىلگىرى بىنا قىلىنغان بولۇپ، كۆلەم
جەھەتتىمۇ ئوستۇنكى ئاستانىدىن چوڭ ئىدى. بۇ
ئەمەلىي پاكىت قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ قەدىمدە
شىمالىي يايلاقتا قۇرۇلغان ئەڭ چوڭ تۇنجى شەھەر
ۋە پايتەخت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىزاھلار:

① ۋالىف دافالىف: «شىمالدىكى كۆچمەن چارۋە-
چى مىللەتلەر قۇرغان تۇنجى پايتەخت»، «جۇڭگو
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى گېزىتى»، 1987 - يە-

لى 11 - ژاپنىڭ 27 - كۈنىدىكى سانى.

② «سىخەي» («سۆز دېڭىزى»)، 1980 - يىلى نەشرى، بىرىنچى بېسىلىشى، 1036 - بەت، «لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇستۇنكى ئىستانىسى» دېگەن تارماققا قارالغ.

③ «نۇر گېزىتى» نىڭ 1978 - يىلى 8 - ژاپنىڭ 6 - كۈنىدىكى «جەنگو دەۋرىدىكى جۇڭشەن بەگلىكىدىن قالغان يادىكارلىقلار ۋە ئىزلاردىكى مۇھىم بايقاشلار» دېگەن ماقالە بىلەن «جۇڭگو مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى گېزىتى» نىڭ 1995 - يىلى 5 - ژاپنىڭ 28 - كۈنىدىكى «... پىڭشەندىكى جۇڭشەن بەگلىكى قەدىمكى شەھىرىنى قوغداش دەسلەپكى ئۇنۇمگە ئېرىشتى» دېگەن ماقالىگە قارالغ.

④ سىماچىيەن: «تارىخي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، خەنزۇچە نەشرى، 2881 -، 2882 - بەتلەر.

⑤ شالغ يۈ: «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمي بايان»، خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى، خەنزۇچە، 18 - بەت.

⑥ سىماچىيەن: «تارىخي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، خەنزۇچە نەشرى، 2881 -، 2882 - بەتلەر.

⑦ «مىللەت لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، 53 - بەت.

⑧ سىماچىيەن: «تارىخي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى خەنزۇچە نەشرى، 2885 - بەت.

⑨ يۇقىرىقى كىتاب 2892 - بەت.

⑩ بەن گۇ: «خەننامە. چېن تالغ تەزكىرىسى».

⑪ چېن شاۋدى: «ھونلار جەمئىيىتىنىڭ ماددىي تۇرمۇشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1989 - يىل 1 - سان.

⑫ «مىللەت لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى، 860 - بەتكە قارالغ.

⑬ «كونا تاڭنامە» دىكى «تۇركلەر تەزكىرىسى» گە قارالغ.

⑭ ⑮ ماچاڭشۇ: «تۇركلەر ۋە تۇرك خاقانلىقى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1957 - يىلى نەشرى، رەسىم چوشەندۈرۈشى، 1 - بەتكە قارالغ.

⑯ «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسى» گە قارالغ؛ يالغ شېڭمىن: «ئۇيغۇرلار تارىخى»، جىلىن ماۋارىپ نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، خەنزۇچە، 161 - بەتكە قارالغ.

⑰ «بايانھور مەڭگۈ تېشى يادنامىسى»، ئاھۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 117 -، 121 - بەتلەر.

⑱ ⑲ يۇ. س. خۇدياكوۋ: «موڭغۇلىيە تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە دائىر يادىكارلىقلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 1 - سان.

⑳ ئالائىدىن ئاتامالىك جۇۋەينى: «تارىخ جاھانگۈشاي»، خەنزۇچە 1 - توم، 43 - بەت.

㉑ ㉒ يالغ شېڭمىن: «ئۇيغۇرلار تارىخى»، جىلىن ماۋارىپ نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 161 - بەت.

㉓ تەممىم ئىبنى بەھرى: «تەممىم ئىبنى بەھرىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىغا قىلغان سايا ھەت خاتىرىسى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتماتېرىياللىرى»، 1984- يىل 1- سان، 93-، 94- بەتلەر.

㉔ ئەبۇلقاسىم ئۇبەيدۇللابن ئابدۇللا ئىبنى ھۇرداذبېھ: «كىتاب ئەل مەسالىك ۋە ئەل مەماللىك» («مۇساپىلەر ۋە مەملىكەتلەرتەزكىرىسى»)، 1991 - يىل، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، خەنزۇچە نەشرى 34 - بەت.

㉕ پوگروۋسكى: «سىبىرىيىلىك كازاك ئىدۋان پىدىلىننىڭ 1618 - يىلى موڭغۇلىيە ۋە جۇڭگوغا سايا ھەتلىرى» روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى رۇس فىلولوگىيە بۆلۈمى تۈزگەن، 1913 - يىلى سانت پېتىر بۇرگ نەشرى، مەزكۇر ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن مالۇمات يالغ شېڭمىننىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى» دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى، 2 - بەتكە قارالغ.

㉖ ㉗ ㉘ يالغ شېڭمىننىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى» دېگەن كىتابى 2 - 4 - بەتلەرگە قارالغ.

(پوچتا نومۇرى: 830043)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

يەر - جاي ناملىرى تەتقىقاتىغا ئائىت بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يەر - جاي ناملىرى ئىلمى نۇقتىسىدىن ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىكى بىر قىسىم يەر - جاي ناملىرىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە مەنىسى يورۇتۇپ بېرىلىدۇ. شۇنداقلا يەر - جاي ناملىرى تەتقىقاتىدا ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر ۋە بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ چارە- ئۇسۇللىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文从地名学的角度，对新疆维吾尔自治区范围内的部分地名形成的历史背景，地名含义作了说明，同时指出地名研究中存在的某些问题并提出解决这些问题的方法。

Abstract: This article, starting from the point of toponomy, shows the historical background and connotation of name of some places in Xinjiang Uighur Autonomous Region. Further more, it points out some problems occurred in toponymy and solutions to them.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ناھايىتى نۇرغۇن يەر - جاي نامى بار. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئىشلىرى نازارىتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق يەر ناملىرى كومىتېتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى ۋە يەر ناملىرى ما- تېرىيالى» دېگەن كىتابنى بىرلىكتە تۈزۈپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭغا تاغ - دەريا، كۆل، مەھەللە، كوچا، چۆل ۋە ئۆتەڭ قاتارلىقلار كىرگۈزۈلمىگەن بولسىمۇ، ئاھالە كومىتېتى ۋە كەنتتىن يۇقىرى مەمۇرىي بىرلىكلەردىن 10 مىڭى كىرگۈزۈلگەن.

يەر ناملىرىنى تارىخ، جۇغراپىيە ۋە تىلشۇناس- لىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىپ، بۇ نام نېمە ئۈ- چۈن مۇشۇنداق ئاتالغانلىقىنى، قانداق مەنە بېرىدە- غانلىقىنى يورۇتۇپ بېرىش زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۆپ مىللەت- لىك رايون. شۇڭا رايونىمىزدىكى ھەرقايسى مىل- لەتلەر ئۆز يۇرتىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى بويىچە نام بەرگەن. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى يۇرتلارغا ئۇمۇمەن ئۇيغۇرچە نام بېرىل- گەن بولسا، شىمالىي شىنجاڭدىكى يۇرتلارغا ئۇي- غۇرچە نام بېرىشتىن تاشقىرى، قازاقچە، موڭغۇل- چە ۋە خەنزۇچە نام بېرىلگەن. مەسىلەن: ئاقتاس كەنتى، جالغىز ئاغاش كەنتى، جۇماباي كەنتى، سارشوقا كەنتى، قوسقار باي كەنتى، ... دېگەندەك ناملار قازاقچە قويۇلغان ناملار جۇملىسىگە كىرسە، بولغۇنتاي كەنتى، خارسالا كەنتى، قارمودون كەن-

• رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى.

تى، بايىنبۇلاق كەنتى، ... دېگەندەك يۇرت ناملىرى موڭغۇلچە قويۇلغان ناملار جۇملىسىگە كىرىدۇ. باجياخۇ كەنتى، جۇجاۋەن كەنتى، چىداۋان كەنتى، گەنگۇ كەنتى... دېگەندەك يەر ناملىرى خەنزۇچە قويۇلغان ناملار جۇملىسىگە كىرىدۇ.

ئونوموستىكا تەتقىقاتى ناھايىتى ئىنچىكە ئىلمي خىزمەت بولۇپ، ئۇ ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش خىزمىتى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بەزىبىر يەر ناملىرىغا پەرەز بىلەن باھا بېرگىلى بولمايدۇ. ئەگەر قىياسەن باھا بېرگەندە شۇ نامنىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىنى يورۇتۇپ بېرگىلى بولمايدۇ. ئېيتايلى، يەر ناملىرى ئىچىدە بۇتانام كەنتى (قەشقەردە)، قاراساقال كەنتى (قەشقەردە)، توپىدىنمازار كەنتى (قەشقەردە)، لىچىنئاتام كەنتى (خوتەندە)، ھەزرىتىپىر كەنتى (يەكەندە)، ئۇلۇغئاتا كەنتى (قاراقاشتا)، ئۇزۇنساقال كەنتى (قەشقەردە)... دېگەندەك ناملار بار. بۇ ناملاردىكى «بۇتانام»، «قاراساقال»، «ئۇزۇنساقال»، «ئۇلۇغئاتا»، «ھەزرىتىپىر»، «لىچىنئاتام» دېگەنلەر كىم؟ بۇلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداقلا بۇ يۇرتلارنىڭ نامىنى يورۇتۇپ بېرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئۇزۇن زامان ئۆڭچىلىق تۈرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇلار ئۆڭ غەنىمەتلىرىنىڭ گۈشى بىلەن ئوزۇقلىنىپ، تېرىسىدىن كىيىم - كېچەك كىيگەن دەسلەپكى چاغلاردا تاش، كالتەكىنى ئۆڭ ئۆڭلاش ۋاستىسى قىلغان بولسا، كېيىن ئۆڭ قوراللىرى تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، نەيزە، ئوقيا بارلىققا كەلگەن. كېيىن يەنە تەرەققىي قىلىپ، توزاق، قاپقان ئىجاد قىلىنغان. ئىت، بۇركۇت، قارچۇغا قاتارلىقلار قولغا ئۆگىتىلگەندىن كېيىن، بۇلار ئۆڭ ئۆڭلاشتا بىردىنبىر قورال بولۇپ قالغان.

ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۆڭچىلىققا دائىر سۆزلەر بىلەن ياسالغان پاۋان كەنتى، پاۋان مەھەللىسى كەنتى، توزاقچى كەنتى، چاغرى كەنتى، قارچۇغا كەنتى، ئۆڭچى مەھەللىسى كەنتى دېگەندەك ناملار بىزدە ئۆڭچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىنسانلار ئۆڭچىلىق قىلىش جەريانىدا ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ قولغا ئۆگىتىپ ئۇلارنى كۆپەيتىكەن. شۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي ھالدا چارۋىچىلىق بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز ئۆڭچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشىنى كەچۈرۈشكە باشلىغان. شۇڭا يۇرتىمىزدا چارۋىچىلىققا دائىر سۆزلەر بىلەن ياسالغان يۇرتلار بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: قىشلاق كەنتى، دۆڭقوتان كەنتى، ئۇلۇغيايلاق كەنتى، يارقوتان كەنتى، ... دېگەندەك كەنتلەر ئەنە شۇنداق يۇرتلار جۇملىسىگە كىرىدۇ.

خەلقىمىز كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم دېھقانچىلىق ھاياتىغا كۆچكەن. شۇڭا سۇ قۇرۇلۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ھەممىگە مەلۇمكى، سۇ ھاياتلىق مەنبەلىرىدىن بىرى. شۇڭا ئاپتونوم رايونىمىزدا سۇ قۇرۇلۇشىغا دائىر سۆزلەر بىلەن ياسالغان بۇقاتمىنى كەنتى، بۇلاق كەنتى، توسما كەنتى، توما كەنتى، چۇشۇرگە كەنتى، قۇرۇق كەنتى، كارىز يېزىسى (كەنتى)، كۆل كەنتى، ئۆستەڭ كەنتى، ئېرىق كەنتى دېگەندەك يۇرت ناملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.

كارىز — سۇ قۇرۇلۇشىدا ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خاس ئىجادىيەتلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر خەلقى دېھقانچىلىقتا سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كارىزنى ئىجاد قىلغان. كارىز ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇن تۇرپان ۋە بەشبالىقنى سايا‌ھەت قىلغان سۇلۇك دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋالۇك يەندې تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ زىرائەت ۋە باغلارنى كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىدىغانلىقىنى، تۈگمەن ماڭدۇرىدىغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. ئاپتونوم رايونىمىزدا كارىز سۆزى بىلەن ياسالغان يېزا كەنت ۋە ئاھالە كومىتېتىدىن ئوتتۇز نەچچەسى بار.

شىنجاڭدا كارىز ئەڭ كۆپ تارقالغان جاي تۇرپان ئويمانلىقىدىكى تۇرپان، پىچان توخسۇنلاردۇر. بۇلاردىن باشقا يەنە قۇمۇل، ئاراتۇرۇك،

گۈچۈك، كۆچا قاتارلىق جايلاردىمۇ بار. مەلۇماتلا-
رغا قارىغاندا، تۇرپان رايونىدىكى كارىزلارنىڭ سا-
نى 1237 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 5 — 6 مىڭ كىلو-
مېتر كېلىدىكەن. ھازىر يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ
تۆۋەنلەپ كېتىشى، كارىزلارنىڭ گۈمۈرۈلۈپ چۈ-
شۈشى سەۋەبلىك ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتقان
كارىزلارنىڭ سانى ئازلاپ بارماقتا.

ھازىر بار بولغان كارىزلار تۈرلۈك ناملار بە-
لەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: كارىزغا ئېگە-
دارچىلىق قىلغۇچى ئورۇن ۋە شەخسنىڭ نامى
بىلەن، (ئوردا كارىز، زېرىپ كارىزى...)، كارىز
ئېگىلىرىنىڭ ئەمەل - مەنسىپى بىلەن (خەنىپ
كارىزى، مايۇنى كارىزى...)، كارىز ئېگىلىرى-
نىڭ لەقىمى بىلەن (چەكمەن كارىزى)، بەزى
كارىزلار مىللەت نامى بىلەن (ئەنجان كارىزى،
تۇڭگان كارىزى)، بەزى كارىزنىڭ ئورۇنلاشقان
جۇغراپىيىلىك ئورنى بىلەن (ئويمان كارىز، تۈر-
كارىز، ياقا كارىز) ئاتىلىشى بۇنىڭ مىسالى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەمگەكچان، پاراسەتلىك
تۇرپان ئۇيغۇرلىرى كارىز سۇيىگە تايىنىپ، چۆل-
لەرنى بوستانلىققا ئايلاندۇرۇپ ياشاپ كەلدى.

خەلقىمىز باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئەھمىيەت
بېرىپ كەلدى. شۇڭا، يۈرتىمىز مېۋە - چېۋە
ماكانى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئۇيغۇر خەلقى
مېۋە يېتىشتۇرۇشكە تولىمۇ ماھىر. بىر خىل مېۋە
دەرىخىگە باشقا خىل مېۋە دەرىخىنىڭ نوتىسىنى
ئۇلاپ، بىر تۈپ مېۋە دەرىخىدىن بىرنەچچە خىل
مېۋە ئالمىدىغانلىقى بۇنىڭ ئىسپاتى. خەلقىمىز تۈر-
لۈك مېۋىلەردىن ئارىلاشما باغ يېتىشتۇرۇشتىن
باشقا، يەنە مېۋىنىڭ بىرەر تۈرى بىلەن مەخسۇ-
لاشقان باغ بىنا قىلىپ كەلگەن. يۈرتىمىزدا ئۈر-
غۇن يەر ناملىرىنىڭ «باغ» سۆزى بىلەن ئاتىلىشى
بۇنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئالمىلىق كەنت، ئا-
نارلىق كەنت، بادامىلىق كەنت، چىلانباغ، قوش-
باغ، ھەرەمباغ، قاراباغ، چارباغ، بەھىشباغ،
سايباغ، گۈلباغ، چىنەباغ، يارباغ،... دېگەنلەرگە
ئوخشاش.

يەر ناملىرى ئىچىدە تەبىئىي ئورمان يېپىنچا
ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن يەر
ناملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئادراس-
مان كەنتى، ئەمەنلىك كەنتى، بىدىلىك كەنتى،
تەمىكەنلىك كەنتى، توغراقلىق كەنتى، تېرەكلىك
كەنتى، چاتقاللىق كەنتى، چىغلىق كەنتى، چىنار
كەنتى، سۆكسۆكلۈك كەنتى، سۆگەت كەنتى، قا-
رايالاچ كەنتى، قوراي كەنتى، قۇمۇشلۇق كەنتى،
قىياقلىق كەنتى، لوقاقلىق كەنتى، يانتاق كەنتى،
يۇلغۇنلۇق كەنتى... دېگەندەك كەنتلەر ئەنە شۇنداق
يۇرت ناملىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ.

يەر ناملىرى ئىچىدە ھەر خىل ئۇقەت، قول
ھۈنەرۋەنچىلىككە دائىر سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر
ناملىرىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلار خەلقىمىزنىڭ
قانداق يوللار بىلەن تىرىكچىلىك قىلغانلىقىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئىيتايلى، بورىچى كەنتى،
تاغارچى كەنتى، تاغچى كەنتى، تاۋاقچى كەنتى،
تەككىچى كەنتى، تونورچى كەنتى، تۆگىچى كەن-
تى، تۆمۈرچى كەنتى، جۇۋىچى كەنتى، جۇۋازچى
كەنتى، چوچۇنچى كەنتى، خەلۋاپ كەنتى، زەرگەر
كەنتى، قازانچى كەنتى، كۆنچى كەنتى، كۆپچى
كەنتى، ئىگەرچى كەنتى، ياغاچچى كەنتى، يىپەك-
چى كەنتى، يىكچى كەنتى... دېگەندەك يۇرتلار
نامى بۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ.

يەر ناملىرى ئىچىدە «پوتەي، تۈر، تۈرا،
تىم، قوغان» دېگەندەك قەدىمكى زامان ھەربىي
ئەسلىھە نامى بىلەن ئاتالغان نۇرغۇن يېزا، كەنتلەر
ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ خارابىلىرىنى ھەر يەردە ئۇچ-
رىتىش بولىدۇ. بۇلار ئۆتمۈشتە غەربىي دىيارنىڭ
نۇرغۇن ئۇرۇشلارغا سەھنە بولغانلىقىنى كۆرسىتە-
دۇ. بۇ ھەربىي ئەسلىھەلەر ئۆز زامانىسىدىكى ئۇ-
رۇشلاردا تۇرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. بۇ ھەر-
بىي قۇرۇلۇشلار بىرلا دەۋرنىڭ مەھسۇلاتى بولماس-
تىن، ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە دەۋرنىڭ مەھ-
سۇلىدۇر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە بىر شەھەرنىڭ
ئايرىم يېرىدە بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان تۈر-
لۈك بازارلار بار. بۇ بازارلاردا ئومۇمەن بىر خىللا
نەرسە سېتىلىدۇ. يەر ناملىرى ئىچىدە مۇشۇنداق
نام بىلەن ئاتالغان كەنت، ئاھالە كومىتېتلىرى
ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: ئاتبازىرى، بورابازىرى،

پاختابازىرى، تاشبازىرى، سامانبازىرى، قاسقانبا-
زىرى، قايماقبازىرى، قوناقبازىرى، ئوتۇن بازا-
رى، ياغبازىرى، يىكەنبازىرى... دېگەنلەرگە ئوخ-
شاش.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋىلىزكى، يۇرتى-
مىزنىڭ يەر نامىلىرى تۈرلۈك - تۈرلۈك يوللار
بىلەن قويۇلغان. بۇلارنى ئوبدان تەتقىق قىلىپ
يورۇتۇپ بېرىش ھازىرقىلار ئۈچۈنلا ئەمەس، كەل-
گۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن پەيدىلىق
ۋە زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس ئونوموستىكا
تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانماقچى بولغانلارنىڭ تۆۋەن-
دىكى «ئۆرنەك» تىن پايدىلىنىپ كۆرۈشىنى تەۋ-
سىيە قىلىمىز.

يەر نامىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئۆر-
نەك.

△ ئازنا مەسچىت كەنتى (تۇرپاندا)، ئۇي-
غۇرلار ئادەتتىكى كۈنلەردە بەش ۋاق نامىزىنى ئۆ-
يىدە ياكى مەھەللىدىكى كىچىك مەسچىتلەردە ئو-
قۇيدۇ. جۈمە نامىزىنى بولسا، چوڭراق مەسچىت-
لەردە — جامەدە ئوقۇيدۇ. جۈمە نامىزىغا ئەتراپتى-
كى كىچىك مەسچىتلەرنىڭ جامائىتى يىغىلىدۇ. بۇ
كەنت تەۋەسىدە مۇشۇنداق چوڭ مەسچىت بولغىنى
ئۈچۈن بۇ كەنت مۇشۇنداق ئاتالغان.

△ ئاغى يېزىسى (كۇچادا)، ئاغى —
«ئارغۇ» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلغان شەكلى. «ئار-
غۇ» دېگەن سۆز «ئىككى تاغ ئارىسى» دېگەن مەنە-
دە. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان» دا
شۇنداق شەرھلىگەن. دېمەك، بۇ يېزا ئىككى تاغ
ئارىسىدا بولغىنى ئۈچۈن مۇشۇنداق ئاتالغان.

△ ئالمالىق (قورغاس تەۋەسىدە)، بۇ يەردە
كەڭ كەتكەن تەبىئىي ئالمىزارلىق بولغىنى ئۈچۈن
مۇشۇنداق ئاتالغان. ئالمالىق — تارىخىي شەھەر.
تۇغلۇق تۆمۈر خانلىق تەختىگە چىقىپ بىرنەچچە
يىلدىن كېيىن ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن
ئاز ۋاقىت ئىلگىرى يەنى مىلادى 1352 - يىلى ئۆز
پايتەختىنى ئاقسۇدىن ئالمالىق شەھىرىگە كۆچۈر-
گەندى. تۇغلۇق تۆمۈر 1353 - يىلى كۆچالىق
مەۋلانا ئەرشىدىننىڭ دالالىتى بىلەن ئالمالىق شە-
ھىرىدە ئۆز تەۋەسىدىكى ئادەملەر بىلەن ئىسلام
دىنىغا كىرگەن. تۇغلۇق تۆمۈر 1363 - يىلى
ۋاپات بولغان ۋە ئالمالىق شەھىرىگە دەپنە قىلىن-
غان. ئۇنىڭ مازىرى شۇ يەردە. خەلق ئارىسىدا بۇ
يەر «مازار» دەپ ئاتىلىدۇ.

△ ئايكۆل يېزىسى (ئاقسۇدا)، مەھمۇد قەش-
قەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا (3- توم 186-
بەت) ئايكۆلنىڭ ئورنىنى «ئۇچقا يېقىن بىر يەر-
نىڭ ئېتى» دەپ كۆرسەتكەن. «تارىخىي ھەمىدى»
دە: «ئاقسۇ زېمىنىدا مەۋلانا جالالىددىن دېگەن بىر
مازار بار. بۇ ئايكۆل دېگەن جايدا» دەپ يېزىلغان.
تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانا جالالىددىننىڭ تەسىرى بە-
لەن ئايكۆل رايونىدىكى ئوۋ مەيدانىدا تەختكە چىق-
قاندىن كېيىن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا
ۋەدە بەرگەن. لېكىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي جالا-
لىددىن ئايكۆلدە ۋاپات بولغان. ۋاپات بولۇش ئال-
دىدا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بەرگەن ۋەدىسىنى ئوغلى
مەۋلانا ئەرشىدىنگە ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرغان.

△ ئەنجان ئېرىقى كەنتى (پەيزىۋاتتا)، بىزدە
«ئەنجان» سۆزى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان «ئەن-
جان كوچىسى»، «ئەنجان تېمى»، «ئەنجان پاخ-
تىكى»، «ئەنجان كارىزى»، «ئەنجان كېچىكى»
دېگەندەك نامىلار بار. «ئەنجان» دېگەن سۆز بىزدە
ھەم يەر نامى، ھەم مىللەت نامىنى بىلدۇرىدۇ.
ئېيتايلى، «ئەنجان كارىزى» (تۇرپاندا) كارىزنىڭ
ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنىڭ ئۆزبېك قولىدا ئىكەن-
لىكىنى بىلدۇرىدۇ. «ئەنجان تېمى» (جەنۇبىي
شىنجاڭدا) ئەنجانلىقلارنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ياسال-
غان تام ئىكەنلىكىنى بىلدۇرسە، «ئەنجان پاختە-
كى» (جەنۇبىي شىنجاڭدا) ئەنجان تەرەپتىن كې-
لىپ ماكانلاشقان پاختەك تۈرى ئىكەنلىكىنى بىل-
دۇرىدۇ. «ئەنجان كېچىكى» قەشقەردىن ئەركەش-
تام ئارقىلىق ئەنجانغا بېرىشتا بىر دەريانىڭ كې-
چىپ ئۆتىدىغان يېرىنى بىلدۇرىدۇ. دېمەك،
«ئەنجان ئېرىقى» دېگەن بۇ نام شۇ ئېرىق ئەتراپىدا
ئۆزبېك بارلىقىنى بىلدۇرىدۇ.

△ بارچۇق كەنتى (قاراقاشتا)، بارچۇق —
قەدىمكى شەھەرلەردىن بىرى بولۇپ، مارالبېشى
ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى. بۇ كەنتتە مارالبېشە-
دىن كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئادەم-

لەر بولغىنى ئۈچۈن، بۇ كەنت شۇنداق ئاتالغان.

△ بۇقا تېمى كەنتى (توقسۇدا)، دەريا سۈيى بىر ياندا ئېقىپ دەريا قېشىنى بۇزۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە بىر ياندىلا ئاققان سۈنى قاچۇرۇش ئۈچۈن، سۈنىڭ بىرنەچچە يېرىگە بۇقا باغلىنىدۇ. بۇ «بۇقا تېمى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۇچ تال توم ياغاچ سۇ ئېچىگە تىك تۇرغۇزۇلۇپ، ئۇچ تەرىپى باغلىنىدۇ، ئاستى تەرىپى سىم ياكى كۆلا بىلەن تورلىنىپ، ئېچىگە تاش قاچىلىنىدۇ، بۇنى سۇ ئېقىتىپ كېتەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر تەرەپكە ئاققان سۇ كونا يول بىلەن ئېقىشقا باشلاپ، دەريا قېشى بۇزۇلۇشتىن ساقلىنىپ قالىدۇ. بۇ كەنتتە مۇشۇنداق بۇقا تېمى بولغىنى ئۈچۈن كەنتمۇ شۇنداق ئاتالغان.

△ بۈگۈر (ناھىيە)، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا (1- توم 468- بەت) بۈگۈر سۆزىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: «كۆچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئوستەنگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا»... دېمەك، بۇ ناھىيىنىڭ نامى تاغ ئوستىگە ياسالغان قەلئەنىڭ نامىدىن كەلگەن.

△ پالۋان كەنتى (ئاۋاتتا)، پالۋان مەھەللەسى كەنتى (قاراقاشتا)، «پالۋان» سۆزى مەرگەن، ئوۋچى دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يۇرتتىكى لەر ئوۋچىلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرگۈچىلەردىن بولغىنى ئۈچۈن، بۇ يۇرت مۇشۇنداق نام بىلەن ئاتالغان.

△ پوتەي كەنتى (توقسۇدا)، پوتەي - دۇشمەنگە ئوت ئاچىدىغان قەدىمكى زامان ھەربىي ئەسلىھەسى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرقانچە يېرىدە كۈنگۈرە بولىدۇ. مۇشۇ كۈنگۈرىلەر ئارقىلىق توپ- زەمبىرەك بىلەن دۇشمەنگە ئوت ئېچىلىدۇ. بىر پوتەي بىلەن يەنە بىر پوتەينىڭ ئارىلىقى ئون يول بولىدۇ، شۇڭا خەلقىمىز ئۇنىڭ زامانىدا سەپەردە قاچىلىق يول يۈرگەنلىكىنى پوتەي سۆزى بىلەن ئۇلچەيتتى. بۇ يۇرت تەۋەسىدە مۇشۇنداق پوتەي بولغىنى ئۈچۈن، بۇ يۇرت مۇشۇنداق ئاتالغان.

△ تارىم يېزىسى (لوپنوردا)، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا (1- توم 175- بەت) «ئۇسمى تارىم» دېگەن سۆزنى «ئىسلام ئېلىمىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا، بۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ» دېگەن، يەنە شۇ ئەسەردە (1 - توم 514 - بەت) «ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى كۆچا» دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر «ئۇسمى تارىم» دېيىلىدۇ. ئۇ يەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ «ئۇسمى تارىم» دەپ ئېيتىلغان. (ئەينى ۋاقىتتا كۆچانىڭ غەربىدىكى ئاھالىلىرى ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغاچقا، ئىسلام دىنىغا تېخى كىرمىگەن شەرق ئۇيغۇرلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ «ئىسلام ئېلى» دەپ ئاتالغان) دېمەك، تارىم يېزىسى تارىم دەرياسى بويىدا ياكى تارىم ئويمانلىقىدا بولغىنى ئۈچۈن بۇ يېزا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

△ توقسۇ كەنتى (توقسۇدا)، توقسۇ سۈيى ئەلۋەك دېگەنلىك. بۇ يەردە بېشى مۇزلاتتىن باشلىنىپ، بۇ يەرنى بېسىپ ئۆتىدىغان ئۆگەن دەرياسى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يۇرتنىڭ سۈيى كۆپ. شۇڭا بۇ ناھىيىگە، بۇ كەنتكە توقسۇ دېگەن نام بېرىلگەن.

△ تۇر كەنتى (بايدا)، تۇرا كەنتى (كەلپىندە). تۇر، تۇرالار قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ئىشلىتىلگەن قۇرۇلۇش. بۇلارنىڭ ئوستىگە قۇرۇق شاخ - شۇمبا دۆۋىلەپ قويۇلغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئادەم ئاجرىمايدۇ. دۇشمەن كۆرۈنگەن ھامان ئوت يېقىپ يەنە بىر تۇردىكىلەرگە خەۋەر يەتكۈزۈلىدۇ. بۇ يۇرت تەۋەسىدە مۇشۇنداق قۇرۇلۇشلار بولغىنى ئۈچۈن بۇ يۇرت شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان.

△ تۆڭگانمازار كەنتى (پەيزىۋاتتا)، بۇ يەر يىراق - يېقىندىكى تۆڭگانلارنىڭ قەبرىستانلىقى. بۇ يەر كەنت بولغاندىن كېيىن، كەنت مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

△ تۈرك مەھەللىسى كەنتى (ئىلقىدا)، بۇ مەھەللىدە ئۇلتۇراقلاشقانلار ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلار تۈرك بولماستىن تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار ئۆتمۈشتە تۈركمەنستاندىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان كۆچمەنلەردۇر. بۇ مەھەللىدە مۇشۇ كۆچمەنلەر توپلىشىپ ئولتۇراق-

لاشقانلىقى ئۇچۇن كەنت مۇشۇنداق ئاتالغان.

△ تۇمەن (قەشقەردە)، بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشچە، ھازىرقى قەشقەر كونا شەھەر ئورنىدا «تۇمەن» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ بىر سەيلىگاھ بولغان ئىكەن. بۇ جاي خانلار، تېكىنلەر ۋە دۆلەت ئەربابلىرى ھەر يىلى يازدا قەشقەر شەھىرىدىن چىقىپ تاماشا قىلىدىغان سەيلىگاھ ئىكەن. بۇ يەردە چەت ئەل ئەلچىلىرى چۈشۈپ ئۆتىدىغان چوڭ سارايلار، مەسچىتلەر بولغان ئىكەن. خانلار چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۆپىنچە مۇشۇ يەردە قوبۇل قىلىدىكەن. «تۇمەن دەرياسى» دېگەن نامدىكى «تۇمەن» ئەنە شۇ «تۇمەن» دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

△ چاغرى كەنتى (ئاقتۇدا)، قارچۇغا كەنتى (لوپنوردا)، ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن زامان ئۆڭچە-لىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەن. ئۇلار ئۆڭ ئۆڭلاشتا تۇرلۇك ئۇسۇل - ۋاستىلەردىن پايدىلا-نغان. چاغرى بىلەن قارچۇغا ئەنە شۇ ۋاستىلەر-دىندۇر. «چاغرى» قارچۇغىنىڭ بىر تۈرى. خەل-قىمىز ئۆڭ قىلىش جەريانىدا ياۋايى ھايۋانلارنى تۇ-تۇپ كېلىپ قولغا ئۆگەتكەن. مۇشۇ جەريانىدا چاغ-رى بىلەن قارچۇغىنى تۇتۇپ قولغا ئۆگىتىپ، ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. بۇ يۈرتلاردا بۇ خىل قۇشلارنى قولغا ئۆگەتكۈچىلەر بولغىنى ئۈ-چۈن بۇ يۈرتلار مۇشۇنداق ئاتالغان بولۇشى مۇم-كىن.

△ كۆچا (ناھىيە)، مەھمۇد قەشقەرى «تۈر-كىي تىللار دىۋانى»دا (1 - توم 526 - بەت) «كۆسەن كۆچا دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەرنىڭ ئېتى. بۇ شەھەر ئۇيغۇر چېگرىسىدۇر» دەپ كۆر-سەتكەن. كۆچا قەدىمكى شەھەرلەردىن بىرى. ئۇ ئۆز زامانىسىدا ئالقى مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى ۋە سودا - تىجارەت مەركىزى ئىدى. بۇ شەھەر كۆچا دەپ ئاتىلىشتىن ئىلگىرى كۆسەن دەپ ئاتال-غان. موللا موسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» دېگەن كىتابىدا: كۆچانىڭ قەدىمكى ئىسمى كۆسەن ئىكەن. كۆچا زېمىنىدا مەۋلانا ئەرشىدىننىڭ ئا-رامگاھى ۋە قەبرىسى بار. بۇ زاتنىڭ دالالىتى بە-لەن تۇغلۇق تۆمۈر قول ئاستىدىكى ئادەملىرى بە-لەن ئىسلام دىنىغا كىرىش بىلەن ئىلى تەۋەسىدە دىنى ئىسلامىنىڭ چىرىقى يانغانىدى، دەپ يازغان.

△ مىشا بېزىسى (پەيزىۋاتتا)، مىشا تاتار مىللىتىنىڭ بىر تارمىقى. بۇ سۆز ئەسلىدە «شار» بولۇپ، تىلىمىزدا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان. مىشارلار مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن شۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. بۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى تاتارلارنىڭكىگە ئوخشاش. لېكىن تىلىدا ئاز - تولا پەرق بار. بۇ يۈرتتا ئولتۇراقلە-شىپ قالغان مىشارلار بولغىنى ئۈچۈن، بۇ يېزا شۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

△ ئۈتام كەنتى (چاقىلىقتا)، بۇ يېزىدا دەر-يانىڭ ئۇ تەرىپىدە «ئۇ تام»، بۇ تەرىپىدە «بۇ تام» دەپ ئاتىلىدىغان يۈرتلار بار. بۇ ناملار «ئۇ»، «بۇ» دېگەن كۆرسىتىش ئالماش بىلەن كونا ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەھەللە دېگەن مەنىدىكى «تام» سۆزلە-رىدىن بىرىكىپ ياسالغان. دېمەك «ئۇ تام» دېگەنلىك «ئۇ مەھەللە» دېگەنلىك.

△ ئۇچتۇرپان (ناھىيە)، بۇ ئىسىم «ئۇچ» سۆزى بىلەن «تۇرپان» دېگەن سۆزنىڭ بىرىكىدىن ياسالغان. ئۇچتۇرپان تارىختا «شەھىرى بەربەر» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى «ئۇچ» (ئۇچ ئەمەس) ئىدى. مەنچىنىڭ زۇلە-مىغا قارشى قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، بۇ يۈرتتا چوڭ قىرغىنچىلىق بولغان. ساق قالغان ئادەملەر باشقا يۈرتلارغا قېچىپ كەت-كەن ياكى سۈرگۈن قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن يۈرت چۆللىشىپ كەتكەن. شۇڭا تۇرپاندىن بىر تۈركۈم ئاھالە كۆچۈرۈلۈپ يۈرت ئاۋاتلاشتۇرۇلغان. بۇ يۈرتنىڭ بەزى يېزا - كەنتلىرىنىڭ نامى ھازىرقى تۇرپاندىكى بەزى يېزا - كەنتلەرنىڭ نامىغا ئوخشاش بولۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

△ ئۆگەن كەنتى (توقسۇدا)، ئۆگەن — بېشى مۇزاتتىن باشلىنىپ توقسۇ تەۋەسىدىن ئېقىپ

ئۇتۇپ، ئايىغى شايار ناھىيىسىگە ئېقىپ بېرىپ، تارىم دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدىغان دەريا. بۇ كەنت مۇشۇ دەريا بېشىدا بولغىنى ئۈچۈن، بۇ كەنت مۇشۇنداق ئاتالغان.

△ ئىلى، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا (1 - توم 124 - بەت) «بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرى. دىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇندۇر» دەپ يازىدۇ. دېمەك، «ئىلى» دېگەن بۇ نام دەريانىڭ نامىدىن كەلگەن. «ئىلى»نىڭ قەدىمكى شەكلى «ئىلا» ئىدى.

△ ئىمامىلىرىم يېزىسى (ئۈچتۇرپاندا)، مولا موسا سايرامى مۇنداق يازىدۇ: ئۈچتۇرپان زېمىنىدا «ئىمامىلىرىم» دېگەن بىر ئالىي مازار بار. بۇ ئىمام مۇھەممەت غەززالى بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ۋە مەسلىھەتچىسى ئەھمەت غەزەللىنىڭ مازىرىدۇر. مۇھەممەت غەززالى 1059 - يىلى خۇراسانىڭ تۈس شەھىرىدە تۇغۇلغان. بالىلىق چاغلىرىنى نىشاپۇردىكى جۇۋەينىدىن ئىلىم ئېلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. سەلجۇقىيە سۇلتانلىقىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇكنىڭ سارىيىدا ئىشلىگەن. باغدادتىكى نىزامىيە مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان. كېيىنچە تەرىقەت مەسلىكىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بولۇپ، مەشھۇر تەرىقەت ئۆلىمالىرى بولۇپ يېتىشكەن ۋە تەرىقەتچىلىك بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ سۈنىي مەزھەبىنىڭ قاراشلىرىنى كېلىشتۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىسمەرلەرنى يېزىپ، ئىسلام دۇنياسىدا شۆھرەت قازانغان. 1111 - يىلى ئۆز يۇرتى تۈستا ۋاپات بولغان. قەبرىسى شۇ چاغدا چوڭ بىر زىيارەتگاھ ئىدى. ئەھمەت غەززالى بولسا 1126 - يىلى ئىرانىنىڭ قەزۋىن شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

△ ياغمچاق كەنتى (ئاقتۇدا)، «ياغمچاق» «يارغۇنچاق» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلغان شەكلى. ياغمچاق تۈگمەننىڭ دەسلەپكى شەكلى بولۇپ، بۇ كۆچمەنچىلىك ھاياتىغا ماسلاشقان. ئۇنى بىر يەردىن بىر يەرگە كۆچكەندە ئېلىپ يۈرۈشكە قولايلىق. ئۇنى قول بىلەن چۆگىلىتىپ دانلارنى يەيدىغان ئۇن تارتقىلى بولىدۇ. بۇ كەنتتە مۇشۇنداق ياغمچاق ياسىغۇچى ھۈنەرۋەن بولغىنى ئۈچۈن كەنت مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىلى نەشرى.

2 موللامۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى». مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى 12 - ئاي نەشرى.

3. ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى». مىللەتلەر نەشرىياتى. 1991 - يىلى 11 - ئاي.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىدا تۇيۇقسىز رولى

گۈلنار جۇماتاي*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ قوشنا دۆلەت ۋە رايون خەلقلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆزلىرىنىڭ قەيسەر ئىرادىسى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان ئىچكى - تاشقى قاتناش يوللىرىنى ئاچقانلىقى، ئېلىمىز ۋە چەت ئەل يولۇچىلىرىنى يېمەك - ئىچمەك، قونالغۇ ۋە قاتناش قوراللىرى بىلەن تەمىن ئەتكەنلىكى ئۈستىدە قىسقىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文探讨我国史籍中称作"西域"的地区的人民与邻国或相邻地区的人民建立密切联系，同时以韧坚不拔的毅力开通我国古代内外交通的道路，为中外旅客提供食宿和交通工具的历史。

Abstract: This article briefly expounds the ancient people, who lived in the area which was called "WesteRn Region"in history books, had formed a close relationship with neighbouring people. They, with an unyielding will, had opened internal and external traffic road and provided the foreign travellers with provisions, accomodations and traffic equipments.

ئېلىمىز خەلقئارادا 130 دىن كۆپ سودا، ئالاقە ئىشلىرىدا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان دۆلەت بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتتى، دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن دوستانە بېرىش - كېلىش ۋە ئىقتىسادىي سودا مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامانداۋى باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان بېرىش كېلىش تارىخىدا چېگرا رايونغا جايلاشقان ھەرقايسى مىللەتلەر ئېلىمىزنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان

ئېلىمىز بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چېگرا رايونغا جايلاشقان بولۇپ، گەرچە ئۇلارنىڭ ئاھالە سانى ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئىگىلىگەن يەر مەيدانى پۈتۈن مەملىكەت يەر مەيدانىنىڭ 50- 60 پرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. چېگرا را-

* گۈلنار جۇماتاي: شىنجاڭ تېببىي ئىنستىتۇتى ئىجتىمائىي پەنلەر بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

يونلار نۇرغۇنلىغان دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن چېگىرداش بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. ئۇلار تارىختا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتنى داۋاملاشتۇرۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ نام - ئاتاق، ئىنئام بېرىش ۋە باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە قوشنا ئەللەر بىلەن دوستانە ئۆتۈپ كەلگەن، شۇنداقلا ئىچكى - تاشقى ئىقتىسادىي سودا ئىشلار داۋامىدا قاتناش يوللىرىنى ياساپ، ئۆزلىرىنىڭ سودا ئىشلىرىغا ماھىر بولۇشتەك ئالاھىدە لىكىنى نامايان قىلغان ۋە جارى قىلدۇرغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلى چىن شىخۇاڭ بىرلىككە كەلگەن فېئودال ھاكىمىيەتنى قۇرۇپ، شىيەنياڭنى مەركەز قىلغان①. مەملىكەتتىكى ھەر قايسى رايون ۋە چېگرا رايونلارغا بارىدىغان قاتناش يوللىرىنى ياسىغان، بۇ يوللار ئىچىدىكى بەزىلىرى بولسا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى ئارقىلىق قوشنا دۆلەتلەر بىلەن تۇتاشقان.

خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە خەن ۋۇدى چەت ئەللەر بىلەن بولغان قاتناش ئىشلىرىنى ناھايىتى چىڭ تۇتتى. يىپەك يولى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن تېخىمۇ گۈللەنگەن يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدى②. دەمەك، جالىڭ چېيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا ئەسلىدە بار بولغان «يىپەك يولى» نى ئىچكى ئۆلكىلەرگە تۇتاشتۇرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يول چاڭئەننى باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان، ھەمدە ئەتراپتىكى ھەرقايسى يەرلىك مىللەت خەلقىنىڭ توختىماي ياسىشى ۋە ئاسرىشى بىلەن ئۇزلۇكسىز ئاۋاتلىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا بارغىلى بولىدىغان قۇرۇقلۇق قاتناش تۈگۈنىگە ئايلانغان.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېلىمىزنىڭ ئىچكى - تاشقى قاتناش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ھاكىمىيەت ئالمىشىش ۋە ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى كۆپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر جايلاشقان رايونلار ئېلىمىزنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقە ئىشلىرىدا يەنىلا مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. «يىپەك يولى» ئارقىلىق مەيلى شەرققە بارغان غۇز راھىپى بولسۇن، ياكى غەربكە كەلگەن خەنزۇ راھىپلىرى بولسۇن، مەيلى بۇددا رۇقا بىنائەن پەرمان يەتكۈزگۈچى ئەلچىلەر بولسۇن ياكى مال ئېلىشقا كەلگەن سودىگەرلەر بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ياردىمى ئاستىدا، ئۆز مەپىرىنى تاماملىغان. جىن سۇلالىسىنىڭ دارما پاترا سى (تەخمىنەن مىلادى 337 - 442 - يىلى) «بۇددىزىم ئەللىرىگە ساياھەت» دېگەن كىتابىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا ئۆزىنىڭ غەربتىكى ھىندىستانغا بېرىش سەپىرىدە يول بويىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە نۇرغۇن ياردەم بەرگەنلىكىنى يېزىپ قالدۇرغان.

XI ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا موڭغۇللار يۆەن سۇلالىسىنى قۇردى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ موڭغۇللارنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا قەدەر تارقالدى. جۇڭگونىڭ ئىچكى - تاشقى قاتناشلىرىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ مىسلىسىز گۈللەندى ۋە تەرەققىي قىلدى. يۆەن سۇلالىسى ھەرقايسى قاتناش يوللىرىدا نۇرغۇن ئۆتەڭلەرنى ياسىدى. ئۇلارنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ باشقۇرۇلۇشى ياخشى بولغاچقا، ياۋروپا - ئاسىيا قاتنىشىغا زور قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يۆەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئازسانلىق مىللەتلەر توپلۇشۇپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، مەمۇرىي ئورگانلارنى تەسىس قىلىپ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى - تاشقى قاتنىشىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلدى. ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرى ۋە ئەلچىلىرى بۇنداق بىخەتەر، قولاي يوللار ئارقىلىق، بولۇپمۇ يىپەك يولى ئارقىلىق سەپەرگە چىقىشنى بەكمۇ خالايتتى، ئىتالىيەنىڭ مەشھۇر ساياھەتچىسى ماركوپولو مانا مۇشۇ يول ئارقىلىق

جۇڭگوغا كەلگەن.

مىللەت مۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە بىكىنمىچىلىك سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن، روناق تېپىۋاتقان جۇڭگونىڭ ئىچكى - تاشقى قاتنىشى نابۇت بولدى. پۈتۈن جۇڭگو جۇملىدىن چېگرا رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتىنىمۇ ناھايىتى چوڭ زىيان بولدى.

خەن مۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇملۇق ئېتراپى ۋە بوستانلىقلار ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ بەگلىكلەر ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىپ، بوستانلىق ئارىسىدىكى جۇغراپىيىۋى ئايرىمچىلىقلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۆزئارا تۇتۇشىدىغان سودا لىنىيىسىنى شەكىللەندۈردى. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ سودا لىنىيىلىرى قۇملۇقتىكى ئاساسلىق قاتناش يولىغا ئايلاندى. ھەرقايسى بوستانلىقلار ۋە بەگلىكلەر بولسا، ئۆتكەن - كەچكەن يولۇچىلارنىڭ ئارام ئالىدىغان ياكى مال ئالماشتۇرىدىغان جايىغا ئايلانغان. خەن مۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن يېپەك يولى «سوياپ يولى»، «گەنشى يولى» «جەنۇبىي يول» دىن ئىبارەت ئۈچ يول بولغان. «سۇي نامە، پېيجۇ تەرجىمھالى» دا دۇڭخۇاڭدىن غەربكە بارىدىغان ئۈچ يولنى مۇنداق بايان قىلغان: «سوياپ يولى بولسا ئۇيغۇرغۇل (قۇمۇل) دىن باشلىنىپ يۇرلى (باركۆل)، تېلى قەبىلىسى (ئۇيغۇر) تۇرۇك خان بارگاھى (بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي) سىر دەرياسى ۋە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىدىن ئۆتۈپ، غەربىي دېڭىز (ئوتتۇرا دېڭىز) بىلەن تۇتۇشىدۇ؛ گەنشى يولى بولسا قۇجۇ (تۇرپان) دىن باشلىنىپ، قارا شەھەر كۆسەن (كۇچا)، سولۇ (قەشقەر)، پامىر، پەرغانە، كانگىيە (سەمەرقەند) قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ غەربىي دېڭىز (پېرسىيە قولتۇغى) غا بارىدۇ؛ جەنۇبىي يول بولسا پىچاندىن باشلىنىپ ئۇدۇن (خوتەن)، قاغىلىق، تاشقورغان قاتارلىق جايلاردىن غەربىي دېڭىز (ھىندى ئوكيان) غا تۇتۇشىدۇ».

ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىدىكى قۇر ۋەقلۇق يوللىرى ئاساسەن غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ياسالدى ۋە ئاسىرالدى، چېگرا رايونلاردىن بېسىپ ئۆتكەن قاتناش يوللىرى بىر قەدەر خەتەرلىك ئىدى. چۈنكى بۇ يوللارنىڭ بەزى بۆلەكلىرى بىپايان سۇسىز قۇرغاق چۆللۈكلەردىن ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، بەزىلىرى مۇز چوققىلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى، مەسىلەن، يېپەك يولىدىكى بەدەل - ئارت تېغى يولى بولسا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ، ئۇچتۇرپاندىن ئىسسىق كۆل ۋە چۈ دەريا ۋادىسىغا بارغىلى بولىدىغان مۇھىم ئۆتكەل، شۇنداقلا غەربىي خەن مۇلالىسىنىڭ ئاسىيۇ خانلىقى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىشتىكى مۇھىم يول ھېسابلىناتتى، يەنە مەسىلەن، ئاقسۇ بىلەن غۇلجىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇزارت (مۇزئارت) داۋىنىدا 6000 مېتر ئىگىزلىكتىكى تەڭرىتاغدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى، مانا مۇشۇنداق كىشىنى سۇر باسىدىغان يوللار يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ئىزدەلدى ۋە داۋاملىق ئىشلىتىپ كېلىندى.

قەدىمكى زامانداا مۇشۇ يول كېسىپ ئۆتكەن جايدا ياشىغان خەلقلەر بۇ يولدىن ئۆتكەن يولۇچىلارنى مەيلى ئۇ قايسى ئەلدىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يېمەك - ئىچمەك، قونالغۇ بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئەينى زامان سىرتقى قاتنىشىنى ماددى جەھەتتىن كاپالەتكە ئىگە قىلدى. تالاي شۇنىڭغا ئوخشاش غەرپكە قىلغان ساياھىتى بۇھەقتىكى تېپىك مىسالدۇر. تالاي شۇنداق ھىندىستانغا نوم ئېلىشقا بارغاندا يول بويى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن، نەتىجىدە ئۇ بۇددا نومىنى ئېلىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ساق - سالامەت يېتىپ بارغان.

غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەر قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىنى ئاساسلىق تىرانسپورت قورالىرى ۋە يول باشلىغۇچىلار بىلەن تەمىنلىگەن. قەدىمكى زامان ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى سەۋەبلىك ئات، تۆگە، كالا قاتارلىق ھايۋانلار سەپەر قىلغۇچىلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تىرانسپورت قورالىغا ئايلانغان. ئەينى دەۋردە «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتىلىدىغان رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى، يولۇچىلارنى شۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماس كېلىدىغان ھايۋانلار بىلەن

تەمىن ئەتكەن، «چۆل كېمىسى» دەپ نام ئالغان تۆگە يىپەك يولىدىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى بولغان. ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر، قۇملۇقنىڭ يەر شارا-ئىتى بىلەن تونۇش بولغاچقا، بىپايان قۇملۇق ئە-چىدىمۇ نىشاندىن ئازمايتتى، شۇڭلاشقا يىپەك يو-لىدىكى كارۋانلارنى كۆپىنچە شۇلار يېتەكلەيتتى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 138 - يىلى خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە كەلگەندە، غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىل-لەت خەلقى ئۇنى تۆگە ۋە يول باشلىغۇچى بىلەن تەمىن ئەتكەن. غۇزلاردىن كېيىپ چىققان يول باشلىغۇچى گەنفۇنىڭ يارىدىمى ئاستىدا ئۇ ھونلار-نىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ مىلادىدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى چاڭئەنگە ساق - سالامەتقايتىپبارغان③.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چېگ-را رايوندىكى مىللەتلەر پەن - تېخنىكا ۋە قاتناش قورالى دېگەندەك تەرەققىي قىلمىغان شۇ دەۋردە ۋە تەبىئىي شارائىتى ناچار بولۇشتەك ئەھۋال ئاستە-ىدا، سىرتقى قاتناش يوللىرىنى ئېچىپ ھەر مىل-لەت يولۇچىلىرى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شەرتلەرنى ھازىرلاپ، قاتناش ئىشلىرىنىڭ بىخەتەر، راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان، شۇنداقلا ئۆزگىچە مىللىي تۇسكە ئىگە بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدە-نىيەت بەرپا قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقان.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان قەدىمكى كارۋان يولى بويىدا ئولتۇراقلاشقان يەرلىك خەلقلەر، بۇ يولدىن ئۆتە-كەن مەيلى ئۇ سودىگەر بولسۇن، ئەلچى بولسۇن ياكى دىندار بولسۇن ئۇلارنى تاماق، ياتاق بىلەن تەمىن ئېتىشتىن باشقا ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىنىمۇ قوغدىغان، شۇنداقلا يولنىڭ راۋانلىقىنىمۇ كاپالەت-كە ئىگە قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان سىرتقى قاتنىشىغا ئاجايىپ زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئىزاھلار:

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق تۇزگەن، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 136 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قە-سىم 22 -بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.

③ «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» 30 - بەت. شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى خەنزۇچە نەش-رى.

(پوچتا نومۇرى: 830054)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھۇشۇر ئىمىنقۇتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر ھەققىدە ئىزدىنىش

غەيرەتجان ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: مۇنازىرە — سىياسىي، نەزەرىيىۋى، دىنىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ھەم سۆز - نۇتۇقلاردا خېلى كەڭ قوللىنىلىدىغان بىر خىل شەكىل. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن يازما ئەدەبىياتقىچە، داستانلاردىن لىرىك شېئىرلارغىچە تەتبىقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم رېئال ئوبراز ھەم سىمۋوللۇق ئوبرازلار خاراكتېرى يارىتىلىپ، يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ۋە ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن. بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مۇنازىرە شەكلىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەزمۇنى، تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要：论辩是政治、理论，宗教文学作品以及演讲中常用的方法和写作形式，无论是民间文学还是作家作品，无论是叙事体还是抒情体诗作中均可运用，其中既有现实形象，也有象征形象，可表达具有很高艺术和社会价值的内容。本文专论辩形式产生、内容、发展及其意义。

Abstract: Debate is a writing method used in the words of political comment. science and literature, as well as oratory, whose scope literature ranges from folklore tomodern writers' works, and from narrative prose to lyrics with mixed embodiment of both realism and symbolism. The essay touches on its formation. content, development and significance.

1

ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەدەبىي ژانىر بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى ۋە تۈرى رەڭگا-رەڭ. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خاس بەدىئىي ئۇسلۇب يارىتقان بىر خىل ئەدەبىيات ھادىسىسى. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئەنئەنىۋى مىللىي شېئىرىيەتنىڭ قانۇنىيىتى، ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەنئەنىلىرىنى يادرو قىلغان ھالدا قوشنا خەلقلەر بولۇپمۇ ئەرەب، پارس، ھىندى، ئوردۇ ۋە خەنزۇ

* غەيرەتجان ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى.

شېئىرىيەتنىڭ گىلغار ئەنئەنىلىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلىپ، بىر پۈتۈن مۇكەممەللىككە ۋە يارقىن لىققا ئىگە بەدىئىي شەكىل بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان.

مۇنازىرە — شېئىرىيەتنىڭ بىر خىل ئالاھىدە تۈرى. ئۇ دراما ژانىرىنىڭ مۇھىم كېلىمىنتلىرىدىن بىرى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مەسەل، يۇمۇر ژانىرى بىلەنمۇ ئوخشاشلىق تەرەپلىرى بار.

مۇنازىرە شەكلى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆپرەك شېئىرىيەتتە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇنازىرە شەكلىدىكى شېئىرلار ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بۇ شەكىلنىڭ قەدىمكى زامانىدا قانداق ئاتالغۇ بىلەن ئاتالغانلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس. ئەسلىدە «مۇنازىرە» دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ ئىستېمال مەنىسى مەلۇم بىر مەسىلە ھەققىدە تالاش - تارتىش قىلىشماق، بەھىس قوزغىماق، مۇنازىرە يۈرگۈزمەك دېگەنلەردىن ئىبارەت. دېمەك، «مۇنازىرە» نوقۇل شېئىرىيەتكىلا مۇناسىۋەتلىك بىر ئاتالغۇ ئەمەس.

«مۇنازىرە» ئاتالغۇسىنىڭ ئەرەب تىلىدىن كىرگەنلىكىگە قاراپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مۇنازىرە شەكلىمۇ ئەسلىدە ئەرەبلەردىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراش كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. مۇنازىرە شەكلى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تۈرى. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى» دەپ ئاتالغان بىر شېئىر پارچىسى بار، يەنە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ بىرقانچە بابلىرى مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان. بۇلاردىن بۇرۇنراق دەۋرگە مەنسۇپ دەپ قارىلىدىغان «مايتىرى سىمىت» مۇ شۇنداق شەكلىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقىراق ئەھۋالنى ئالساق، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىمۇ بەزى دېتالوگلۇق جۈملىلەر بار. ئالىملارنىڭ ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ، تەكشۈرۈپ چىققان ئىلمىي خۇلاسىسىگە قارىغاندا، ئەرەب، پارسلارنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىدا بۇ خىل شەكىل بولمىغان①.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مۇنازىرە تۈرىگە مەنسۇپ ئەسەرلەردە كۆپ ھاللاردا ئوخشاش بولمىغان نۇقتىنىزەرگە، كۆز قاراشقا، مەسلەككە ۋەكىللىك قىلغۇچى بىر ، ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن كۆپرەك بولغان ئوبيېكتلارنىڭ ئۆزىنى ياكى ئۆز كۆز قارىشىنى ئۇستۇن كۆرۈنغا قويۇپ، قارشى تەرەپنى چۆشۈرۈش، ئىنكار قىلىپ مەسخىرە قىلىش، خۇنۇكلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۆز مۇددىئالىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.

بۇ خىل شەكىل ئۆزىدە ئەدەبىياتنىڭ ھەجۋى شېئىر، كومېدىيە ۋە يۇمۇر قاتارلىق ژانىر تۈرلىرىنىڭ بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلىرىنى خېلى مۇجەسسەملەشتۈرگەن. ئۇنىڭدا كىنايە- مەسخىرە قىلىش، جانلاندۇرۇش، توقۇلما، مۇبالىغە قاتارلىق ئىستىلىستىك ۋاستىلەر كۆپرەك قوللىنىلغان. بۇ خىل بەدىئىي تۈرگە مەنسۇپ بولغان ئەسەرلەردە مۇنازىرە جەريانىنى شېئىر شەكلىدە ئىپادىلەش ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن. گېپىنى كەلگەندە شېئىرىي بايان بىلەن نەسرىي بايان گىرەلەشتۈرۈلگەن. مۇنازىرە شەكلىدىكى بۇ خىل ئەسەرلەردە پېرسوناژ، سىيۇژىت ھەم مۇھىت تەسۋىرى رېئاللىقتىكى ئەينى پاكىتلار ئاساسىدا تىپىكلەشتۈرۈلۈپ ئەكس ئەتكەن. شۇنداقلا بۇلار، بولۇپمۇ پېرسوناژلار ئەدەبىلەشتۈرۈلگەن، غەيرىي ئادەم تىپىدىكى نەرسىلەر قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. دېمەك، مۇنازىرە شەكلىدىكى ئەسەرلەردە قوللىنىلغان ئىجادىيەت ئۇسۇللىرى، ئىپادىلەش يوللىرى، سىمۋوللۇق ۋاستىلەر خىلمۇ خىل ۋە جانلىقتۇر.

2

ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىياتتا مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر خېلى كۆپ. بۇ ئەسەرلەرنى سىيۇژىت قۇرۇلمىسى، پېرسوناژلىرى، مۇھىت تەسۋىرى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن قوللانغان بەدىئىي ۋاستىلىرىگە قاراپ مۇنداق بىرقانچە خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

---

① شى شىلوڭنۇ (ياپونىيە) «قۇتادغۇبىلىك، ئالەم قۇرۇلمىسى ۋە شەكلى» «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 1994 - يىلى 1- سان، 45- بەت.

بىرىنچى، ئادەملەر ئوبرازى يارىتىلغان مۇ-
ناسىرە شەكلىدىكى ئەسەرلەر.

مەلۇمكى، خاس بىر خىل ئالاھىدە ئىجتىما-
ئىي ھادىسە بولغان ئەدەبىيات كىشىلىك جەمئىيە-
تىنىڭ ئوبرازلىق تارىخىي كارتىنىسى. ئۇ ئۆزىگە
خاس قانۇنىيەت بىلەن ئادەملەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇر-
مۇشىنى ئۆزىنىڭ تەسۋىرلەش ئوبيېكتى قىلىدۇ.
قىسقىسى، ئادەملەر ئوبرازىنى يارىتىش ئەدەبىيات-
نىڭ تۈپكى ئىقتىدارى، قانۇنىيىتى، ئالاھىدىلە-
كىدۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مۇناسىرە
شەكىللىك شېئىرلارمۇ دەل شۇنداق ئىقتىدارغا،
قانۇنىيەتكە ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىرە ئالاھىدىلىكى بار ئە-
سەرلىرىدە بەزى ئەينەن قىياپەت بىلەن بەزىدە مە-
جازى (سىمۋوللۇق) يول بىلەن ئادەملەر خاراكتە-
رى يارىتىلغان.

«مايىتىرى سىمىت» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە
يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ قومۇل
نۇسخىسى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (850 — 1250)
نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى چۇتاش يىگىت
تۇتۇق تەرىپىدىن مەزكۇر خانلىقنىڭ دەسلەپكى
دەۋرىدە كۆچۈرتكۈزۈلگەن. ئەسەردە سەككىز ياش-
لىق مايىتىرىنىڭ ئۇستازى باداري براھمانىنىڭ چۈ-
شىدە «ۋايشىر ۋانا» دەپ ئاتىلىدىغان ئىلاھلار بە-
لەن سۆھبەت قىلىۋېتىپ ماگاتا (ھازىرقى نېپال)
دۆلىتىدىكى باراناس تېغىدا ساكيامۇنىنىڭ بۇددا
بولغانلىقىنى غىل - پال كۆرۈپ قالغاندىن كېيىن،
ئۆزى بەك قېرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن مايىتىرىنى
16 شاگىرتى بىلەن بىللە بۇددانىڭ ئالدىغا ئەۋەت-
كەنلىكىدىن باشلىنىدۇ، قالغان كۆرۈنۈشلەردە
يول يۈرۈش، كۆرۈشۈش جەريانى ۋە بۇ توغرىلىق
ئاسماندا پەيدا بولغان ئاجايىپ - غارايىپ تەنلەر،
سۆھبەتلەر ۋە باشقا ۋەقەلەر تەسۋىرلىنىدۇ. ئېلە-
مىز ۋە چەت ئەلدىكى «مايىتىرى سىمىت»نى تەت-
قىق قىلغۇچىلار شۇنداق بىر ئورتاق قاراشقا كەل-
گەنكى، ئۇ بىر سەھنە ئەسىرى بولۇپ[1]، 27 پەر-
دىدىن تەركىب تاپقان، ھەربىر پەردە (بۆلۈم) نىڭ
ۋەقەلىكى كونكرېت پېرسوناژلار ۋە ئۇلارنىڭ دىنىي
لوگلىرى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن[2].

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋ-
رىدە مەيدانغا كەلگەن چوڭ تېمىتىكى داستان بو-
لۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسەرنىڭ خېلى كۆپ
سەھىپىلىرىدە مۇناسىرە شەكىلىدىن ئۇستىلىق بە-
لەن پايدىلانغان. داستاننىڭ 41 - ۋە 46 - بابلىرى-
دا قانائەت سىمۋولى بولغان زاھىد ئۇدغۇرمىش
بىلەن ۋەزىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئەقىل - پاراسەت
سىمۋولى ئۆگدۈلمىش ئوتتۇرىسىدا بولغان ئىككى
قېتىملىق مۇناسىرە ئۆتكۈر ۋە جانلىق بولۇپ، قو-
يۇق دراماتىك تۈس ئالغان. شائىر مۇشۇ قېتىملىق
مۇناسىرە كۆرۈنۈشى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ خەلق،
جەمئىيەت، دۆلەت، بىلىم، قانۇن ھەققىدىكى بىر
قاتار كۆز قاراشلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە مۇپەس-
سەل شەرھلەپ ئۆتىدۇ، كىشىلەرنى جىددىي، ئۆز-
كۈر ۋە كەسكىن زىددىيەت ۋە توقۇنۇش ھالىتىدە
تۇرغان پېرسوناژلارنىڭ روھىي قىياپىتى ۋە ھەر-
كەت - پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئەينى زامان جەمئى-
يىتىنىڭ مەلۇم بىر كۆرۈنۈشى بىلەن ئۇچراشتۇ-
رىدۇ، ئۇنى بىلىشكە ئىمكانىيەتلەر تۇغدۇرىدۇ.

داستانلاردىكى ھالقىلىق يەرلەردە مۇناسىرىدىن
پايدىلىنىش «قۇتادغۇبىلىك»تىن كېيىن يېزىلغان
بىر قاتار داستانلاردا ئىزچىل قوللىنىپ كېلىنگەن
بىر خىل شەكىل. بىز بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى
ئۇلۇغ شائىر ناۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» داستا-
نى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «پەرھاد ۋە شې-
رىن» داستانىدىكى خۇسرەۋ بىلەن پەرھادنىڭ ئۆت-
كۈر ئىبارىلەر بىلەن تولغان سۆھبەتلىرى، يەنى
كەسكىن مۇناسىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن بايانلاردىن
كۆرۈۋالالايمىز. پەرھاد چىنماچىن (خوتەن)
شاھزادىسى بولۇپ، چېچەن، بىلىملىك، ھۈنەر ۋە
ھەربىي ماھارەتكە پىششىق، ۋاپادار، جىگەرلىك
يىگىت. ئۇ گۈزەل ۋە ئەقىللىق قىز شېرىننىڭ
ۋىسالىغا ئېرىشىش ئۈچۈن قاتتىق مۇشەققەتلەرنى
باشتىن كەچۈرۈپ، تاغ يېرىپ، ئۆستەڭ چېپىپ

---

① ئا. فون. گابائىن (گېرمانىيە): «قۇچۇ ئۇيغۇرلىق-
لىقى» «شىنجاڭ داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى». 1980 - يىللىق 3
- سان.

② ق. يۈسۈپ، ئا. خوجا، د. قەمبىرى نەشرگە تەييار-
لىغان «مايىتىرى سىمىت» 1 تۇم «كىرىش سۆز»، شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

سۇ باشلاپ، ئەرمەن ئېلىنى باغۇ - بوستانغا ئايلاد-
ۇرۇش ھېسابىغا گۈزەل ئارزۇ - ئارمىنىغا يەت-
مەكچى، يەنى شېرىن بىلەن توي قىلماقچى بولد-
ۇ، خۇسرەۋ قېرىنىنىغا قارىماي، ئەرمەن ئېلىنى
زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلىپ، شېرىننى مەجبۇر-
لاش ھېسابىغا ئۆز ئىختىيارىغا ئالماقچى بولىدۇ.
پەرھادنىڭ مۇنازىرە جەريانىدا ئېيتقان سۆزلىرىدىن
ئۇنىڭ ئالىيجاناب ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە، ئاق
كۆڭۈل، يېراقنى كۆرەر، ئىشچان، ئىنسانپەرۋەر-
لىك روھقا ئىگە يېگىت ئىكەنلىكى بىلىنىپ، كە-
شىلەردە ئۇنىڭغا نىسبەتەن ھېسداشلىق تۇيغۇسىنى
قوزغاتسا، خۇسرەۋنىڭ سۆزلىرىدىن قۇۋۇ، مۇستە-
بىت، قارا نىيەت، شەخسىيەتچى بىر ئادەمنىڭ
ئوبرازى ئىپادىلىنىدۇ. ئومۇمەن، داستاندىكى ئا-
ساسلىق ئوبراز ھېسابلانغان بۇ پېرسوناژلارنىڭ
مۇنازىرىلىرى ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بە-
رىشتە ئۇنۇملۇك بىر ۋاستە بولۇپ قالماستىن،
بەلكى پۈتۈن داستان سەھىپىسىدىمۇ ئەڭ تەسىر-
لىك تەپسىلات سۇپىتىدە كىتابخان قەلبىنى ئۆزىگە
جەلپ قىلىدۇ.

ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «زادۇل نەجاد» ناملىق
ئەسىرىدىمۇ مۇدبىر خۇدبىن بىلەن مۇقبىل روشەن-
دىل دېگەن ئىككى شەخس ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە
(سوئال - جاۋاب) ئارقىلىق شائىرنىڭ ئاساسىي
غايىسى، يەنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، مەردلىك
بىلەن نامەردلىك، جاھىللىق بىلەن مۇرۇۋەتلىك،
ساپ دىللىق بىلەن پاسقىلىق، تىرىشچانلىق بىلەن
يالقاۋلىق، ئومىدۋارلىق بىلەن چۈشكۈنلۈك، دانا-
لىق بىلەن نادانلىق، پاكلىق بىلەن ناپاكلىق تو-
غرىسىدىكى قاراشلىرى نەزم ۋە نەسرىي ئۇسۇلدا،
پەندى - نەسىھەت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئادەملەر ئوبرازى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەرنىڭ
مەنبەسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەكشۈر-
سەك، مىلادى 717 - يىلى تىكلەنگەن «تونيۇقۇق
مەڭگۈ تېشى»نى تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. بۇنىڭ
بىرمۇنچە جايلىرى دىئالوگلۇق جۈملىلەر بىلەن با-
يان قىلىنغان. بۇ ئۆزىدىن كېيىنكى خېلى بىر
قىسىم ئەسەرلەرگە تەسىر قىلغان.

مۇنازىرە شەكلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بىر
قەدەر كەڭ قوللىنىلغان. بۇ ئادەتتە «ئېيتىشىش»
دەپ ئاتالغان. ئېيتىشىش پائالىيىتىدە خۇددى
مەشرەپكە ئوخشاش بىر يۈرت كىشىلىرى بىر سو-
رۇنغا جەم بولۇپ، خۇددى ئويۇن قويغاندەك قىز
- يىگىت ياكى بىر ئەر، بىر ئايال ۋە ياكى ئەرلەر
بىلەن ئەرلەر، ئاياللار بىلەن ئايالار ئۆزئارا ئېيە-
تىشىش مۇسابىقىسى ئېلىپ بارىدۇ. بۇنىڭدا ئىك-
كى تەرەپ ئۆزىنىڭ زېھنى، سۆز ماھارىتى ۋە
ھەرىكەت - قىياپىتى ھەم كۈچ - قۇۋۋىتىنى تولۇق
ئىشقا سېلىپ، قارشى تەرەپنى چۆكۈرىدىغان،
مەسخىرە قىلىدىغان، ئېيىپ - نۇقسانلىرىنى ئې-
چىپ تاشلايدىغان سۆزلەرنى قىلىدۇ، بۇ يېڭىش ۋە
يېڭىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ئېيتىشىش شېئىر
ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىك-
كى تەرەپ ئېيتقان قوشاق - بېيىتلار قاپىيداش،
ۋەزىنداش ۋە مەزمۇنداش بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.
بۇ خىل ئادەت ئىلى ئۇيغۇرلىرى، قۇمۇل ئۇيغۇر-
لىرى، دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى
ئارىسىدا بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلانغان.

ئىككىنچى، تەبىئەت ھادىسىلىرى، ھەر خىل شەيئىلەر ۋە ھايۋانلار ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەر.

تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى مۇنازىرە شەكلىگە مەنسۇپ ئەسەرلەردىن «قىش بىلەن ياز-
نىڭ مۇنازىرىسى» تارىخىنىڭ قەدىمىيلىكى، مەز-
مۇنىنىڭ قىزىقارلىقلىقى ۋە كۆچلۈك مىللىي ئالا-
ھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئەدەبىياتشۇناس-
لارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلمەكتە. بۇ تۆتلۈك-
تىن ئۇن كۆپلەت بولۇپ، بۇ خىل شەكىلنى
«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھەرقايسى بابلىرىدىمۇ
ئۇچرىتىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىر كۆپلىتى مۇنداق:

Yay kix bilə karixti,
ərdəm yasin kurixti.
qərk tutup kürəxti,
Okta ali ətrüxür.

(يەشمىسى: ياز قىش بىلەن قېرىشتى، ئۇلار
ھۈنەر ياسىنى قۇرۇپ، بىر بىرى بىلەن سەپ تار-
تىپ كۈرەش قىلدى، بىر بىرىنى ئوقتا تۇتماقچى
بولىۋاتىدۇ.)

دېمەك، بۇ شېئىردا ياز بىلەن قىش ھەرقاي-
سىسى ئۆزلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى كۆز - كۆز
قىلىشىپ، بىر بىرىنىڭ يېتەرسىزلىك تەرەپلىر-
رىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، مەي-
لى ياز بولسۇن، مەيلى قىش بولسۇن ھەر ئىككە-
سىنىڭ ئارتۇقچىلىق، ئۆزەل تەرەپلىرى بار. بۇ
شېئىرنىڭ ئاپتورلىرى ئۇلارنىڭ ئۆتكۈر سۆھبەت-
لىرى ئارقىلىق نۇقسانسىز نەرسىنىڭ بولمايدىغا-
لىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە كېرەكسىز نەرسە-
لەرنىڭ ھەم يوق ئىكەنلىكىنى ئوبرازلىق يوسۇندا
تەسۋىرلەيدۇ، قىش بىلەن يازغا ئىجتىمائىي تۈس،
ئادەتىيلىك خاراكتېر بەخش ئېتىدۇ.

XIV — XV ئەسىرلەردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى
بىلەن يېزىلغان بىرقانچە پارچە مۇنازىرە شەكىلدە-
كى ئەسەر بارلىققا كەلدى. بۇلار «سازلار مۇنازى-
رىسى»، «ئوق ۋە ياي»، «بەك ۋە چاغىر» (نەشە
بىلەن مەي) دىن ئىبارەت.

«سازلار مۇنازىرىسى» ئەھمىدى دېگەن بىر
شائىرنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇ XV ئەسىردە ياشى-
غان، بۇ ئەسەر XVI بابتىن تۈزۈلگەن بولۇپ خەلق
قوشاقلىرى ۋەزنىگە يېقىن. شائىر بۇ داستاندا ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى چالغۇ ئەسۋابلىرىنى
تەشكىل قىلغۇچى بىرقانچە چالغۇ ئەسۋابىنى ئۆزئارا
مۇنازىرىگە سالىدۇ. بۇ مۇنازىرە دەسلەپ تەمبۇر-
دىن باشلىنىدۇ. يالغانچى، ماختانچاق، تۆھمەت-
خور، ئۇرۇشقاق قاتارلىق سۈپەتلەرگە ئىگە قىلە-
نىپ، جانلاردۇرۇلغان تەمبۇر مۇنازىرىلەشكۈ-
چىلەرنىڭ بىر تەرىپىدە، باشقا چالغۇ ئەسۋابلار
قارشى تەرەپتە تۇرىدۇ. تەمبۇرنىڭ قاتتىق ئىبارە-
لىك سۆزلىرىدىن ئازار يېگەن باشقا چالغۇ ئەسۋاب-
لار ئۆزىنى ئۇنىڭدىن چەتكە ئالىدۇ. چالغۇ ئەسۋاب-
لارنىڭ غەۋغالىرىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتكەن پىر
بۇ جاڭجالنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشىنىپ يېتىپ،
تەمبۇرغا ئۇنىڭ باشقا چالغۇ ئەسۋابلىرىسىز كۆن
كەچۈرەلمەيدىغانلىقى، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ
تىرىكچىلىك قىلىشى لازىملىقى توغرىلىق نەسىھەت
قىلىدۇ. تەمبۇر بۇنى ئاڭلاپ، ھاكاۋۇرلۇق قىل-
غانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىدۇ، باشقا چالغۇ ئەسۋابلە-
رىدىن كەچۈرۈم سورايدۇ. چالغۇ ئەسۋابلار ئارە-
سىدا ئىناقلىق - ئۆملۈك كەيپىياتى تىكلىنىدۇ.
دېمەك، بۇ داستان بەلگىلىك بىر ئىدىيىنى يۇقىرى
بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلىگەن نادىر ئەسەر-
لەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئالدى بىلەن شۇنى
ئېيتىشقا بولىدۇكى، شائىرنىڭ ئەسەردە ئوتتۇرىغا
چىقارغان پېرسوناژلىرى يېڭى، چالغۇ ئەسۋابلارنى
سىمۋوللۇق ئوبراز قىلىپ تاللاش ئەھمىدى ئىجادە-
يىتىدىكى بىر ناۋاتورلۇق. شائىر بۇ ئوبرازلارنىڭ
ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق كىشىلىك
تۇرمۇشتا دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان چېقىشالما-
لىق، مەنمەنچىلىك، بىشەملىك قاتارلىق ئىللەت-
لەرنى كېلىشتۇرۇپ ساۋداپ، زىيانلىق تەرەپلىرە-
نى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ
باراۋەرلىك، بىرلىك، ئۆملۈككە مۇھتاج ئىكەنلە-
كىنى ئوبرازلىق پىكىرلەر ئاساسىدا تەكىتلەپ ئۆ-
تىدۇ. ئەھمىدىنىڭ يەنە بىر ئەھمىيەتلىك ئىشى
شۇكى، ئۇ قوبۇز، كۆڭگۇرە، يوتۇغان قاتارلىق
قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلارنى ئۆز ئەسىرىدە تىلغا
ئېلىپ، ئۇلارنى ئوبرازلاشتۇرۇپ تەسۋىرلىگەن.

«بەك ۋە چاغىر» XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى
يېرىمىدا ماۋارەئۇننەھردە ياشىغان يۈسۈپ ئەمىرى
دېگەن شائىرنىڭ ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەر نە-
سىر، نەزم ئارىلاش يېزىلغان. بىر قىسىم نەزم-
لەرنىڭ بەزى مىسرالىرى پارسچە يېزىلغاندىن باش-
قا، قالغانلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىل-
غان.

داستاندىكى بەك (نەشە) يېشىل كىيىم كىي-
گەن تەركىي دۇنيا سوپى، دەرۋىش سۈپىتىدە،
مەي قىزىل كىيىم كىيگەن پالۋان يىگىت قىياپە-
تىدە تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇلار ئۆز ئارتۇقچىلىقلىرىنى
داڭلاپ، قارشى تەرەپنى چۆكۈرۈش، ھاقارەتلەش
داۋامىدا «قۇرئان» غا ۋە شەرقنىڭ داڭلىق مۇسۇل-
مان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئاساس-
لىنىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا مەي: «... تالىشى
شەكلىمىز ئوخشىمىسىمۇ، ئەما ئىچكى ماھىيىتە-
مىز ئوخشاشتۇر ...، مېنىڭ خاسىيىتىم يۈزنى
قىزارتماقتۇر ۋە سېنىڭ ئادىتىڭ سارغايتماقتۇر»
دەيدۇ. بەك خۇش بولۇپ ئاللاھنىڭ ئۇنىڭغا جەن-
نەت ئاتا قىلىشى ئۈچۈن دۇئا قىلىدۇ.

«ئوق ۋە يا» يەقىنى دېگەن شائىرنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ XV ئەسىردە ماۋارەئۇننەھردە ياشىغانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ. ناۋائى «مەجالىس ئۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىردە يەقىنىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. يەقىنى «ئوق ۋە يا» ناملىق داستانىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان، يەنە ئايرىم جايلاردا پارسچە شېئىرلارنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتكەن.

شائىر بۇ داستاندا قەددى ئېگىلگەن چال — يا بىلەن قامەتلىك، كېلىشكەن يىگىت ئوقنى مۇنازىرىلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ تىلى ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمران قارا كۈچلەرنىڭ گۇرۇھ بولۇپ ئۇيۇشۇپ، مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىغا ئېغىر جەبرى زۇلۇم ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شائىر بۇ ئارقىلىق ئوقنىڭ يا بىلەن بولغان ئۆتكۈر زىددىيىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئاخىرى ئوقنى غالىپ ئورۇنغا چىقىرىدۇ. شائىر مۇنازىرىنىڭ ئاخىرىنى مۇنداق تۈگەللەيدۇ:

«بۇ مۇنازىرىدىن مەقسەت ئولكىم، بۇ دەۋرىنىڭ كاج تەبىلەرنىڭ قاشىندا ھەركىم يادەك ئەگرى بولسا، يانلىرىدىن يىراق بولماس ۋە ھەركىم ئوقتەك راست بولۇپ توز يۈرسە، يەقىنىدەك يىراق تۇشەر».

بۇ بايانلار يەقىنىنىڭ ئىلغار پىكىرگە، خەلق چىللىق روھقا ئىگە شائىر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. شائىر ناھەقچىلىق، قاتتىق زۇلۇمنى ئوبراز ۋاستىسى ئارقىلىق ئېچىپ كۆرسىتىدۇ. مۇستەبىت، ئاچكۆز ھۆكۈمران كۈچلەرنى ئەگرى يا تەسىلىدا مەسخىرە قىلسا، دەھشەتلىك ئېغىر چىلىق، ئازاب - ئوقۇبەت دەستىدە خارلانغان ھوقۇقسىز ئاددىي پۇقرالارنى مەزمۇت، قامەتلىك ئوققا ئوخشىتىپ، ئۇلارغا سەمىمىي ھېسداشلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ.

بەزىلەر يەقىنى بۇ داستانىدىكى ئوق ۋە يا ئوبرازىنى «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دىكى ئوق ۋە يا تەسۋىرىدىن ئالغان دەپ قارايدۇ. قانداقلا بولمىسۇن، شائىرنىڭ بۇ داستانىنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىشلەپچىقىرىش شۇنداقلا ئۇرۇش قورالللىرىنى ئوبرازلاشتۇرۇپ يەنى جانلاندۇرۇپ كۆرسىتىپ، ئۇنى ئىجتىمائىي قىياپەتكە ئىگە قىلىشتا ئەۋزىللىك رول ئوينىغان دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇچىنچى، ھايۋان، ئۇچار قۇشلارنى ئوبراز قىلىپ تاللىغان مۇنازىرە شەكلىدىكى ئەسەرلەر.

بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرگە ناۋائىنىڭ «لىسانۇت تەير»، يۈسۈپ خوتەنىنىڭ «مەنتىقۇتتەير»، سەيدا بۇرھانىڭ «ماقالات»، خىسلەتنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان» ۋە «ئات بىلەن تۆگىنىڭ ئېيتىشىشى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

ناۋائى 1498 — 1499 - يىللىرى يازغان «لىسانۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق داستانىنى يېزىشقا باشلىغىنىدا مۇنازىرە شەكلىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ ھەم بۇ ئارقىلىق ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلماقچى بولغان ئاساسىي كۆز قارىشىنىڭ تۇغۇلۇشى ئاچىدۇ، نەسرىي يەشمىسى:

بىر كۈنى باغ - گۈلىستان، دېڭىز ۋە بايا ۋاداشىدىكى قۇشلار بىر ئورۇنغا يىغىلىپ، مۇھىبەت قۇرىدۇ. ئولتۇرۇشتا قۇشلار ئۆزلىرىگە لايىق ئورۇندا ئەمەس، ئۇدۇل كەلگەن ئورۇندا ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولۇشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ، يۇقىرى - تۆۋەنلىك توغرىسىدا مۇنازىرە تالاش - تارتىش كېلىپ چىقىدۇ، قۇشلارنىڭ ھەر بىر توپى ئۆزلىرىنى ئېزىز ۋە ئەقىللىق سانىسىمۇ، لېكىن ھەممە ئەقىللىقلار غا باش بولغىدەك بىر شاھ قۇشقا ئېھتىياج تۇغۇلىدۇ. شۇ چاغدا ئەقىللىق ھۆپۈپ كېلىپ سۆمرۇغىنىڭ تەرىپىنى قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوق بولۇشنىڭ غايىت مۇشكۈللۈكىنى چۈشەندۈرىدۇ، قۇشلاردا سۆمرۇغقا زور قىزىقىش ئويغىنىدۇ ۋە سۆمرۇغنى تەپىش يولىدا ھۆپۈپنىڭ ئۆزلىرىگە باش بولۇشىنى ئىلتىماس قىلىشىدۇ.

ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى 1774 — 1775 - يىللىرى يازغان «مەنتىقۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق داستانىنى، قەشقەرلىك شائىر ئەمىرھۈسەيىن سەبۇرى 1842 — 1843 - يىللىرى يازغان «ماقالات» ناملىق ئەسىرىنى، ناۋائىنىڭ «لىسانۇتتەير» ئەسىرىنىڭ سىيۇژىتىنى ماتېرىيال

قىلىپ يازغان بولۇپ، ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاساسىي ئىدىيە ئوخشاش، ئەسەرنىڭ شەكلى ۋە ئۇسلۇبىدىمۇ پەرق چوڭ ئەمەس.

خىسلەت XIX ئەسىردە ياشىغان شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ «مۇشۇك بىلەن چاشقان» ناملىق داستانىدا مۇشۇك بىلەن چاشقاننىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى ئېلىشىشىنى ئاساسىي قورۇندا، دە - تالاش، مۇنازىرىسىنى ئازراق تەسۋىرلىگەن بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەتتىكى ئاجىزلار بىلەن كۈچلۈكلەرگە سىمۋۇل قىلىنغان بۇ ئوبرازلار خاراكتېرىدىن ئۆتكۈر زىددىيەتكە تولغان ھېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى تەڭسىزلىك، ناھەقچىلىقنى چۈشىنىپ يەتكىلى بولىدۇ.

«ئات بىلەن تۆگىنىڭ ئېيتىشىشى»① خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق كىچىك بىر داستان بولۇپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ ئاپتورى ئونتۇلۇپ كەتكەن. ئۇنىڭدا ئات بىلەن تۆگىنىڭ مۇنازىرىسى سۆزلەنگەن.

تۆتىنچى، يېمەك - ئىچمەك، مېۋە - چېۋىلەرنىڭ نامى ئوبراز قىلىنغان ئەسەرلەر.

بۇ تۈردىكى ئەسەرلەر يۇقىرىقى ئەسەرلەرگە قارىغاندا كىچىنرەك بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇملىشىشى كەڭرەك، ئوبرازلىرى كۆپرەك، تەسىرى چوڭقۇرراق بولغان. بۇ تۈردىكى ئەسەرلەرگە مەھزۇننىڭ «قوغۇنلار مۇنازىرىسى»، موللا نىيازنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى»، «تاتامىلار مۇنازىرىسى»، ئەھمەدشاھ قاراقاشنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى»، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ۋە «شەكەرستان»، «داستۇرخاندەكى ماجرا» قاتارلىقلار كىرىدۇ.

ئىسمائىل مەھزۇن XVII ئەسىردە خوتەندە ياشىغان شائىر، ئۇنىڭ «دىۋانى مەھزۇن» ناملىق توپلىمىنىڭ ئاخىرىدا بىر داستان ئورزۇن ئالغان بولۇپ، ئىلىم ئەھلىلىرى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، ئۇنىڭغا «قوغۇنلار مۇنازىرىسى» دەپ ئىسىم قويغان. بۇنىڭدا جەمئىي 19 خىل قوغۇن تۈرىنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان بولۇپ، ئۇلار دەسلەپ بىر - بىرىنى مەنسىتمەيدۇ، مەسخىرە قىلىدۇ، ئۆزلىرى ئىچى بولسا تۈرداشلىرىغا قارىغاندا قابىل دەپ مەدھىيىلىنىدۇ. كېيىنچە «ھاشىمى» ئاتلىق قوغۇن پادىشاھلىققا سايلىنىپ، باشقىلىرى ھەر خىل ئەمەل - مەنسەپكە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، قوغۇنلار ئارىسىدا كۆتۈرۈلگەن غەۋغالار بېسىقىپ، ئۇلار ئۆملۈك يولىغا ماڭىدۇ.

موللا نىياز تەخمىنەن XVII — XIX ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ «دىۋانى نىيازى» ناملىق توپلىمىغا ئىككى داستان كىرگۈزۈلگەن، بۇنىڭ ئىچىدىكى «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ناملىق داستان ئۆزىدىن كېيىن يېزىلغان ئەھمەد شاھ قاراقاشى (1750 — 1828) ۋە ئابدۇقادىر دامۇللام (1862 — 1924) نىڭ شۇ ناملىق داستانلىرىغا ماتېرىيال مەنبەسى بولغان. موللا نىياز بىلەن ئەھمەد شاھ قاراقاشنىڭ داستانلىرىدا 14 خىل، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ داستانىدا 17 خىل مېۋە يەنى شىنجاڭدىكى مېۋىلىك باغلارنى تەشكىل قىلغۇچى ئۈرۈك، ئالما، شاپتۇل، ياڭاق، ئانار، چىلان، بەمى، نەشپۈت، جىنەستە، قوغۇن، ئۈزۈم قاتارلىقلار ئۆزئارا قاتتىق مۇنازىرىگە چۈشۈپ، بىر - بىرىدىن ئارتۇقچىلىقلىرىنى كۆز - كۆز قىلىشىدۇ، باشقىلاردىن قۇسۇر ئىزدەيدۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەت كەسكىن تۈس ئالىدۇ، ئاقىۋەتتە خورما پادىشاھلىققا سايلىنىپ، جەمەل بېسىقىدۇ. بۇ داستانلاردىكى ئوبرازلار باش - باشتاق، مەنمەنچى، جەمەلخور، ئۆكتەم ئوبرازلار بولۇپ، نوپۇزلۇق، قابىلىيەتلىك بىرسى ئوتتۇرىغا چىقمىسا، ئۇلار ھەرگىزمۇ بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقارمايدۇ. شۇنىسى كىشىنى ئويلاندۇرىدۇكى، مەزكۇر ئاپتورلار جەمەلخور مېۋىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشتا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئۆسىدىغان خورما مېۋىسىنىڭ نوپۇزىدىن پايدىلىنىدۇ. مەلۇمكى، شىنجاڭدا ئەزەلدىن خورما چېتىلمايدۇ. شۇڭا، شىنجاڭلىق موسۇلمانلار ئەرەبىستانغا ھەجگە بېرىپ قايتىشىدا تەۋەرۈك سۈپىتىدە شۇ يەرنىڭ خورمىسىدىن ئالغاچ كېلىپ، ھاردۇق سوراپ كىرگەنلەرگە بىرەر تال بولسىمۇ تېتىپ بېقى-

① «مەزمۇنە» ۋە «مىراس» ژۇرنىلى، 1984 - يىللىق ئۈچۈرچە 4 - سان.

شى ئۇچۇن ئالدىغا قويىدۇ. كىشىلەر ئەرەبستاد-
نىڭ (ھەرەمنىڭ) خورمىسى دەپ ئۇنى مۇقەددەس
بىلىدۇ. شائىرلار خەلق ئارىسىدىكى بۇ خىل ھېس-
سىياتتىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، شىنجاڭدا
ئۆستۈرۈلىدىغان مېۋىلەرگە ئەرەبستاننىڭ خورمە-
سىنى شاھ قىلىپ، خورمىنىڭ نوپۈزى ئارقىلىق
يەرلىك ئۈرۈشقاق مېۋىلەرنى ئۆملەشتۈرۈش مەق-
سىتىگە يەتكەن. بۇ، دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇر-
غان ئەينى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياشىغان ئاپ-
تورلارنىڭ چۈشەنچىسىدىكى مۇھىم بىر تەرەپ.

«شەكەرىستان» خەلق ئارىسىدا تارقالغان بىر داستان بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمكى يازما نۇسخىسىمۇ بار①. بۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئاپتورلارنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ناملىق داستانلىرى بىلەن تومۇرداش بولۇپ، ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئوخشاش، ئەمما «شەكەرىستان» دا ئىككى ئۆزگە-چىلىك ساقلانغان. ئۇنىڭ بىرى، بۇ داستاندا جە-ەلخور مېۋىلەرگە خورما پادىشاھلىقىغا سايلىنىپ، ئۇلار ئىتتىپاقلاشتۇرۇلغان بولماستىن، بەلكى پە-يىز ئۆزىنىڭ خۇش پۇراق ھىدىنى تارىتىپ، ۋە-زىنلىك، ياخشى گەپلىرىنى مارجانەك تىزىپ، ئۇلپەتداشلىرىنى ئىناق، دوست بولۇپ ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. يەنە بە-رى، داستاندا مېۋە - چېۋىلەردىن باشقا قاپاق ۋە سەۋزە، چامغۇر، پىياز قاتارلىق ئوتياشلار، بۇغ-داي، قوناق، ئارپا، تېرىق، زىغىر، شال قاتار-لىق زىرائەتلەرمۇ بۇ سوقى-سۆھبەتكە قاتناشتۇرۇ-لۇپ، ئوبرازلار كېڭەيتىلگەن.

موللا نىيازنىڭ يەنە بىر داستانى «تاتاملار مۇنازىرىسى» دە ئۇيغۇرلارنىڭ تاتام تۈرلىرى، يەنى قازان تاتاملىرى بىلەن تونۇر تاتاملىرىنىڭ ئادەم-لەرنىڭ ئىشتىھاسىغا ماسلىشىش ماسلىشالماسلىق جەريانىدىكى مۇنازىرىسى قىزغارلىق، تەسىرلىك بايان قىلىنغان.

«داستۇرخاندىكى ماجرا»② خەلق ئارىسىدا نەسرىي شەكىلدە تارقالغان لەتىپەسىمان چۆچەك بولۇپ، بۇمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر مۇنازىرە شەكلىدىكى ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا چولاق بىر سورۇنغا سېلىنغان داستىخان ئۈستىدىكى تاتاملار، مېۋە-چېۋىلەر ۋە داستىخانغا ئالاقىدار بىر قاتار سايمان - ئەسۋابلارنىڭ مۇنازىرىسى بايان قىلىنىپ، مۇنازىرە ئاخىرى داستىخاندىكى بارلىق نازۇ - نېمەتلەرنىڭ قورساققا كىرگەندىن كېيىن ئارام ئېلىپ خاتىرجەم بولىدىغانلىقىدەك خۇلاسە بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇلغان.

بەشىنچى، ھۈنەر - كەسىپلەرنى ئوبـ-رازلاشتۇرغان ئەسەرلەر.

ئۇيغۇر خەلقى يەنە ئۆزلىرىنىڭ قول ھۈنەر-ۋەنچىلىكتىكى ماھىرلىقى، چېۋەرلىكى بىلەنمۇ مەشھۇر. ئەدىبلەر بۇ ھۈنەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن بولغاچقا، بىرمۇنچە ئەسەرلەردە ھۈنەرۋەنلەر ۋە كەسىپلەرنىڭ يارقىن بەدىئىي ئوبرازىنى يارىتىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازاـ-دى. بۇ جەھەتتە شائىر تۇردۇش ئاخۇن غېرىبـ-نىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى گەۋدىلىك بولدى. ئۇنىڭ 1841 - يىلى يازغان «كىتابى غېرىب» ناملىق كىتابىنى مەزمۇنىغا ئاساسەن كىشىلەر «كەسىپلەر مۇنازىرىسى» دەپمۇ ئاتاپ كېلىشمەكـ-تە. شائىرنىڭ 36 ماۋزۇ، 58 سوئال - جاۋابىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 2150 مىسرالىق بۇ كىتابى بىر داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر قەدەر كۆزگە كۆرىنەرلىك بولغان 33 خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر - كەسىپنىڭ بەس - مۇنازىرىسى ئارقىلىق، كاسىپلار ۋە كەسىپلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى، ئۇلار-نىڭ بىر بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقى، ئارتۇقچە-لىق - كەمچىلىكلىرى، ھەربىر كاسىپنىڭ ئۆز كەسىپىگە تۇتقان مۇئامىلىلىرى چوڭقۇر ۋە ئوبراز-لىق ھالدا بايان قىلىنىدۇ. غېرىبى ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، كەسىپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ھەر خىل تەبىقىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىلاھىي كۈچكە باغلاشتۇرسىمۇ، لېكىن ئىنسان ئەمگىكىنىڭ ئا-لىيجاناب خىسلەتلىرىنى، كىشىلەرنىڭ كۈچ قۇد-رىتىنى ئالاھىدە مەدھىيلىگەنلىكى شائىرنىڭ دىنىي

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

② «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

خۇراپاتلىق ئىدىيىسىدىن ھالقىشقا ئىنتىلىۋاتقان خاھىشىنى بىلدۈرگەن مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرىدۇ.

ئالتىنچى، تىللار مۇنازىرىسىگە بېغىشلانغان ئەسەرلەر.

ئۇلۇغ شائىر ناۋائىنىڭ «مۇھاكىمەتۇللۇغەتەيىن» (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە) ناملىق ئەسىرى 1499 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەر- مۇ ئومۇمىي نۇقتىدىن مۇھاكىمە- مۇنازىرە ژانىرى- غا مەنسۇپ ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن بىر قاتار ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئەسەرنىڭ ئوخشىمايدىغان بىر ئالاھىدىلىكى شۇ- كى، بۇنىڭدا مۇنازىرە ئەسەردىكى پېرسوناژلار ئا- رىسىدا ئېلىپ بېرىلماستىن، بەلكى ئاپتور تۇركىي تىل بىلەن پارس تىلىنى ئۆزئارا مۇھاكىمىگە قو- يۇپ، ئىلمىي مۇنازىرە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بۇ تىللارنىڭ بىر بىرىگە نىسبەتەن ئارتۇقچىلىق، ئەۋ- زەللىكلىرىنى لىللا كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ، كەمچە- لىك، نۇقسانلىرىنىمۇ ئايماي بايان قىلىدۇ. ئا- خىرىدا ئۆز زامانىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ «تۇركىي تىلدا ياخشى، سۈپەتلىك ئەسەر يازغىلى بولمايدۇ» دېگەن بىمەنە قاراشلىرىغا رەددىيە بې- رىپ، تۇركىي تىل بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇ- رىدىغان شېئىرلارنى، ئىلمىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى مەسئۇلىيەتچانلىق ھېسسىياتى بىلەن كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەسەر مۇنازىرە - مۇھاكىمە خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچە بىر ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر- تۇركىي ئەدەبىياتى تارىخىدا يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە.

يەتتىنچى، جەننەت بىلەن دوزاقنىڭ مۇ- نازىرىسىگە بېغىشلانغان شېئىرلار.

ئۇيغۇر - تۇركىي ئەدەبىيات تارىخىدا تەسۋۋۇر پىكىرلىرىنى شېئىرىي مىسرالار بىلەن بايان قىلىنىپ، خاس ئىدىيىۋى سىستېما يارىتىلغان مەشھۇر شائىر ئەھمەد يەسەۋى (؟ 1005 ؟ — 1116) نىڭ «دىۋانى ھېكمەت» ناملىق پەلسەپەۋى شېئىر- لار توپلىمىدا «بېھىشى دەۋزەخ تالاشماقتا بايان بار» دېگەن قۇر بىلەن باشلانغان 26 مىسرا- لىق بىر غەزەل بار بولۇپ، بۇنىڭدا بېھىشى (جەن- نەت) بىلەن دوزاخ بىر مەيدان كەسكىن مۇنازىرە ئېلىپ بارىدۇ، شائىر دوزاخ تىلىدىن زالىم پادى- شاھلار، ئاچكۆز بەخىللار، مۇناپىقلار، بىنامازلار، زالىم قۇللار (قۇلدارلار بولسا كېرەك — نەقىلچىدىن) نىڭ دوزاختا ماكانلىشىدىغانلىقى؛ پەيغەمبەرلەر، مۆمىن قۇللار (خەلق ئاممىسى)، ئالىملار، زاكىر قۇللار (ئاللانى سېغىنغۇچى قۇل- لار) نىڭ بېھىشكە كىرىپ، ئۇنىڭدىكى نازۇ - نە- مەتلەردىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقىنى تەسۋىرلەي- دۇ. بۇ قانىتىق مۇنازىرىدە دوزاخنىڭ ھەيۋىسى چوڭ، سۆزلىرى ئۆتكۈر بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرى بېھىشى ئۇتۇپ چىقىدۇ. بۇ شېئىردا شائىرنىڭ زا- لىم ھۆكۈمرانلار، ئەزگۈچى قارا كۈچلەرگە قارىتا ئەيىبلەش مەيدانىدا تۇرغانلىقى، مۆمىن پۇقرالار، ئالىملار ۋە خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى ئۇلۇغ كىشىلەرنى بولسا، قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغانلىقى بىلىنىپ[1]، كۈچلۈك سىياسىي نۇقتىنەزەر ئە- پادىلەنگەن.

3

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى مۇنازىرە — مۇھاكىمە شەكلىگە مەنسۇپ بىر قاتار ئەسەرلەر ئىچىدە «سازلار مۇنازىرىسى»، «بەگ ۋە چاغىر»، «ئوق ۋە يا»، «تاماقلار مۇنازىرىسى»، «مېۋە- لەر مۇنازىرىسى»، «قوغۇنلار مۇنازىرىسى» قاتار- لىقلار چوڭقۇر دەۋر پۇرىقىغا، يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە، روشەن خاتىشچانلىققا، ئىدىيەۋىلىك بىلەن بەدىئىيلىكنىڭ ئورگانىك بىرەكلىكىگە شۇنداقلا كۈچلۈك سىمۋوللۇق خاراكتېرگە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيا- تى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن ئالغان.

شۇ نەرسە روشەنكى، بۇ ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن دەۋر فېئودالىزم جەمئىيىتى چىرىكلە- شىشكە، زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، ئىجتىمائىي ئەخ- لاق ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇۋاتقان، قانۇن، تەر- تىپ بوشىشىپ كەتكەن، ئەكسىيەتچى مۇستەبىت دائىرىلەرنىڭ ئۆكتەملىكى، زورلۇق - زومبۇلۇ- قى، ئېكسپىلاتاتسىيىسى ھەددىدىن ئاشقان، تۆۋەن

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1985 - يىلى (ئومۇمىي 16 - سان) 177-، 178 - بەتلەر.

قاتلامدىكى مىھنەتكەش خەلق قاقتى - سوقتى قىلىـ
نىپ، ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە ياشاۋاتقان ئېغىر
كۈنلەر ئىدى. ئەھمەدى، يەقىنى، يۈسۈپ ئەمىرى
قاتارلىقلار تۆمۈرلەر دۆلىتىنىڭ چىرىك سىياسـ
تى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى بارغانسېرى كەسـ
كىنلەشتۈرۈۋاتقان بىر پەيتتە ياشىغان بولسا،
مەھزۇن، موللا نىياز، ئەھمەد شاھ، ئابدۇقادىر
دامولللام قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەھشەتـ
لىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى زور دەرىجىدە ئېغىرلاشـ
قان، يەرلىك مەمۇرىي، ھەربىي ۋە دىنىي ئىمتـ
ىياز ئىگىلىرىنىڭ قارا نىيىتى كۈچەيىپ، بالادەك
نەپسى ھوقۇق - مەرتىۋە، پۇل - مال بىلەن تولـ
دۇرغىلى بولمىغۇدەك دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن
چاغلار ئىدى. داستان ئاپتورلىرىنىڭ ياشىغان تا
رىخىي دەۋرلىرى پەرقلىق بولسىمۇ، لېكىن ئىج
تىمائىي مۇھىتى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ
لارنىڭ تەسەۋۋۇرلىرى، ئاشۇ جەمئىيەتتىن چىقار
غان ئوبرازلىق خۇلاسىسى ۋە ئەقلىي يەكۈنى جە
ھەتتىن چوڭ پەرق يوق.

ئەدەبىياتشۇناسلارغا مەلۇمكى، ئەدەبىياتنىڭ
جېنى چىنلىق. بىز تىلغا ئالغان يۇقىرىدىكى ئاپـ
تورلارنىڭ ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋردىكى رېئال
ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تېما قىلىپ، ئەسەر يې
زىشى تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس. بۇ ئاپتورلار شۇ
دەۋردىكى كىشىلىك ئەخلاقىي مەسىلىلەردىن تار
تىپ، ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرگىچە
چوڭقۇر كۆزىتىش ئېلىپ بارغان.

يەقىنى «ئوق ۋە يا» ناملىق ئەسىرىدە تۆمۈرـ
لەر دەۋرىدىكى فېئودال خانلارنىڭ ئۆز ئارا ھاكـ
مىيەت تالىشىش قانلىق ئۇرۇشلىرىنىڭ ئەمگەكچى
خەلق بېشىغا ئېلىپ كەلگەن بالايى - ئاپەتىنى
ساتىرا قامچىسى ئاستىغا ئالغان بولسا، مەھزۇن،
موللا نىياز، ئەھمەد شاھ، ئابدۇقادىر دامولللام
قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى فېئودال ھا
كىم بەگلەر، يەرلىك ۋاڭلار، خوجا تەبەقىسىدىكـ
لەر ۋە روھانىي كۈچلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش
كۈرىشىنىڭ ئۇرۇشقا ئايلىنىپ، خەلق بېشىغا بالا
- قازا ئېلىپ كەلمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئالدىنى
ئېلىپ، ئوتتۇرا ئەسىر خانلىق — دۆلەت قۇرۇلۇـ
شىدا ئەڭ ئىلغار كۆز قاراش بىلەن مەركەزلەشكەن
بىرلىك فېئودالىلىق دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت
ئېستېتىك غايىسىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكى بىلەن
ئۆز داستانلىرىدا ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكـ
ىنىڭ بىرىنچى ئۆلچىمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قورۇنـ
لىغان دېيىشكە بولىدۇ.

بەدىئىي ئەسەر ئەدەبىلەرنىڭ رېئال ھاياتنى
ئوبرازلىق تەپەككۇرى ئاساسىدا تىپىكلەشتۈرۈپ،
قايتا ئەكس ئەتتۈرگەن كارتىنىدۇر. تۇرمۇشنى
مۇنداق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى ئەدەبىيات ساھە
سىدە ئەدەبىلەرنىڭ ئۆز جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي
مۇھىتى، ئىجتىمائىي ئىمكانىيەتلىرىگە قاراپ،
سىمۇوللۇق ئوبراز ۋە رېئال ئوبرازلار ئارقىلىق
ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ كەلدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن شائىرلار ياشـ
خان دەۋر تۆمۈرلەر دۆلىتى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ
ئىنتايىن چىرىكلەشكەن دەۋر بولۇپ، رېئال ئوبـ
رازلار ئارقىلىق ئۆز جەمئىيىتىدە يۈز بەرگە زۇلـ
مەتلىك فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە ئىستىبداد جەمئى
يەتنى پاش قىلىش، ئۇلارنى توغرىدىن توغرا ساتـ
را ۋە يۈمۇر قامچىسى ئاستىدا ئېلىپ كۆرسىتىش
ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، سىمۇۋولـ
لاشتۇرۇلغان نەرسىلەر ئوبرازى ئارقىلىق ئۆز
جەمئىيىتىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى
چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆز ئېستېتىك
غايىسىنى ماھىرلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش، بۇ
شائىرلار تاللىۋالغان بىر خىل ئىجادىيەت يولى
بولۇپ قالغانىدى. سىمۇوللۇق ئوبراز يارىتىشنىڭ
ھاياتىي كۈچى شۇكى، بۇ خىل ئۇسۇل شائىر -
يازغۇچىلارغا، ھەرقانداق دەھشەتلىك ئېغىر كۈنـ
لەردىمۇ، سىياسىي ئىستىبداتلىق ھۆكۈم سۈرۈپ
تۇرغان جەمئىيەتتىمۇ، ئەدىبلەر ئۆز جەمئىيىتىـ
نىڭ رېئال چىنلىقىنى نىقابلاپ ئەكس ئەتتۈرۈپ،
ئۆز ئېستېتىك غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇپ، كۆز
لىگەن مەقسەتكە يېتىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.
شۇڭا بۇ شائىرلارنىڭ بىر قاتار سىمۇوللۇق ئوبراز
مۇنازىرىسى ئارقىلىق ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان جەمـ
ئىيەتنىڭ ماھىيىتىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈر
گەنلىكى شۇنداقلا، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىچكى

قىسمىدىكى ئىجتىمائىي كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تىرىشقانلىقىنى بۇ شائىرلارنىڭ جاسارىتى دەپ قارىساق، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشنىڭ بۇ ھەقىقىي تەرىپىنى، چىنلىق بىلەن ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرەلىگەنلىكىنى بۇ داستانلاردىكى يۈكسەك بەدىئىيلىكنىڭ نەتىجىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

بۇ داستانلاردىكى سىمۋوللۇق ئوبرازلار روشەن تىپكىلىككە ئىگە. ئۇلاردىكى ئورتاق بىر ئالاھىدىلىك فېئودال مەنسەپپەرەسلىك ئىللەتلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تىپكەلەشتۈرۈلۈشى بولۇپ، بۇ خىل خاراكتېر روشەن ھالدا ئىندىۋىدۇاللاشقان.

«قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى»، «ئوق ۋە يا»، «بەگ ۋە چاغىر»، «سازلار مۇنازىرىسى»، «تاماقلار مۇنازىرىسى»، «قوغۇنلار مۇنازىرىسى»، «مېۋىلەر مۇنازىرىسى»، «شەكەرىستان» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە سىيۇژىت ئىخچاملىققا، بەدىئىي قۇرۇلما جەھەتتە مۇكەممەللىككە، ئەسەرلەرنىڭ پېرسوناژ ئوبرازلىرى روشەن خاھىشچانلىققا ئىگە قىلىنغان، ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكلى ئۆزئارا زىچ ماسلاشقان.

بۇ داستانلارنىڭ ھەممىسى جانلىق خەلق تىلى بىلەن يېزىلغان، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ناملىق داستانىنىڭ غەزەل شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان داستانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قوشاق، مەسنەۋىي شەكلىدە يەڭگىل، ئەپچىل، جانلىق ئۇسلۇب بىلەن يېزىلغان. سۆز جۈملىلەر ئىنىق، چۈشىنىشلىك، بەدىئىي بويىقى قېنىق، ئىستىلىستىك ۋاستىلەرگە باي ئوبرازلىق تىللار بىلەن يېزىلغان بولۇپ، بۇ پىشقان بەدىئىي تىل پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى كومپىلىكس (زىددىيەت - توقۇنۇشى) نى تولۇق ئاشكارىلاپ، ئىستېتىك غايىسىنى روشەن نامايان قىلىپ كىتابخانىلارغا يەتكۈزۈشتە ياخشى خىزمەت قىلغان.

بۇ داستانلار تىلىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئۇلاردا چەت ئەل تىللىرى بولۇپمۇ ئەرەب، پارسچە سۆز ئاتالغۇلار يوق دېيەرلىك ياكى بەك ئاز بولۇپ، ساپ ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بىرمۇنچىلىرىدا مېۋە - چېۋىلەر، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، ھۈنەر - كەسىپ ناملىرى، بەزى زىراەتلەرنىڭ ناملىرى يازما ھالەتتە ئوبرازلىق بايان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتىمۇ ماتېرىياللىق قىممىتى بار.

مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان بۇ داستانلاردىكى ئېپىك بايانلارغا شائىرلارنىڭ لىرىك ھېسسىياتىنىڭ سىڭدۈرۈلۈشى، داستانلاردا قىزىقارلىق بەدىئىي مۇھىتنى يارىتىش، كىتابخانىلارنى شۇ بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە ئىختىيارسىز جەلپ قىلىش، بۇنىڭ بىلەن ئەسەرنىڭ يۈمۇرلۇق خۇسۇسىيىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، تەسىرچانلىق كۈچىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرگەن دېيىش پاكىتقا ئۇيغۇن.

4

مۇنازىرە ژانىرىدىكى ئەسەرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئۆزگىچە ئېچىلغان ئېسىل بىر دەستە گۈل. ئۇ 1000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى خۇش پۇراق چېچىپ، نۇرغۇن ئەدەبىياتخۇمار كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىپ كەلدى. رەڭگارەڭ ئوبرازلارنى يارىتىپ، تۇرمۇشنىڭ چوڭقۇر تەرەپلىرىنى، ئىنچىكە جايلىرىنى چۈشەرلىك بىلەن ئەكس ئەتتۈردى، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي ۋە ئىلمىي مەسىلىلەرگىچە بولغان ساھەلەرنى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش دائىرىسى قىلدى. ئادەم، ھايۋانات قاتارلىق جانلىق نەرسىلەردىن تارتىپ، جانسىز نەرسىلەرگىچە، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن تارتىپ ئۆسۈملۈكلەرگىچە بولغان بارلىق ئوبېيېكتلارنى ئوبراز يارىتىش دېتالى — ئىلھامبىنتلىرى قىلىپ ئالدى. تۇرمۇشنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈ-

رؤشته رېئال گوبرازلارغا تايىنىپ قالماستىن، بەل-
كى دەۋر تەلىپى نۇقتىسىدىن مەجازى يەنى سىم-
ۋوللاشقان گوبرازلار ئارقىلىق يوپۇقدالغان هالدا
سۈرەتلىدى. بۇلاردا سىمۋولىزم بىلەن رېئالىزم-
لىق ئىجادىيەت مىتودى تولىمۇ ماسلاشقان هالدا
ئىجادىيەتكە تەتبىقلاندى. بۇلارنىڭ هەممىسى بۇ-
گۈنكى دەۋر گەدەبىي ئىجادىيەت ئىشلىرىنىڭ ياخشى
ئۈرنىكى بولۇشقا مۇناسىپ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئۇيغۇر گەدەبىياتى تارىخى» (ئالىي مەكتەپ دەرسلىكى)، I توم، شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.

2. ش. ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك گەدەبىيات» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

3. ش. ئۆمەر: «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك گەدەبىياتى»، ئىككى قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشرى.

4. ئىمىنجان ئەهمەدى «ئۇيغۇر گەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى.

5. غ. ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك گەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» ئىككى قىسىم، 1996 - يىلى مىق مەتبەئە نۇسخا.

6. ۋ. غوپۇر، ئە. هۇسۇيۇن: «ئۇيغۇر كلاسسىك گەدەبىياتى تېزىسلىرى» 1982 - يىلى مىق مەتبەئە نۇسخا، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى.

7. ھ. ئەهمەد «دېڭىز ئونجىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1982 -، 1990 - يىللىرى نەشرى.

8. ب. ئەرشىدىنوۋ: «ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ئىجادىدا داستان ژانىرى»، قازاقىستان «نائۇكا» (پەن) نەشرىياتى 1988 - يىلى نەشرى.

9. «ئۇيغۇر گەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى هوزورىدا تۈزۈلگەن)، قازاقىستان «نائۇكا» (پەن) نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.

10. جۇشاۋزۇ قاتارلىقلار تۈزگەن «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت ئەربابلىرى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

11. ئىمىنجان ئەهمەدى: «ئۇيغۇر كلاسسىك گەدەبىياتىدىكى مۇنازىرە ژانىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1988 - يىللىق 1 - سان.

12. «ئۇيغۇر گەدەبىياتى ۋە فولكلورىدىكى ژانىرلار» قازاقىستان «نائۇكا» نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەهرىرى: قەمبەرنىسا مۇهەممەتهاجى

خەلق ئىغىز ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىجارەتچىلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە

ئوسمان ئىسمائىل*

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇرلار ئۇزاق تىجارەت ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەت، ئۇلار قەدىمكى يىپەك يولىنى مەركەز قىلىپ، يەر شارىنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىي ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سودا پائالىيەتلىرىدە مۇھىم رول ئويناغان، شۇنداقلا نەچچە مىڭ يىللىق سودا ئەمەلىيىتىدە قىممەتلىك بىلىم تەجرىبىلەرگە ۋە ئۆزىگە خاس تىجارەت قارىشىغا ئىگە بولغان، بۇ خىل قاراشلارنىڭ بىر قىسمى ئۇلارنىڭ ئەقىل پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلانغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ماقالىدە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەت تارىخى، تىجارەت ئەنئەنىسى، تىجارەت بىلىملىرى ۋە تىجارەت كۆز قاراشلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：维吾尔族是具有经商传统的民族，古代他们在丝绸之路的商贸活动中发挥过重要作用，积累了经验，形成了他们所特有的经营观。这种观念在民间文学作品中多有表现。本文拟从民间文学角度观察维吾尔族商贸活动的历史、经商传统、经营知识和经营观。

Abstract: Uighur has a long history of commercial tradition. Taking the Silk Road as center, they played an important part in trade betwen east and west, accumulated valuable experiences and developed their distinctive management concept. This kind of conception is expressed in folklore as the crystallization of their wisdom, the article, from the angle of folk literature chiefly discusses Uighur's trade history, tradition, knowledge and trade viewpoint.

1. سودا ـ تىجارەت ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى

تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە سودىگەرچىلىك ئىنسانىيەت جەمئىيىتى پەيدا بولغاندىلا مەيدانغا كەلگەن ئەمەس. ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ بەلگىلىك تارىخىي باسقۇچىدىكى ھادىسە.

* ئوسمان ئىسمائىل: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

دۇر.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. كىشىلەر ئۇۋچىلىقنى ئاساس قىلىپ، ئورتاق ئەمگەك قىلاتتى، ئېرىشكەن چەكلىك ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىمۇ ئورتاق تەقسىم قىلىپ ھەممىنى ئىستېمال قىلىپ تۇگىتەتتى. ئۇ ۋاقىتتا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئارتۇقچە مەھسۇلات يوق ئىدى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ دەۋردە سودىگەرچىلىك مەۋجۇت بولمىغان.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئۇزاق بىر مەزگىللىك تەرەققىياتىدىن كېيىن ئۇۋچىلىق ئەمگەكچى جەريانىدا ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش ۋە بېقىش ئىشلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاستا - ئاستا ھايۋان بېقىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەخسۇس كىشىلەر پەيدا بولدى. ئارقىدىنلا كىشىلەر زىرائەت تېرىپ ئۆستۈرۈشنى ئۆگىنىۋالدى ۋە مەخسۇس تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرمۇ بارلىققا كەلدى. چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت مۇنداق ئىش تۈرلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ مۇستەقىل ئايرىلىپ چىقىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنە بىر قەدەم تەرەققىي قىلىشى بىلەن مېتال پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى كەشىپ قىلىنىپ، تۆمۈر قوراللار كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئومومىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ خىل تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرى راۋاجلىنىپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقتى. مانا بۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتىدۇر. ئىككىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار يەنى تاۋار پەيدا بولدى، شۇنىڭ بىلەن تاۋارلار كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلدى ۋە كۆپلەپ ئالماشتۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى مەيدانغا كەلتۈردى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بولسا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى پەيدا قىلدى.

تاۋار ئالماشتۇرۇش — ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇشىدۇر. تارىختىن بۇيان تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۇچ خىل شەكلى قوللىنىلدى.

(1) نەرسىگە نەرسە ئالماشتۇرۇش

بۇنىڭدا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى بىۋاستە ھالدا ئۆزى ئېھتىياجلىق بولغان مەھسۇلاتلارغا ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئۇ «تاۋار ← تاۋار» شەكلىدە بولىدۇ. بۇنداق ئالماشتۇرۇشتا تاۋارلار بىر قېتىم ئالماشتۇرۇپلا ئىستېمال ساھەسىگە كىرىدۇ. قىممەتنىڭ ئالمىشىشى ۋە رېئاللىشىشى بىرلا ۋاقىتتا ۋە بىرلا ئورۇندا ئورۇندىلىدۇ. ئۇنىڭدا تەڭ قىممەتتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس.

(2) پۇل ۋاستە قىلىنغان ئاددىي تاۋار ئوبوروتى

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. شۇنىڭ بىلەن تەسادىپىي ئالماشتۇرۇش دائىملىق ئالماشتۇرۇشقا، بىۋاستە ھالدىكى نەرسىگە نەرسە ئالماشتۇرۇش پۇل ۋاستە قىلىنغان تاۋار ئوبوروتىغا تەرەققىي قىلدى. بۇ خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش «تاۋار ← پۇل ← تاۋار» شەكلىدە بولىدۇ. يەنى تاۋار پۇلغا ئالماشتۇرۇلۇپ ئاندىن پۇل يەنە تاۋارغا ئالماشتۇرۇلىدۇ، ئىككى قېتىم ئالماشتۇرۇلغاندىلا ئاندىن ئالماشتۇرۇش جەريانى تاماملىنىدۇ، ئىككى قېتىملىق ئالماشتۇرۇش جەريانىغا ئۇچىنچى بىر شەخس قاتنىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆپ خىل ئالماشتۇرۇشنىڭ دەۋرلىنىشى بارلىققا كېلىدۇ. بۇ — بىر تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ سېتىشى يەنە بىر تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ سېتىۋېلىشى ھېسابلىنىدۇ، بىر تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ سېتىش ۋە سېتىۋېلىش جەريانى بىلەن نۇرغۇنلىغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ سېتىش ۋە سېتىۋېلىش جەريانى ئۆزئارا باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى پۇل ۋاستىسى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

(3) تەرەققىي تاپقان تاۋار ئوبوروتى

ئېنگېلس: «ئۇچىنچى قېتىملىق ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى سودىگەرنىڭ ئىبارەت بىر ئالاھىدە سىنىپنى مەيدانغا كەلتۈردى»① دەپ كۆرسەتكەن. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ، بولۇپمۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن، مەخسۇس سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەر پەيدا بولدى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل ئىش تۈرى بولۇپ شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇچىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتى مەيدانغا كېلىپ تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ خىل تەرەققىي تاپقان تاۋار ئوبوروتى «پۇل ← تاۋار ← پۇل» شەكلىدە بولىدۇ. يەنى ئۇ سېتىۋېلىشتىن باشلىنىپ سېتىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، پۇل بىلەن باشلىنىپ پۇل بىلەن تۈگەيدۇ. ئوتتۇرىدا تاۋار ۋاستىچى بولىدۇ. پۇل چەكلىنىپ تاۋار سېتىۋېلىشتىكى مەقسەت تېخىمۇ كۆپ پۇلنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈندۇر. شۇڭا سېتىش ئۈچۈن سېتىۋېلىش بولىدۇ، سېتىۋېلىش ۋاستە، سېتىش مەقسەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش سودىگەرنىڭ ئالماشتۇرۇشى بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋاستىلىق مۇناسىۋىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. دېمەك، تەرەققىي تاپقان تاۋار ئوبوروتى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن «ئىشلەپچىقارغۇچىلار ← سودىگەرلەر ← ئىستېمالچىلار» شەكلىدىكى مۇناسىۋەت پەيدا بولدى. ئىككىنچى تۈرلۈك قېتىم ئېيتقاندا، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ بۇ باسقۇچىدا ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن سودىگەرلەر، سودىگەرلەر بىلەن ئىستېمالچىلار ۋە سودىگەرلەر بىلەن سودىگەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شەكىللەندى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۇچ خىل شەكلى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداقلا بىز مۇھاكىمە قىلماقچى بولغان سودا - تىجارەتنىڭ پەيدا بولۇش ماھىيىتىنى كۆرۈستۈپ بېرىدۇ.

ئۈيغۇرلار ئىچىدە سودا - تىجارەتنىڭ ئېلىپ سېتىش تىجارىتى، سودا ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان يارىدەمچى تىجارەت ۋە مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى تىجارەتتىن ئىبارەت ئۇچ خىل شەكلى تارىخ-

تمن بۇبان ئىنتايىن كەڭ تەرەققىي قىلغان. ئەمما، ۋاستىلىق ھالدا سودا ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان بانكا كەسپى، ئىستراخوۋانىيە كەسپى ۋە سودا ۋاستىچىلىقى بولسا ئانچە كۆپ تەرەققىي قىلالمىغان. بىراق، ئۇلارنىڭ ئۆزگەرگەن شەكىلىرى يەنىلا مەۋجۇت بولغان. مەسىلەن: بانكىنىڭ رولىنى ئۇستىگە ئالغان قەرز ئىگىلىرى (جازاندا خورلار) ۋە ئۇلار ئاچقان گۆرۈخانا (رەنىخانا)، سودا ۋاستىچىلىقىنى ئۇستىگە ئالغان ھىدىكلەر ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

سودا - تىجارەت كەسپىنىڭ جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا ئويناىدىغان رولى ئىنتايىن چوڭ. مەلۇمكى، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى — ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالدىن ئىبارەت تۆت ئامىلدىن تەركىب تاپىدۇ. سودا - تىجارەت ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغان ئالماشتۇرۇش بولسا — جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى (ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تەقسىمات) بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچىدۇر. ئۇنىڭ بىر بېشى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات بىلەن باغلانسا، يەنە بىر بېشى ئىستېمال بىلەن باغلىنىدۇ.

دېمەك، سودا - تىجارەت پائالىيىتى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە كۆۋرۈكى، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەر خىل ئامىللىرىنى باغلاپ تۇرىدىغان مۇھىم بىر ھالقا. شۇڭا مەدەنىيەتكەن بىر جەمئىيەتتە سودا - تىجارەت بولمىسا، جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ سودا تارىخىغا بىر نەزەر

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن. بىر قىسىم ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن 5 مىڭ يىل بۇرۇنلا شىنجاڭدا ئىشلەنگەن قاشتاش بۇيۇملىرى ئىچكىرى رايونلاردا سېتىلىشقا باشلىغان ② شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ قاشتاشنى ئاساس قىلغان بۇنداق سودا پائالىيىتى خېلى دەۋرگە كەلگەندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندا بولسا، تىجارەتنىڭ كۆلىمى ۋە دائىرىسى مىسلىسىز يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈپ، بىر ئاۋات مەنزىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. تەتقىقاتچى لىيۇزىشياۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ پەقەت چاغىدىن شەھەرلىدىكى سودىگەرلىرىلا بىرقانچە مىڭ كىشىگە يەتكەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ساراي ئاچتى، بەزىلىرى كاۋاپچىلىق قىلدى، بەزىلىرى بولسا جازاندا خورلۇق قىلدى. چاغىدىن نۇرغۇن بەگزادىلەر ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن يات يۇرتنىڭ غەلىتە ۋە نادىر نەرسىلىرىنى سېتىۋېلىش ياكى پۇل قەرز ئېلىش ئۇچۇن ئۇلار بىلەن قويۇق بېرىش كېلىش قىلدى»③. ئۇيغۇرلار يالغۇز چاغىدىلا ئەمەس، بەلكى لوياڭ، داتۇڭ، خىياڭ، جىڭياڭ، ياڭجۇ قاتارلىق داڭلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە سودا سارايلىرىنى ئېچىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇيغۇرلار بۇ ۋاقىتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاسان كەلگەندە تېخىمۇ كۆپ يەردىن كىممخاپ، دۇردۇن، شايى ۋە چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ گېلەم، ئەتلەس قاتارلىق تاۋارلىرى بىلەن قوشۇپ، غەربتىكى دېھلى، تېھران، باغدات، قاھىرە، دەمەشق قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ ساتقان. شۇنداقلا ئۇ جايلارنىڭ مەرۋايىت، ياقۇت، پىلە چىشى، ئەينەك، دورا - دەرمان قاتارلىق نەرسىلىرىنى سېتىۋېلىپ شىنجاڭ ۋە ئىچكىرى رايونلارغا ئاپىرىپ ساتقان.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يېمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاھالىسى بۆلۈنۈپ چېقىپ باشقا جايلىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىگە قوشۇلۇپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار

(2) پۇل ۋاستە قىلىنغان ئاددىي تاۋار ئوبوروتى

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. شۇنىڭ بىلەن تەسادىپىي ئالماشتۇرۇش دائىملىق ئالماشتۇرۇشقا، بىۋاستە ھالدىكى نەرسىگە نەرسە ئالماشتۇرۇش پۇل ۋاستە قىلىنغان تاۋار ئوبوروتىغا تەرەققىي قىلدى. بۇ خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش «تاۋار ← پۇل ← تاۋار» شەكلىدە بولىدۇ. يەنى تاۋار پۇلغا ئالماشتۇرۇلۇپ ئاندىن پۇل يەنە تاۋارغا ئالماشتۇرۇلىدۇ، ئىككى قېتىم ئالماشتۇرۇلغاندىلا ئاندىن ئالماشتۇرۇش جەريانى تاماملىنىدۇ، ئىككى قېتىملىق ئالماشتۇرۇش جەريانىغا ئۇچىنچى بىر شەخس قاتنىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆپ خىل ئالماشتۇرۇشنىڭ دەۋرلىنىشى بارلىققا كېلىدۇ. بۇ — بىر تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ سېتىشى يەنە بىر تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ سېتىۋېلىشى ھېسابلىنىدۇ، بىر تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ سېتىش ۋە سېتىۋېلىش جەريانى بىلەن نۇرغۇنلىغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ سېتىش ۋە سېتىۋېلىش جەريانى ئۆزئارا باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى پۇل ۋاستىسى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

(3) تەرەققىي تاپقان تاۋار ئوبوروتى

ئېنگېلس: «ئۇچىنچى قېتىملىق ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى سودىگەرنىڭ ئىمارەت بىر ئالاھىدە سىنىپنى مەيدانغا كەلتۈردى»① دەپ كۆرسەتكەن. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ، بولۇپمۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن، مەخسۇس سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەر پەيدا بولدى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تېز ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل ئىش تۈرى بولۇپ شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇچىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتى مەيدانغا كېلىپ تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ خىل تەرەققىي تاپقان تاۋار ئوبوروتى «پۇل ← تاۋار ← پۇل» شەكلىدە بولىدۇ. يەنى ئۇ سېتىۋېلىشتىن باشلىنىپ سېتىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، پۇل بىلەن باشلىنىپ پۇل بىلەن تۈگەيدۇ. ئوتتۇرىدا تاۋار ۋاستىچى بولىدۇ. پۇل چەمبىرىپ تاۋار سېتىۋېلىشتىكى مەقسەت تېخىمۇ كۆپ پۇلنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈندۇر. شۇڭا سېتىش ئۈچۈن سېتىۋېلىش بولىدۇ، سېتىۋېلىش ۋاستە، سېتىش مەقسەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تاۋار ئالماشتۇرۇشتا سودىگەرنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت پەيدا بولدى. ئىككىنچى تۈرلۈك قېتىم ئېيتقاندا، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ بۇ باسقۇچىدا ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن سودىگەرلەر، سودىگەرلەر بىلەن ئىستېمالچىلار ۋە سودىگەرلەر بىلەن سودىگەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شەكىللەندى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۇچ خىل شەكلى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداقلا بىز مۇھاكىمە قىلماقچى بولغان سودا - تىجارەتنىڭ پەيدا بولۇش ماھىيىتىنى كۆرۈستۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىچىدە سودا - تىجارەتنىڭ ئېلىپ - سېتىش تىجارىتى، سودا ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان يارىمچى تىجارەت ۋە مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى تىجارەتتىن ئىبارەت ئۇچ خىل شەكلى تارىخ-

تىن بۇيان ئىنتايىن كەڭ تەرەققىي قىلغان. ئەمما، ۋاستىلىق هالدا سودا ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان بانكا كەسپى، ئىستراخوۋانىيە كەسپى ۋە سودا ۋاستىچىلىقى بولسا ئانچە كۆپ تەرەققىي قىلالمىغان. بىراق، ئۇلارنىڭ ئۆزگەرگەن شەكىللىرى يەنىلا مەۋجۇت بولغان. مەسىلەن: بانكىنىڭ رولىنى ئۇستىگە ئالغان قەرز ئىگىلىرى (جازانە خورلار) ۋە ئۇلار ئاچقان گۆرۈخانا (رەنىخانا)، سودا ۋاستىچىلىقىنى ئۇستىگە ئالغان بىدىكلەر ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

سودا - تىجارەت كەسپىنىڭ جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا ئويناىدىغان رولى ئىنتايىن چوڭ. مەلۇمكى، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى — ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالدىن ئىبارەت تۆت ئامىلدىن تەركىب تاپىدۇ. سودا - تىجارەت ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغان ئالماشتۇرۇش بولسا — جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى (ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تەقسىمات) بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچىدۇر. ئۇنىڭ بىر بېشى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات بىلەن باغلانسا، يەنە بىر بېشى ئىستېمال بىلەن باغلىنىدۇ.

دېمەك، سودا - تىجارەت پائالىيىتى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە كۆۋرۈكى، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ هەر خىل ئامىللىرىنى باغلاپ تۇرىدىغان مۇهىم بىر هالقا. شۇڭا مەدەنىيەلەشكەن بىر جەمئىيەتتە سودا - تىجارەت بولمىسا، جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ سودا تارىخىغا بىر نەزەر

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن. بىر قىسىم ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن 5 مىڭ يىل بۇرۇنلا شىنجاڭدا ئىشلەنگەن قاشتاش بۇيۇملىرى ئىچكىرى رايونلاردا سېتىلىشقا باشلىغان ② شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ قاشتاشنى ئاساس قىلغان بۇنداق سودا پائالىيىتى خەن دەۋرىدىمۇ كەلگەندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. تاڭ دەۋرىدىمۇ كەلگەندا بولسا، تىجارەتنىڭ كۆلىمى ۋە دائىرىسى مىسلىسىز يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈپ، بىر ئاۋات مەنزىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. تەتقىقاتچى لىيۇزىشياۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ پەقەت چاڭئەن شەھىرىدىكى سودىگەرلىرىلا بىرقانچە مىڭ كىشىگە يەتكەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ساراي ئاچتى، بەزىلىرى كاۋاپچىلىق قىلدى، بەزىلىرى بولسا جازانە خورلۇق قىلدى. چاڭئەندە نۇرغۇن بەگزادىلەر ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن يات يۇرتنىڭ غەلىتە ۋە نادىر نەرسىلىرىنى سېتىۋېلىش ياكى پۇل قەرز ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار بىلەن قويۇق بېرىش كېلىش قىلدى»③. ئۇيغۇرلار يالغۇز چاڭئەندىلا ئەمەس، بەلكى لوياڭ، داتۇڭ، خىياڭ، جىڭياڭ، ياڭجۇ قاتارلىق داڭلىق شەهەرلەرنىڭ هەممىسىدە سودا سايراپ ئىپچىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇيغۇرلار بۇ ۋاقىتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاسان سەن ئات ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ يەردىن كىمخاپ، دۇردۇن، شايى ۋە چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ گېلەم، ئەتلەس قاتارلىق تاۋارلىرى بىلەن قوشۇپ، غەربتىكى دېھلى، تېهران، باغدات، قاهىرە، دەمەشق قاتارلىق شەهەرلەرگە ئاپىرىپ ساتقان. شۇنداقلا ئۇ جايلارنىڭ مەرۋايىت، ياقۇت، پىلە چىشى، ئەينەك، دورا - دەرمان قاتارلىق نەرسىلىرىنى سېتىۋېلىپ شىنجاڭ ۋە ئىچكىرى رايونلارغا ئاپىرىپ ساتقان.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يېمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاهالىسى بۆلۈنۈپ چىقىپ باشقا جايلىدىكى ئۇيغۇر ئاهالىلىرىگە قوشۇلۇپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار

خاندانلىقىدىن ئىبارەت ئۇچ ھاكىمىيەت شەكلىنى بەرپا قىلدى. بۇ دەۋرلەردە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سودا - تىجارەت ئەنئەنىسىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى ۋە راۋاجلاندۇردى.

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا تەڭ-رىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىن چىقىدىغان تۇرلۇك دورا ماتېرىياللىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا چىقىدىغان مارجان، كەھرىۋا قا-تارلىق ئېسىل مىللارنى ئاپىرىپ ساتقانلىقى، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ لياۋ سۇلالىسى ۋە سۇڭ سۇلالىسى تەۋەلىكىگە ئالتۇن - كۆمۈش ۋە قاشتېشىدىن ياسالغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، مىس ۋە تۆمۈر-دىن ياسالغان ئەسۋاب - جابدۇقلار شۇنداقلا ھەر خىل پاختا، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى ۋە قىسمەن قورال - ياراقلارنى ئېلىپ بېرىپ ساتقانلىقى توغ-رىسىدا تارىخىي كىتابلاردا ئىنتايىن كۆپ مەلۇمات-لار بېرىلگەن. ئۆز ۋاقتىدا خوددى چاڭئەنگە ئوخ-شاش، لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى شاڭجىڭدىمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى توپلىشىپ ئولتۇرىدىغان جاي-لار بارلىققا كەلگەن. بۇجاي شۇ ۋاقىتتا «ئۇيغۇر-مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان④.

قاراخانىلار تازا گۈللەنگەن دەۋردە غەربتىن - شەرققە، شەرقتىن - غەربكە بارىدىغان سودا كار-ۋانلىرى تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەنلەردىن ئۆتەتتى. سودا تىجارەتتە سوغدىلار ئاساسىي ئورۇن تۇتاتتى، بىراق، سودا يولىغا يەنىلا ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. لېۋزىشياۋ ئېيەندى قاراخانىلار دەۋرىدىكى سودا - تىجارەت توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «قا-راخانىلار خاندانلىقىنىڭ كۆپلەپ مېتال پۇل قۇي-دۇرغانلىقى ئەينى يىللاردا سودا پائالىيىتىنىڭ نا-ھايىتى ئېۇچ ئالغانلىقىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ پۇللارنىڭ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلە-رىدىن تېپىلىۋاتقانلىقى بىزگە ژولگا دەرياسى ۋادە-سىدا، قارا دېڭىز بويلىرىدا ھەتتا يىراقتىكى نىل دەرياسى بويلىرىدا قاراخانىلار خاندانلىقى دائىرە-سىدىن يولغا چىققان سودا كارۋانلىرىنىڭ توپا - چاڭلارنى توزىتىپ، ئايىغى ئۆزۈلمەستىن قاتنا ▮ پ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلار سۇڭ سۇلالىسى، لياۋ سۇلالىسى، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى، پروسىيە، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى، رۇس كە-نەزلىكلەر ھەتتا مىسىر قاتارلىق جايلار بىلەنمۇ سودا جەھەتتە بېرىش-كېلىش قىلىشىپ تۇرغان» ⑤.

شىنجاڭنىڭ سودا تىجارەت جەھەتتىكى بۇنداق ئاۋات مەنزىرىسى موڭغۇللار بۇ رايونغا ھۆكۈمران-لىق قىلغان دەۋرلەردىمۇ ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. بۇ دەۋرگە ئائىت مەلۇماتلاردىن بىرى بول-غان «بېنىت دېنىڭ قىتانىنى زىيارەت قىلىشى» دېگەن كىتابتا مۇنداق دېيىلىدۇ: «يەركەن قەلئە-سى قەشقەر دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئىدى، سودىگەر-لەر بېلىقتەك توپلىشىپ كەتكەن ئىكەن، تۇرلۇك مىللار ئالمىشىپ تۇرىدىكەن، شەرقتىكى مەشھۇر سودا سورۇنى ئىكەن»⑥.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گەرچە ئۇيغۇرلار ھەر تەرەپتىن زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن بول-سىمۇ، لېكىن سودا - تىجارەت جەھەتتىكى ئۆس-تۈنلۈكنى يەنىلا قىسمەن ساقلاپ قالغان. شىنجاڭ-نىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن «غەر-بىي دىيارىدا ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم» ناملىق كە-تابتا يەركەن ھەققىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «بازار كوچىسىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئون چاقىرىمغا يە-تەتتى. بازار كۈنى ھەر خىل مىللار بۆلۈتتەك جۇغلىنىپ كېتەتتى. ئادەملەر قىسىم - قىسىم ئىدى. گۆھەر، مەرۋايىتلار ھەمىشە يولۇقۇپ تۇراتتى. بولۇپمۇ چارۋا - مىللار، يەل - يېمىشلەر ھەددى - ھىسابسىز ئىدى» بۇ كىتابتا يەنە ئاقسۇ ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئاقسۇ قاتناش تۇگۈنىگە جاي-لاشقان. ئىچكىرىدىن ۋە چەت ئەللەردىن كەلگەن سودىگەرلەر مۇشۇ يەرگە جەم بولۇپ تۇراتتى. با-زارلىرى ئاۋات ئىدى. بازار كۈنى ئادەملەر قىستا - قىستاق بولۇپ، مىللار بۆلۈتتەك توپلىنىپ كە-تەتتى»⑦.

پروفېسسور سۇبېيخەي ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى، بەش دەۋر، سۇڭ سۇلالىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى ھۈنەر - سەنئەت ۋە سودا - تىجارەت ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: « بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ يېپەك توقۇل-

مىلار جەھەتتىكى مۇھىم ئىجادىيەتنى ۋە تۆھپىسى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدھىيىسىگە ئې- رىشكەن ھەم خەلقئارا بازاردا سېتىلىپ ئېلىنمىز- نىڭ يېپەكچىلىك ئىشلىرىغا يېڭى شان - شەرەپ كەلتۈرگەن»⑧.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈش تەس ئەمەس- كى، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇ- زۇن تارىخىي جەريانىدا سودا - تىجارەت كەسپىدە باشتىن - ئاخىر جۇڭگودىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ كەلگەن. ھەرقايسى يول بويلىرىغا جايلاشقان قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، قارا شەھەر، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن- لەردىن ئىبارەت شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەلە- يەتتە ئۆز ۋاقتىدىكى داڭلىق تىجارەت مەركەزلىرى ئىدى. يالغۇز بۇلا ئەمەس، ھەتتا تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا بارلىققا كەلگەن مىڭلىغان بازارلار كۆز ئالدىمىزدا سودا - تىجارەتنىڭ كۆلىمىنى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەكشەنبە بازار، دۈشەنبە بازار، سەيشەنبە بازار، پەيشەنبە بازار... دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالىپ، مەلۇم بىر يۇرت تەۋەسىدە ھەپتىنىڭ ھەممە كۈنلىرى ئالمىشىپ بو- لىدىغان بازارلار تارىم ۋادىسىدىكى كەڭ يېزىلاردا گويا ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك تارقىلىپ، ئۆزۈلمەي داۋاملىشىپ بارىدىغان سودا پائالىيەتلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار تاغلىق قېرىنداشلىرى تەرىپىدىن «سارتلار» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشۇ ئاتالغۇنىڭ ئۆزىلا ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئىشلىرىغا ناھايىتى ماھىر ئە- كەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سودا پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار «سو- دىگەر» «تىجارەتچى» ياكى «ئوقەتچى» دەپ ئاتىلە- يدۇ. بۇلار يەنە ئۆز ئىچىدىن «ئېلىپساتار» «دۇ- كانچى» «يايمىچى» «باققال» «جاۋاھىر پۇرۇش» «كارۋان» دېگەنگە ئوخشاش بىرنەچچە خىلغا ئايرى- لىدۇ. يەنە «دەللال» ياكى «بىدىك» دەپ ئاتىلە- يدىغان كىشىلەرمۇ بولۇپ، ئۇلار ھېچقانداق دەسما- يە چىقارماي، ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچى ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرمىچىلىك قىلىپ شېرىنكانە ئالىدۇ. يې- قىنقى دەۋرگە كەلگەندە يەنە «قويمىچى» دەپ ئاتا- لىدىغان بىر قىسىم كىشىلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇرلاردا سودا كەسپىگە ئائىت «تىجارەت»، «دەسمايە»، «زاكالەت»، «پايدا»، «زىيان»، «ۋەيران بولۇش»، «تىرىلىش»، «كۆتىرىلىش»، «شېرىك»، «شېرىنكانە»، «تاپان ھەققى»، «خېرىدار»، «چۆپقەت»... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەخسۇس ئاتالغۇلار بار. سودىگەرلەرنى سۈپەتلە- يدىغان ۋە سودا - تىجارەتتىكى ئۇقۇملارنى ئىپادە- لەيدىغان كەسپىي ئاتالغۇلارنىڭ شۇنچىۋالا نۇرغۇن بولۇشىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەت تارىخىنىڭ ئۇ- زۇن، كۆلەمنىڭ كەڭ، تەجرىبىسىنىڭ موللىقى- نى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3. خەلق چۆچەكلىرىدىكى سودىگەر ئوبرازلىرى

سودا - تىجارەت بىر خىل مۇستەقىل ئىقتى- سادىي پائالىيەت سۈپىتىدە مىڭلىغان - ئونمىڭلە- غان سودىگەرلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. سو- دىگەرلەر تاۋارلارنى ئېلىپ - سېتىش پائالىيىتىنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسى قىلغان، ئىش- لەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسى- دىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋاسىتىچىلىقىنى ئۈستە- گە ئالغان كىشىلەردۇر. سودىگەر سودا سۈبېيكتى سۈپىتىدە سودا پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىگۈچى ۋە باشقۇرغۇچىدۇر. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە سودىگەرلەرنىڭ پائالىيەتلىرى- نى ئەكس ئەتتۈرۈشكە كەڭ كۆلەمدە ئورۇن بېرىل- گەن.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە سودىگەرلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك تۇرمۇشى، كۆپ قىرلىق خا- راكتېرى ۋە كۆپ خىل سودا پائالىيەتلىرى بىر قەدەر تەپسىلىي يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئالدى بىلەن چۆچەكلەردە سودىگەرلەر كىشى-

لەرنى مەھلىيا قىلىدىغان سېھرىي كۆچكە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. چۈنكى ئۇ پۇل ۋە مال دۇنيانىڭ ئىگىسى. ئۇ ئۆز قولىدىكى بايلىقنىڭ كارامىتى بىلەن نۇرغۇن ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالىشى مۇمكىن. «جۇدالىق ۋە خۇشاللىق» ⑨، «ئاتا ۋەسىيىتى» ⑩، «تەخەي يىگىت» ⑪، «دەك قىز» ⑫ ناملىق چۆچەكلەردىكى سودىگەرلەر ئەنە شۇنداق قابىلىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. «جۇدالىق بىلەن خۇشاللىق» ناملىق چۆچەكتىكى سودىگەر يىگىت نۇرغۇن گۆھەرلەرنى تۆلەش بەدىلىگە كۆپلىگەن شاھزادىلەر قولغا چۈشۈرەلمىگەن مەلىكىنى ئەمرىگە ئېلىپ بەختكە ئېرىشىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مال - دۇنيا بىلەن ئاچكۆز پادىشاھنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ ۋەزىر بولىدۇ ۋە ئاخىرى پادىشاھلىق ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈپ يۇرتتا ئادالەتلىك سىياسەتنى يولغا قويىدۇ. «ئاتا ۋەسىيىتى» ناملىق چۆچەكتە بولسا، بەختىيار ئىسىملىك يىگىت دادىسىنىڭ دوستى بولغان سودىگەرلەرنىڭ نۇرغۇن پۇل چىقىرىشى بىلەن چەت ئەللەردە ئوقۇپ ئاجايىپ قابىلىيەتلىك بولۇپ يېتىشىدۇ ۋە كېيىن زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «تەخەي يىگىت» ناملىق چۆچەكتىكى يىگىتنىڭ سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ مەلىكىنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىشى، «دەك قىز» ناملىق چۆچەكتىكى مەلىكىنىڭ سودىگەر يىگىتنى تاللىۋېلىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى سودىگەرلەرنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى يۇقىرى ئورنىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سودىگەرلەرنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە ئاقكۆڭۈل خاراكتېرىدە تەسۋىرلىنىشى چۆچەكلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان يەنە بىر ھالدۇر. مەسىلەن: «زىرەك بىلەن زىرەككەك» ⑬، «قىممەتلىك سوغا» ⑭ چۆچەكلىرىدىكى سودىگەر يىگىتلەر، «دانىشمەن ئانا» ⑮ چۆچەكلىرىدىكى سودىگەر ئايال قاتارلىقلار دانىشمەن قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقسا، «چاشقان بىلەن سودىگەر» ⑯ «ئالتە قارغۇ بىلەن سودىگەر» ⑰ ناملىق چۆچەكلەردىكى سودىگەرلەر ئاقكۆڭۈل ۋە گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆز قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، سودا - تىجارەتتىن ئىبارەت بۇ كەسىپ تېز بېيىش ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق بولغان، بەختلىك تۇرمۇش ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىدىغان كەسىپتۇر. شۇڭا ئۇلار ئۆز چۆچەكلىرىدە چۆچەك قەھرىمانى بولغان ئاقكۆڭۈل كەمبەغەل يىگىتكە ھېسداشلىق قىلىپ ئۇنى بەختكە ئېرىشتۈرمەكچى بولغاندا، ھەمىشە ئۇلارنى سودا - تىجارەت كەسپى بىلەن شۇغۇللاندۇرىدۇ. ئالايلۇق «تەدبىرلىك پادىشاھ» ⑱ ناملىق چۆچەكتىكى ئاكا - ئۇكىلارنىڭ چوڭى تۇرمۇش قىيىنچىلىقى تۇپەيلىدىن قەلەندەرچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولسا، كىچىكى سودا - تىجارەت يولىنى تاللىۋېلىپ تېزلا بېيىپ كېتىدۇ. «ئەينەك» ⑲ ناملىق چۆچەكتىكى كەمبەغەل دېھقان يىگىت باشقا شەھەرلەرگە بېرىپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرمۇش ئەھۋالىنى تۈپتىن ياخشىلايدۇ. يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، بىر قىسىم چۆچەكلەردىكى قاراش بويىچە ئېيتقاندا سودا - تىجارەت بايلىقنىڭ، كۈچ - قۇدرەتنىڭ ۋە بەختنىڭ ئاچقۇچىدۇر. كىمكى بۇ ئاچقۇچنى قولغا چۈشۈرسە ئۇ ھەممىگە ئېرىشەلەيدۇ.

ئەمما ھەممە چۆچەكلەردە سودا - تىجارەتكە نىسبەتەن ئۇنداق ئىجابىي كۆز قاراشتا بولغان ئەمەس. بىر قىسىم چۆچەكلەردە سودا - تىجارەتنى مەكىستەمەسلىك، ھۇنەر - سەنئەت ۋە بىلىمنى ئۇنىڭدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويۇش كۆز قاراشلىرى ئىپادە قىلىنغان. «ئۈچ مىڭ تىللالىق ئۈچ ئېغىز سۆز» ⑳، «ياخشىلىق يەردە قالماس» ㉑، «ھېكمەتلىك سۆز» ㉒ «باقىنىڭ سۆز سېتىۋېلىشى» ㉓ قاتارلىق چۆچەكلەردىكى يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى دادىسى «سودا قىل» دەپ بەرگەن پۇلنى تاۋار سېتىۋېلىشقا ئەمەس، ھۇنەر ئۆگىنىشكە ياكى بىلىم ئېلىشقا سەرپ قىلغاچقا دادىسى تەرىپىدىن جازاغا ئۇچرىغانلىقى، ئەمما ئۇلارنىڭ ئاخىرى ھۇنەر - بىلىمنىڭ خاسىيىتى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ بەختنى تاپقانلىقى بايان قىلىنىدۇ. «سودىگەر بىلەن دېھقان» ㉔، «كىشىنىڭ ھەققى» ㉕، «بىر لوپلۇقنىڭ سەرگۈزەشتىسى» ㉖، «جاننخور» ㉗، «ئېيىقبەگ» ㉘ قاتارلىق چۆچەك-

لەردە بولسا، سودىگەرلەرنىڭ جازانىخورلۇقى ۋە ئالدامچىلىقى پاش قىلىنىدۇ. «ئالتۇنتاغ» (29)، «لوقمانىنىڭ ئوغلىغا نەسىھىتى» (30) قاتارلىق چۆچەكلەردە يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا سودا-گەرلەرنىڭ باشقىلارنىڭ قان - تەرى، ھەتتا ھاياتى بەدىلىگە ھارام مال - دۇنيا توپلايدىغانلىقى ئېچىپ تاشلىنىدۇ. دېمەك، بۇ خىل چۆچەكلەردە سودا-گەرلەرگە سەلبىي پوزىتسىيە تۇتۇلغان. چۈنكى سودا - تىجارەت كەسپىنىڭ خاسىيىتى بىلەن قولغا كېلىۋاتقان تاپاۋەت بىر قىسىم ئاچكۆز كىشىلەر-نىڭ كۆزىنى قىزارتىپ، ئۇلارنىڭ ئىنسان قېلىپە-دىن چىققان قەبىھ خاراكتېرىنى ئاشكارىلاپ قويە-دۇ. ئۇلار ۋاستە تاللاپ ئولتۇرماي پۇل ئۈچۈن ھەممە نەرسىنى دو تىكىشتىن يانمايدۇ. ئىنسانە-يەت جەمئىيىتىدە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ كېلە-ۋاتقان بۇ خىل رېئاللىق «ھېرىس باينىڭ ئۆلۈمى» (31)، «شاھزادە بىلەن ساھىبجامال» (32) چۆچەكلىرىدە تېخىمۇ روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بە-رىلگەن. «ھېرىس باينىڭ ئۆلۈمى» ناملىق چۆ-چەكتىكى ئاچكۆز سودىگەر پۇل ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئايالى ۋە ئوغلىدىنمۇ ۋاز كېچىدۇ. «شاھزادە بە-لەن ساھىبجامال» چۆچىكىدىكى سودىگەر بولسا قىلچىمۇ نومۇس قىلماستىن ئۆزىنىڭ قىزىنى شاھزادىگە سېتىۋېتىدۇ.

چۆچەكلەردە بىر تەرەپتىن سودىگەرلەرنى مەدھىيىلەش، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنى تەنقىد قە-لىش ئەھۋالى مەۋجۇت. بۇ نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟ پۇل ئالاھىدە رول ئويناۋاتقان، ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتى مەممىنى بېسىپ چۈشۈۋاتقان بىر جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا ئىنتىلىشى، ئۇنى سىرلىقلاشتۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ قۇدرىتى ئارقىلىق بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشمەكچى بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. ئەمما پۇلدىن ئىبارەت بۇ بايلىق پەرىشتە-سىنىڭ ئۆزىگە ئېرىشمەكچى بولغانلاردىن بارلىق ئەخلاقىي چۈشەنچىلەرنى چۆرۈپ تاشلاشنى تەلەپ قىلىشى بىر قىسىم كىشىلەردە ئۇنىڭغا نىسبەتەن يىرگىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىلماي مۇمكىن ئە-مەس. بۇ خىل ئەھۋال كىشىلەرنىڭ قەلبىدە پۇلنى ياخشى كۆرۈش ۋە ئۇنىڭدىن سەسكىنىش، پۇلغا ئىنتىلىش ۋە ئۇنى مەڭگۈلىنىشنى ياخشى كۆرىدۇ. سودىگەرلەر-گە ھەۋەس قىلىش ۋە ئۆچلۈك قىلىشتىن ئىبارەت زىددىيەتلىك روھىي ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۆچەكلەردىكى سودىگەرلەرنىڭ بەزىدە ئىجابىي، بەزىدە سەلبىي خاراكتېرىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ روھىي ھالەتنى ئەكس ئەتتۈ-رۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرى خۇددى يەھۇدىلارغا ئوخشاشلا تارىختىن بۇيان تىجارەتتە «ئىغىزنى چەڭ-لەش» بىلەن «ئاياللارنى چەنلەش» كە يۈكسەك دە-رىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئىنسانلار تاماق-نى ئەڭ كۆپ ئىستېمال قىلىدۇ، شۇڭا ئۇيغۇرلار ئاشخانا ئېچىپ، تاماقتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار ئاشخانا تىجارىتى زىيان تارتىش خەۋپى ئەڭ ئاز بولغان تىجارەت دەپ قارايدۇ. ئەمما ئاشخانا تىجارىتىدىكى ھالقىلىق مەسىلە يەنىلا خېرىدارلارنى رازى قىلىشتىن ئىبارەت. «بەدنىيەتنىڭ قازىنى تۆشۈك» (33) ناملىق چۆچەكتە دەل مانا شۇنداق كۆز قاراش ئالغا سۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا ئاكا - ئۇكا ئاشخا-نا خوجايىنلىرىنىڭ رىقابەت-كۈرەشلىرى ئارقىلىق ئەلا مۇلازىمەتنىڭ سودا-تىجارەتنى گۈللەندۈرۈش-تىكى رولى بايان قىلىنغان. «ئاياللارنى چەنلەش» كە كەلسەك، بۇ ئاياللارنىڭ تەبىئىي ئادىتىگە ئاسا-سەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان تىجارەت پرىنسىپى. چۈن-كى ئاياللار كىيىم - كېچەك ۋە زىبۇزىننەتكە ئام-راق كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىنتىلىشى باشقا ھەرقانداق مىللەتنىڭ-كىدىن كۈچلۈك. شۇڭا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئا-ياللار ئېھتىياجلىق بولغان كىيىم - كېچەك، رەخت ۋە زىبۇزىننەت تىجارىتىگە ئالاھىدە ئەھمە-يىەت بېرىپ كەلدى. ئاياللارمۇ ئۆزلىرىنىڭ رىقا-بەت شەكلىنى ئالغان ۋە يېڭىدىن - يېڭى پەيدا بولۇپ تۇرۇۋاتقان ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بارلىق كۈچى بىلەن تىرىشتى. نەتىجىدە بىر قە-سىم ئاياللار ئىچىدە سودىگەرلەرگە قىزىقىش، ئۇ-لارنى ياخشى كۆرۈش كەيپىياتى ئاستا - ئاستا شە-كىللەندى. ھەتتا بەزى ئاياللار سودىگەرلەر تەقدىم قىلغان كىيىم - كېچەك، زىبۇزىننەت بەدىلىگە

ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېچىشتىنمۇ يانمىدى. «گۆھەر تۇغدىغان توخۇ» ㉞، «ئال دەمبىزەڭنى» ㉟ قاتارلىق چۆچەكلەردە دەل مانا شۇنداق ئەھۋال بايان قىلىنغان. بۇ خىلدىكى چۆچەكلەردە بىر تەرەپتىن ئايالالارنىڭ كۈچلۈك ياسىنىش ھەۋەسلىرى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەخلاقسىز سودىگەرلەرنىڭ ئايالالار پسىخىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىشتىكى قورالى قىلىشقا ئۇرۇنغانلىقىدىن ئىبارەت پەسكەش قىلمىشلىرى پاش قىلىنىدۇ.

سودىگەرلەرنىڭ ئايالالىرىغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك ۋە زىبۇزىننەت جەھەتتىكى ماددىي ھەۋەسلىرى قاندۇرۇلسىمۇ، ئەمما مەنىۋى ھەۋەسلىرى تولۇق قاندۇرۇلمايدۇ. چۈنكى، بۇ رۇنقى ۋاقىتلاردا سودىگەرلەر سودا قىلىش ئۈچۈن يۇرت - شەھەر ئاتلاپ چىقىپ كەتسە، بىرنەچچە ئاي ھەتتا بەزىدە بىرنەچچە يىلدا ئاران قايتىپ كېلەتتى. بۇ ھال سودىگەرلەرنىڭ ئايالالىرى ئۈچۈن ئېغىر ھىجران ئازابى ئېلىپ كېلەتتى. تۆۋەندىكى قوشاق ئۇلارنىڭ روھىي كەيپىياتىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ:

مەن يېتىمغا كىم قويۇپتۇ،
سودىگەر يار تۇتقىلى.
سودىگەر سودىغا كەتسە،
ئولتۇرۇپ قان يۇتقىلى.

ئەر سودىگەرگە كەلسەك، ئۇلارمۇ بۇ ئازابلىق پاكىتنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئامالسىز ھالدا مۇنداق ھەسرەت چەككەن:

ئاتمىش ئالتە دەريا سۇيى،
بىر بولۇپ ئاقتى.
مەن يارىمغا باقاي دېسەم،
سودىنىڭ ۋاقتى.

بەزى سودىگەرلەرنىڭ ئايالالىرى بۇنداق ئېغىر ئىزتىراپقا بەرداشلىق بېرەلمەي كۆڭۈل ئېچىشقا بېرىلىپ كېتەتتى. «رەمچى» ㊱، «سادات ۋە ئادات» ㊲، «پەرىزات» ㊳ قاتارلىق چۆچەكلەردە مانا مۇشۇ خىل ئەھۋال بايان قىلىنغان.

مەلۇمكى، قەدىمكى يىپەك يولى دەپ ئاتالغان، دۇنيانىڭ شەرقىدىن - غەربىگە سوزۇلغان ئۇزۇن مۇساپىلىق سودا يولى ئىنتايىن جاپالىق ۋە خەتەرلىك يول ئىدى. بۇ يولدا يۈرگۈچى سودا كارۋانلىرى قاقاس چۆللۈكلەردىن ۋە خەتەرلىك تاغ چوققىلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. سودا كارۋانلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا بۇ يول سەپىرى بەزىدە ھايات - ماماتلىق سەپەر بولۇپ قالاتتى. بۇ يولدا يول بويى ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكىنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. بىر قىسىم چۆچەكلەردە دەل مانا شۇ سودا كارۋانلىرىنىڭ جاپالىق يول سەپىرى بايان قىلىنىپ بېرىلگەن. مەسىلەن: «بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى» ㊴، «ھورۇنلۇقتىن شاھلىققىچە» ㊵ قاتارلىق چۆچەكلەردە سودا كارۋانلىرىنىڭ دەشتۇ - چۆلدە ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن ئىنتايىن قاتتىق قىينالغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئۇلار ئاخىرى چۆلدىكى سىرلىق قۇدۇقنى تېپىپ، ئۇنىڭ سۈيى بىلەن كارۋان توپىنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ.

سودا كارۋانلىرى ئۈچۈن يەنە بىر چوڭ ئاپەت يول توسار قاراقچىلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىدىن ئىبارەت. چۆچەكلەردىكى تەسۋىرلەردىن قارىغاندا، ئۇز ۋاقتىدا قاراقچىلارنىڭ سودا كارۋانلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئىشلىرى داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرغان. بۇ خىل ئەھۋال يىپەك يولىنىڭ بېخەتەرلىكىگە ئېغىر تەسىر كۆرسىتىپ سودىگەرلەرنى يۈرەكزادە قىلىۋەتكەن. «قىساس مۇئەككىلى» ㊶، «گېلەمچى يىگىت» ㊷، «ئەقىللىق بالا» ㊸، «تۆران باتۇر» ㊹، «سودىگەرلەرنىڭ كەنجى ئوغلى» ㊺ قاتارلىق چۆچەكلەردە سودا كارۋانلىرىنىڭ قاراقچىلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ خانىۋەيران بولغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. ئەمما ئاخىرى بىرەر پەم - پاراسەتلىك باتۇر ئوتتۇرىغا چىقىپ، قاراقچىلارنى ئۇستىلىق بىلەن يوقىتىپ سودىگەرلەرنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆتەكلەردە قايتىدىن خاتىرجەملىك ئورنىتىلىپ، سودا يوللىرى راۋانلىشىدۇ.

بىر قىسىم چۆچەكلەردە سودا - تىجارەت قىلىش ئۈچۈن يىراق شەھەر ۋە مەملىكەتلەرگە بارغان سودىگەرلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ئاجايىپ - غارايىپ كەچۈرمىشلىرى بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «جادۇگەرنىڭ ھالاكىتى» ㊻ ناملىق چۆچەك-

تىكى كارۋانلار توپى ئۇزاق دېگىز سەپىرىگە چىقىقاندا خەتەرگە يولۇقۇپ، كېمە پاچاقلاپ تاشلىنىپ ۋەيران بولىدۇ. پەقەت شاھزادە زار ئىسىملىك يىگىتلا بىر تال ياغاچقا ئېسىلىپ ھايات قالىدۇ. كېيىن ئۇ ئادەمسىز ئارالغا بېرىپ ئۇ يەردە بىر مەزگىل ھايات كەچۈرىدۇ ۋە ئاخىرى يەنە باشقا شەھەرلەرگە سەپەر قىلىپ، نۇرغۇن خېيىم - خەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. «سودىگەرنىڭ ئوغلى» ⑰ ناملىق چۆچەكتە بىر سودىگەرنىڭ ھىندىستان ۋە ئافغانىستانلارغا بېرىپ سودا قىلىش جەريانىدا قازاغا ئۇچرىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. «شاراپنىڭ كارامىتى» ⑱ ناملىق يەنە بىر چۆچەكتە بولسا، بىر سودىگەرنىڭ شاراپ مەنئى قىلىنغان شەھەرگە شاراپ ئېلىپ كېلىپ ساتقانلىقى ئۈچۈن جازاغا ئۇچرىغانلىقى ۋە ئاخىرى يەنە شاراپنىڭ كارامىتى تۈپەيلى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقى ھەققىدە. «ئىككى كۆزلۈك بىلەن بىر كۆزلۈك» ⑲، «شاھزادىنىڭ ئىبرىتى» ⑳ قاتارلىق چۆچەكلەردىمۇ ئوخشاشلا سودىگەرلەرنىڭ باشقا مەملىكەتلەردىكى ھەيران قالارلىق كەچۈرمىشلىرى بايان قىلىنىدۇ.

مەلۇمكى، سىرتقا ئېچىۋېتىلمىگەن فېئودالىزىم ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ياشاۋاتقان كىشىلەر ئۈچۈن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى يېڭىلىقلار پەقەت سودىگەرلەرنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىقلا يېتىپ كېلەتتى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، سودىگەرلەر ھەرقايسى دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچۇر يەتكۈزگۈچى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرغۇچى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقى چۆچەكلەردە سودىگەرلەرنىڭ دەل مۇشۇنداق مۇھىم ئىجتىمائىي رولى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

يەنە بىر قىسىم چۆچەكلەردە سودا - تىجارەت جەريانىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلار بايان قىلىنىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردە سودىگەرلەرنىڭ ئوغۇللىرى دېگىدەك بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇلۇش ئارقىلىق تىجارەتتىكى نەتىجە قازىنىش بىلەن مەغلۇپ بولۇشنىڭ كونكرېت سەۋەبلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ، شۇنداقلا قىسمەتلىك سودا تەجرىبىلىرى يەكۈنلەپ چىقىلىدۇ. «خاسىيەتلىك دورا» ㉑، «دۇئا ئالغان كەنجى ئوغۇل» ㉒، «ئورۇاي» ㉓، «ئەر ئۆمرىدە ئۈچ قېتىم» ㉔ قاتارلىق چۆچەكلەر ئەنە شۇنداق چۆچەكلەردۇر.

بىزنى قىزىقتۇرىدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، بىر قىسىم چۆچەكلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن دىنىي ئېتىقاد ئادەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. مەسىلەن، «رەمبال» ㉕ ناملىق چۆچەكتە بىر سودىگەر سەپەرگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى - بولماسلىقى ھەققىدە رەمبالغا پال ئاچقۇزىدۇ. «يامانلىقنىڭ ئاقىۋىتى» ㉖ ناملىق چۆچەكتىكى سودىگەر سودا - سېتىقنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن ئەتىگەن تۇرۇپ ئىسرىق سېلىپ دۇكان ئاچىدۇ. ئۇيغۇرلاردا يەنە «سودا قىلىش ئۈچۈن يولغا چىققاندا بىرەر نەرسىنى ئۇنتۇپ قېلىش ۋەجىدىن ئۆيگە قايتا يېنىپ كىرسە، سودىسى يېنىپ كېتىدۇ»، «ئەتىگەندە تۇنجى كەلگەن خېرىدارنى ياندۇرۇۋەتسە، شۇ كۈنلۈك سودا ئاقمايدۇ» دەيدىغان ئېتىقاد بار. ئۇنىڭدىن باشقا تۇنجى سودىدا قولغا كىرگەن پۇلنى يەرگە تاشلاپ دەسسەۋېتىپ ئېلىۋالىدىغان ئادەت بار. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان سېھرىگەرلىك ۋە تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئادەتلىرىنىڭ سودا - تىجارەتتىكى ئىنكاسىدۇر.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە سودىگەرلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە رولى، سودىگەرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرى، سودا - تىجارەت بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن ئېتىقادلار ۋە شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك رايوندا ئېلىپ بېرىلغان سودا پائالىيىتىنىڭ جەريانلىرى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن.

4. ماقال - تەمسىلەردىكى سودا - تىجارەت قارىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى باشقا ژانىرلارغا قارىغاندا ماقال -

تەمسىللەردە ئاق كۆپ ئىپادە قىلىنغان. ئۇنىڭدا بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەتكە تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە كۆز قاراش چۈشەنچىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلسە، يەنە بىر تەرەپتىن سودا - تىجارەت جەريانىدىكى قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلار يەكۈنلەپ بېرىلگەن. بۇ خىل تەجرىبە - ساۋاقلار ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى سودا ئەمەلىيىتى جەريانىدا ھاسىل قىلىنغان بولۇپ، ئۇ سودا پائالىيەتلىرى ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە يېتەكلەش رولىنى ئويناپغان. تۆۋەندە بۇلارنىڭ مۇھىم ئىككى تەرەپ ئۈستىدە قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئۆتىمىز.

(1) سودا - تىجارەتتىكى دەسمايىنىڭ قىممىتى توغرىسىدا

مەبلەغ بارلىق سودا پائالىيەتلىرىنى ئوخشاش ئۇق ئېلىپ بېرىشتىكى ئالدىنقى شەرت. ئۇ سودا - تىجارەتنىڭ «قان تومۇرى»، سودا سۇبيېكتىنىڭ سودا پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشىدىكى ئاچقۇچ. شۇڭا ئۇيغۇرلار «پۇلنى پۇل تاپار» [57] دېگەن ماقال ئارقىلىق دەسمايىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. يەنە بىر قىسىم ماقاللاردا پۇلنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي قىممىتى ئىنتايىن روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، مەسىلەن، «پۇل دۇشمەننى دوست قىلار، دوستنى دۇشمەن قىلار» [58]، «پۇل بولسا گاچىغمۇتىل چىقىدۇ» [59]، «پۇل بولسا، جاڭگالدا شورپا» [60]. ئەمما پۇل ئاسانلا قولغا كېلىدىغان نەرسە ئەمەس، «پۇلنىڭ بىر ئۇچى بىلەكتە، بىر ئۇچى يۈرەكتە» [61]. شۇڭا «مال بەرمەك جان بەرمەك» [62] تۇر. سودىگەرلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا دەسمايە كۆچ - قۇدرەتنىڭ مەنبەسىدۇر. كىمنىڭ پۇلى كۆپ بولسا، شۇ سودىدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. «كىچىك سودىگەر بىلەن سوداقىلما» [63] دېگەن ماقال پۇلى ئاز سودىگەرنىڭ تىجارەتتە ئىشەنچسىز بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەكسىچە پۇلى كۆپ سودىگەرلەر بىر قەدەر ئىشەنچلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ «يېغى تۆگىسە، دۇغى قالىدۇ».

(2) بازارنىڭ تىجارەتتىكى ئورنى توغرىسىدا

بازار — تاۋار ئىقتىسادى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن قەدىمىي ئىقتىسادىي كاتېگورىيە. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى مەقسەت ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈندۇر. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم ئۇنى بەلگىلىك قىممەت ياكى پۇل شەكلىگە ئايلاندۇرۇش كېرەك. مانا مۇشۇنداق ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى مەلۇم تاۋار ئالماشتۇرۇش مەيدانى ياكى دائىرىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، بازار تاۋار ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تەبىئىي ھالدا كەلتۈرۈپ چىقارغان مەھسۇلات، ئۇ ئېلىپ - ساتىدىغان ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزئارا تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ يىغىندىسى، يەنى بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى، ھەرقايسى شەھەرلەر ئۆزئارا بۇ خىل فۇنكسىيەسىنى تارىختىن بۇيان ئەڭ ياخشى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا بۇ يۇرتتىكى كىشىلەر بازارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە كوندىلىك تۇرمۇشتىكى رولىنى تولۇق چۈشىنىدۇ. «ئاتاڭمۇ بازار، ئاناڭمۇ بازار» [64]، «بازارغا چىق، بەختىڭنى كۆر» [65]، «قەلەندەرگە مازار ياخشى، سودىگەرگە بازار ياخشى» [66] قاتارلىق ماقال-لار بازارنىڭ ئەھمىيىتىنى بىر قەدەر تولۇق ئىپا-

دىلەپ بېرىدۇ. مەلۇمكى، بازارلا مەسئۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى ھەقىقىي يوسۇندا تولۇق رېئاللاشتۇرۇدۇ. ۋە تەڭشەيدۇ. «بازار ئارقىلىق تەڭشەش» مۇھىم بىر ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنى رەتكە سېلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا تۇرتكىلىك رول ئويناپدۇ. «ئەرزان بىلەن قىمەتتىنىڭ بازارغا چىقسا ئەرقى بار» ⑰ «ئۆيدىكى گەپ بازارغا توغرا كەلمەپتۇ» ⑱ قاتارلىق ماقاللار-دا بازارنىڭ دەل مانا شۇنداق تاۋارلارنىڭ قىممىتى-نى بەلگىلەشتىكى تەبىئىي رولى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

(3) سودا - تىجارەتنىڭ مۇددىئاسى توغرىسىدا

سودا - تىجارەتنىڭ فۇنكسىيىسى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچىلىقتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ بۇ خىل فۇنكسىيىسى پايدىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ. سودا پائالىيىتى جەرياندا پايدىنىڭ يېتەكلىشىدە بولىدۇ. پايدا قوغلىشىش سودىنىڭ ئاساسىي پائالىيەت جەريانى. ئەگەر پايدا بولمىسا، سودا - تىجارەت پائالىيىتى ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ. شۇڭا تىجارەتنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدۇر. بىر سودىگەرگە نىسبەتەن ئالغاندا، ئۇ پۈتۈن زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلىپ، كۆپلەپ پۇل تاپقاندىلا، ئاندىن مۇۋاپىقىيەت قازانغان ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار «سودىدا دوستلۇق يوق، سالامدا بوشلۇق يوق» ⑲، «سودىگەرنىڭ تۇغقىنى پۇل، دادىسى قۇل» ⑳، «بازاردا سالام يوق، نامازدا تەكلىپ يوق» ㉑ دېگەنگە ئوخشاش ماقاللار ئارقىلىق ئۇ-رۇق - تۇغقاندارچىلىق ۋە دوست بۇرادەرچىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ سودىغا تەسىر كۆرسىتىشىنى چەك-لەشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. «تېكە بولسىمۇ سۆت بەرسۇن» ㉒، «زىيان ئاچچىق، پايدا تاتلىق» ㉓ قاتارلىق ماقاللاردا پايدىغا ئىنتىلىش پسىخىكىسى تېخىمۇ روشەن ئىپادە قىلىنغان.

(4) سودا - تىجارەت بىلىملىرى توغرىسىدا

ماقال - تەمسىللەردە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز-گە خاس ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە تىجارەت كۆز قا-راشلىرى كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىل-گەن.

ساپ مال سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىش تىجا-رەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەشنىڭ تۈپ ئاسا-سىدۇر. «ئىسىلىنى ئالساڭ خاتا يوق، ئەسكىنى ئالساڭ ۋاپا يوق» ㉔، «ياخشى مال ئۆزىنى - ئۆزى ماختايدۇ» ㉕، «ئەرزان نەرسە ئىللەتسىز بول-ماس، قىممەت نەرسە ھىكمەتسىز بولماس» ㉖، «مېلى ناچار سودىگەر ھەممىدىن بەك ماختايدۇ» ㉗، «ئۆتمەس ماتان زورلاپ ساتا» ㉘ دېگەنگە ئوخ-شاش ماقاللاردا ھەقىقىي سۈپەتلىك مالنى تىجارە-تى سودىدا مۇۋاپىقىيەت قازىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكى، ناچار مالنى بولسا، تىجارەتنى ۋەيران قىلمۇھتىدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆز قارىشى بويىچە «قەرز» ئالغاندىلىق هالاكەت يولىغا قەدەم تاشلىغانلىق. شۇڭا بىر قىسىم ماقالىلاردا قەرزدارلارنىڭ ئازابلىق پىسخىك روهىي هالىتى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، «قەرزى بار كىشىنىڭ يۈرىكىدە دەزى بار» ⑧③، «قەرز ئېلىپ بەرمىگىنىڭنى كۆرەي، تۇغۇلۇپ ئۆلمىگىنىڭنى كۆرەي» ⑧④، «قەرزدارنىڭ تىلى قىسقا» ⑧⑤، «ئاغرىق بولساڭ ئۆلۈپ قۇتۇل، قەرزدار بولساڭ بېرىپ قۇتۇل» ⑧⑥ قاتارلىق ماقالىلار كىشىلەرنىڭ ئەنە شۇنداق قەرزدىن قورقۇش پىسخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

يەنە بىر قىسىم ماقالىلاردا سودىدا ئېهتىياتچان بولۇش كېرەكلىكى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، «مىڭ سەرنى يوقاتقان بىر سەر» ⑧⑦، «سودا ساقال سىپىغچە» ⑧⑧ قاتارلىق ماقالىلاردا سېتىش ۋە سېتىۋېلىش پائالىيىتىدە ئالدىراڭغۇلۇق قىلماي، ئېهتىياتچان بولۇش كېرەكلىكى كۆرسىتىلىسە، «ئېشىكى ئوچ تەڭگە، توقۇمى بەش بەڭگە» ⑧⑨ دېگەن ماقالىدا پايدا زىيانىنى ئوبدان دەڭسەپ كۆرۈپ ئىش قىلىش لازىملىقى ئىپادە قىلىنغان. «پايدا بىلەن زىيان بىر تۇغقان» ⑨⓪ دېگەن ماقالىدا بولسا تىجارەتتە پايدىنىڭ زىيانغا، زىياننىڭ پايدىغا ئۆزگىرىشى كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچىلىك ئىش ئىكەنلىكى، شۇڭا پايدا ئالغاندا مەغرۇرلىنىپ بىخوتلىشىپ كەتمەسلىك، زىيان تارتقاندا چۈشكۈنلىشىپ كەتمەسلىك تەۋسىيە قىلىنىدۇ.

سودا - تىجارەتتە ئېهتىياتچان بولۇش بىلەن يۈرەكلىك بولۇشمۇ بىر - بىرىگە زىت ئەمەس. پايدا ئالالمىغان تەقدىردىمۇ دەسمايىسىدىن ئايرىلىپ قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئەھۋال ئاستىدا «كۆمىسەم پىشارمۇ، ياقسام پىشارمۇ» ⑨① دەپ ئولتۇرماي سودىغا دادىل كىرىشىش كېرەك. «بولسا بۇلار بولمىسا ئىز پۇلى» ⑨② ، «هازىر ئۆلىدىغاندەك ئىبادەت قىل، مىڭ يىل ياشايدىغاندەك تاپاۋەت قىل» ⑨③ دېگەنگە ئوخشاش ماقالىلار كىشىلەرنى يۈرەكلىك سودا قىلىشقا ئۇندەيدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سودىگەرلەرگە قويىدىغان تەلىپى شۇكى، باشقىلارنى بوزەك قىلىش ياكى زىيانكەشلىك قىلىش بەدىلىگە پايدا ئالماسلىق كېرەك. پۇلنى قولغا كىرگۈزىمەن دەپ باشقىلارنى ئورىغا ئىتتىرىۋېتىش قىلمىشلىرى جەمئىيەتنىڭ بىردەك نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. «كاۋاپمۇ كۆيمەسۇن، زىقمۇ كۆيمىسۇن» ⑨④، «ئوغرى بولساڭ ئىنساپ بىلەن بول» ⑨⑤ قاتارلىق ماقالىلار ئەنە شۇنداق كۆز قاراشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

هېسابات سودا - تىجارەتنىڭ يەنە بىر تۈپ كاپالىتى. تىجارەتتە ئىنچىكە ۋە پۇختا هېسابات بولۇشى كېرەك. سودىگەر بولغان كىشى «ساقال سىپىغچە ئارىلىقتا» بولىدىغان كېلىشىمدە «كۆزنى چىمچىقلاتقۇچە» ئارىلىقتا هېسابات قىلىپ بولۇشى كېرەك. كۆڭۈل ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان هېسابىاتقا مانا شۇنداق ماهىر بولغاندىلا، زىيان تارتىش ۋە ئالدىنىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. «هېسابنىڭ سىرتىدا ئىش يوق، كالپۇكنىڭ سىرتىدا چىش يوق» ⑨⑥، «پۇل تاپقىچە هېساب تاپ» ⑨⑦، «پۇل تېپىۋالساڭ سانىۋال» ⑨⑧ قاتارلىق ماقالىلار هېسابىاتنىڭ سودا - تىجارەتتىكى مۇهىم قىممىتىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماقال - تەمسىللىرىدە سودا - تىجارەتتىكى مەبلەغ ۋە بازار مەسىلىسى، تىجارەتنىڭ رولى ۋە مۇددىئاسى، تىجارەت ئۇسۇلى، تىجارەت تەجرىبە - ساۋاقلىرى ۋە سودا ئىشلىرىغا بولغان ئىجابىي - سەلبىي كۆز قاراشلار خېلىلا كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن.

5. ئۇيغۇرلارنىڭ سودا قارىشى بىلەن يەھۇدىلارنىڭ سودا قارىشىدىكى ئوخشاشلىقلار ۋە پەرقلەر

ياپونىيىلىك داڭلىق كارخانىچى تودېندىن ئەپەندى «يەھۇدىلارنىڭ پۇل تېپىش سىرى» ناملىق كىتابىنى يېزىپ، 5 مىڭ يىللىق سودا ئەنئەنىسىگە ئىگە، تىجارەتتە دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا

تۇرىدىغان يەھۇدى مىللىتىنىڭ مول‌تەجرىبىلىرى-
نى‌تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن[14]. بۇ كىتابتا ئوتتۇرىغا
قويۇلغان بىرمۇنچە يەھۇدىچە سودا ئۇسۇلى يۇقىرى-
دا بىز مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ
سودا كۆز قاراشلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مە-
سىلەن، يەھۇدىلارنىڭ «نەق پۇلچىلىق ئۇسۇلى»
ئۇيغۇرلارنىڭ «كىشىدىكى پۇل چۈشىدىكى پۇل»
دەيدىغان كۆز قارىشىغا، يەھۇدىلارنىڭ باھانى چۈ-
شۈرمەسلىك، ئەرزان ساتماسلىق ئۇسۇلى ئۇيغۇر-
لارنىڭ «ئەرزان نەرسە ئىللەتسىز ئەمەس، قىممەت
نەرسە ھىكمەتسىز ئەمەس» دېگەن كۆز قارىشىغا،
يەھۇدىلارنىڭ بىر ئىزدا چۆگىلەۋېرىشتەك پاسسىپ
سودا ئۇسۇلىنى قوللانماسلىق ھەققىدىكى كۆز قا-
راشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ «بولسا بولار، بولمىسا ئىز
پۇلى» دەيدىغان تەۋەككۇلچىلىك روھىغا، يەھۇدە-
لارنىڭ كۆڭۈل ھېساباتىغا ماھىرلىقى ئۇيغۇرلار-
نىڭ «پۇل تاپقىچە ھېساب تاپ» دېگەن كۆز قارە-
شىغا، يەھۇدىلارنىڭ «ئايالىلار ۋە ئېغىز» نى چەت-
لەش ئۇسۇلى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئايالىلارنىڭ
كىيىم - كېچەك، زىبۇزىننەتلىرى ۋە ئاشخانا تىجا-
رىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كۆز قارىشىغا
تامامەن ئوخشايدۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن يەھۇدى
خەلقىنىڭ ئۇزاق يىللىق سودا ئەمەلىيىتى جەريانە-
دا، ئوخشاشمىغان جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە ئوخ-
شاشمىغان ئىجتىمائىي مۇھىتتا ھاسىل قىلغان
ئوخشاش سودا- تەجرىبىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ھال
سودا - تىجارەت كەسپىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەت -
پرىنسىپلىرى ئوبيېكتىپ بولىدىغانلىقىنى كۆرسە-
تىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىككى مىللەت-
نىڭ سودا - تىجارەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلە-
رىدا يەنە روشەن پەرقلەر مەۋجۇت. مەسىلەن،
ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئاز پايدا ئىلىپ كۆپ سېتىش
ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. چۈنكى ئۇلار مال-
نىڭ بېسىلىپ قېلىشىنى ھەرگىز خالىمايدۇ.
ئەمما يەھۇدىلار بۇنداق ئۇسۇلغا تۇپتىن قارشى،
ئۇلار ھەر ۋاقىت كۆپ پايدا ئىلىشنى تەشەببۇس
قىلىدۇ. مالىلىرى بېسىلىپ قالسىمۇ باھانى مۇد-
دەق چۈشۈرمەيدۇ. يەھۇدىلار يەنە پۇلنى ھارام ۋە
ھالال دەپ ئايرىمايدۇ. سودىدا مەقسەتكە يېتىش
ئۈچۈن ھەرقانداق ۋاستىنى قوللىنىشنى بىر خىل
ئاقىلانىلىق دەپ ھېسابلايدۇ. سودىدا بوزەك قىلە-
نىپ زىيان تارتقانلارغا ھېسداشلىق قىلىش ئۇياقتا
تۇرسۇن، بەلكى ئۇلارنى «ئىقتىدارسىز» دەپ
كەمسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار بولسا ئۇنداق ئەمەس، ئۇ-
لار ئەخلاقىي چۈشەنچىلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن
قارايدۇ. سودىدىمۇ ئىنساپلىق بولۇشنى تەكىتلە-
يدۇ. پۇلنى ھارام ۋە ھالال دەپ ئايرىيدۇ. باشقە-
لارنى بوزەك قىلىشتا چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلەرنى
پۈتكۈل جەمئىيەت قاتتىق ئەيىبلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ
قىلمىشىنى چەكلەيدۇ. يەھۇدىلار يەنە سودا - تىجا-
رەتتە بايلارنى ئوبيېكت قىلىدۇ، بارلىق تىجارەتتە
بايلارنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مۇ-
ھىم پرىنسىپ قىلىدۇ. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تىجا-
رەت لۇغىتىدە «بايلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش»
دېگەن ئىبارە يوق. ئۇلار ئەكسىچە جەمئىيەتتىكى
ھەممە ئادەم ئېھتىياجلىق بولىدىغان تاۋارلارنى ئې-
لىپ سېتىشقا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. مانا
بۇنداق پەرقلەر يەھۇدىلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ
ئوخشاش بولمىغان تارىخىي سەرگۈزەشتىسى، ئوخ-
شاش بولمىغان مەدەنىيەت سىستېمىسى ۋە ئوخ-
شاش بولمىغان دىنىي ئېتىقادىدىن ھاسىل بولغان
ئوخشاش بولمىغان ئەخلاقىي قاراشلىرىنىڭ روشەن
ئىنكاسى.

6. خاتىمە

يۇقىرىدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى
چۆچەكلەردە بايان قىلىنغان سودا - تىجارەت تۇرۇ-
مۇشى ۋە ماقال - تەمسىلەردە ئىپادە قىلىنغان
سودا - تىجارەت كۆز قاراشلىرىنى ئاساس قىلىپ
تۇرۇپ، ئۇيغۇر تىجارەتچىلىكى، ھەققىدە قىسقىچە
مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇق. ناھايىتى ئېنىقكى،
بۇ ماقالە ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت كەسپىنى
بىرلا نۇقتىدىن كۆزىتىش بىلەن چەكلىنىدىغان

بولغاچقا، ئۇ ئومۇملۇق ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىدىن تولىمۇ يىراقتا تۇرىدۇ. ئەمما، مۇشۇنداق ئايرىم - ئايرىم نۇقتىدىن مىكرولۇق ھالدا ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ جۇغلىنىشى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخ، پۇختا ئاساس ئۇستىگە قۇرۇلغان سودا - تىجارەت كەسپىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بىر پۈتۈن شەكىلدە يورۇتۇپ بېرىگىلى بولىدۇ.

بىزنىڭ ئاخىرقى نىشانىمىز — ئۇيغۇر سودا - تىجارەتچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تارىخىي جەريانلىرىنى ئىلمىي ھالدا يەكۈنلەش ئارقىلىق، ئۇنى بۈگۈنكى رىقابەت دەۋرى ئىچىدە پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان ۋە راۋاجلىنالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىش ۋە خەلقئارا سەۋىيىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىشتىن ئىبارەت.

ئىزاھلار:

① ساۋغوچاق: «ھازىرقى زامان سودا ئىلمى»، خەنزۇچە، 4 - بەت.
② «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1990 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانى.
③ لىيۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 - قىسىم، 110 - بەت.
④ لىيۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 1 - قىسىم 160-، 161 - بەت، 231-، 232 - بەتلەرگە قارالسۇن.
⑤ لىيۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 1 - قىسىم 337-، 338 - بەت.
⑥ جاڭ شىڭلاڭ: «جۇڭگو - غەرب قاتناش ئىشلىرىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 1 - كىتاب 421 - بەت.
⑦ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 - قىسىم 1072 - بەتتە ئېلىنغان ستات.
⑧ سۇبىخەي: «خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان يايلاقتىكى يىپەك يولى»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» ژۇرنىلى 1987 - يىللىق 1 - سان.
⑨⑩⑭㉚㊸㊾ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 7- قىسىم.
⑪⑫⑯⑰㉓㊲㊳㊵ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 8 - قىسىم.
⑮㊷㊻㊼㊶ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 4 - قىسىم.
⑬⑱⑲㉞ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 1 - قىسىم.
⑳ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 2 - قىسىم.
㉑㉔㉙㊴ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 3 - قىسىم.
㉒㉘ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 10 - قىسىم.
㉕㉖㊽ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 5 - قىسىم.
㊹㊻ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى»، 9 - قىسىم.
㊶ «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» 11 - قىسىم.
㉝㉗㉜㉝㊺ «ئۇرۇمچى تېيانشان رايونى خەلق چۆچەكلىرى»
㉛ «ئاقسۇ كونا شەھەر خەلق چۆچەكلىرى»
㉜㊱㊺㊿ «شايار خەلق چۆچەكلىرى»
㉟ «ئۇچتۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»
㊹ «ئاۋات خەلق چۆچەكلىرى»
㊼㊽㊾㊿(51)(52)(53)(54)(55)(56)(57)(58)(59)(60)(61)(62)(63)(64)(65)(66)(67)(68)(69)(70)(71)(72)(73)(74)(75)(76)(77)(78)(79)(80)(81)(82)(83)(84)(85)(86)(87)(88)(89)(90)(91)(92)(93)(94)(96)(97)(98) «ئۇيغۇر خەلق ماقال- تەمسىللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 261-، 272 - بەتلەر.
㊾㊽㊼㊻㊺㊹㊸㊲㊱㊳㊴㊵㊶㊷㊸㊹㊺㊻㊼㊽㊾㊿(51)(52)(53)(54)(55)(56)(57)(58)(59)(60)(61)(62)(63)(64)(65)(66)(67)(68)(69)(70)(71)(72)(73)(74)(75)(76)(77)(78)(79)(80)(81)(82)(83)(84)(85)(86)(87)(88)(89)(90)(91)(92)(93)(94)(96)(97)(98)(99) «شايار خەلق ماقال - تەمسىللىرى»، 168-، 171 - بەتلەر.
㊾㊽㊼㊻㊺㊹㊸㊲㊱㊳㊴㊵㊶㊷㊸㊹㊺㊻㊼㊽㊾㊿(51)(52)(53)(54)(55)(56)(57)(58)(59)(60)(61)(62)(63)(64)(65)(66)(67)(68)(69)(70)(71)(72)(73)(74)(75)(76)(77)(78)(79)(80)(81)(82)(83)(84)(85)(86)(87)(88)(89)(90)(91)(92)(93)(94)(96)(97)(98)(99) «ئۇرۇمچى تېيانشان رايونى خەلق ماقال- تەمسىللىرى»، 229-، 232- بەتلەر.
㊾㊽㊼㊻㊺㊹㊸㊲㊱㊳㊴㊵㊶㊷㊸㊹㊺㊻㊼㊽㊾㊿(51)(52)(53)(54)(55)(56)(57)(58)(59)(60)(61)(62)(63)(64)(65)(66)(67)(68)(69)(70)(71)(72)(73)(74)(75)(76)(77)(78)(79)(80)(81)(82)(83)(84)(85)(86)(87)(88)(89)(90)(91)(92)(93)(94)(96)(97)(98)(99) تودېندىن: «يەھۇدىلارنىڭ پۇل تېپىش سىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

خەلق چاقچاقچىسى ھىسام قۇربان ۋە ئۇنىڭ چاقچاقلىرى ھەققىدە

ئەنۋەر تاجىدىن*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە «ھازىرقى زامان نەسىردىن ئەپەندىسى» دەپ نام ئالغان ھىسام قۇربانىنىڭ چاقچاق، لەتىپىچىلىكتە يېتەلىشى، ئۇنىڭ چاقچاق، لەتىپىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، كىشىلەرگە بولغان تەسىرى، ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ ھىسام قۇربان چاقچاق، لەتىپىلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文简要介绍素有“当代阿凡提”之称的伊萨木·库尔班在幽默艺术方面的造诣，其幽默故事的特点，对人们的影响以及维吾尔及其他民族知识界对其幽默故事的研究情况。

Abstract: This artide explains Hisam Kurban, who is now called 《contemporary Hoja Nasserdin》, and his mature in humour, the characteristics of his humours and their influence on people, as well as the research work of Uighur and other nationality's intellectuals on his humours.

مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت بايلىقلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى گۈلزارى ئىچىدە ئىدىيەۋى ـ تەربىيەۋى ئاھمىيىتى، بەدىئىي ـ ئېستېتىك قىممىتى، ۋە قايىل قىلىش كۈچى زور بولغان بىر گۈزەل تۈر بار، ئۇ بولسىمۇ ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرىدىن ئىبارەت. چاقچاق — ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەجۋى تۈرىگە كىرىدىغان بىر خىل ئاممىباب ژانىر. ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان، تەبىئەت گۈزەللىكىدىن بەھرى ئېلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بارىدىغان «باھار سەيلىسى»، «گۈل سەيلىسى»، «قوغۇن سەيلىسى»، «بوستان سەيلىسى»، «ئۈزۈك سەيلىسى» قاتارلىق سەيلە ئەنئەنىسى، سەنئەت مەكتىپى بولغان خەلق مەشرەپلىرى ھەمدە توي ـ تۆكۈن، ئولتۇرۇشلاردىن ئىبارەت باي، ئەنئەنىۋى پائالىيەت شەكىللىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ھالدا بارلىققا كەلگەن. بولۇپمۇ مەشرەپلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ چاقچاقتىن ئىبارەت بۇ ژانىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللىشىشىنى بىر خىل ئەۋزەل ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن تەمىنلەپ ئۇنى قەدىمىي، تارقىلىشى كەڭ، سېھرىي كۈچى زور بولغان بىر خىل ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرىغا ئايلاندۇردى.

* ئەنۋەر تاجىدىن: ئىلى پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار خۇشخۇي، ئوچۇق-
يورۇق، ئۈمىدۋار، ئىجادكار، ناخشا - مۇزىكىغا،
كۆلكە - چاقچاققا ماهىر قەدىمىي مىللەت. ئۇلار
ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك هايات مۇساپىسىدە مەز-
مۇنى مول، شەكلى خىلمۇ خىل، ئۆزىگە خاس
مىللىي ئۇسلۇب ۋە ئالاهىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت
تارىخىنى جۇملىدىن ئۆزىنىڭ مىللىي ئالاهىدىلىكى
ۋە پىسخىك خاراكتېرىگە ماس كېلىدىغان ئاجايىپ
كۆركەم ۋە خىلمۇ خىل سەنئەت شەكىللىرىنى يا-
راتقان، ئەنە شۇلارنىڭ بىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىيا-
تىنىڭ ئالاهىدە بىر تۈرى بولغان چاقچاقتىن ئىبا-
رەت. چاقچاقنىڭ ئەڭ مۇهىم ئالاهىدىلىكى ئۇنىڭ
مەزمۇنى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان هالدا پەيدا
بولىدىغان ئۇنۇملۇك ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە ئېستې-
تىك زوق، كۆچلۈك كومېدىيىلىك تۇس ۋە شۇ
ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن جاراڭلىق كۈلكىدىن ئى-
بارەت. بۇنداق كۈلكىنى پەيدا قىلىش ئاسان ئە-
مەس، بۇنىڭ ئۈچۈن چاقچاقچى تۇرمۇش ۋە ئادەم-
لەرنى ئەتراپلىق، پۇختا كۆزىتىشى، ماهىيەتلىك
هادىسىلەرنى ۋە تۇرلۇك تىپلارنى زېرەكلىك بىلەن
بايقاشقا، چېچەنلىك بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە ما-
هىر بولۇشى، ئۇ كەڭ فانتازىيىگە، تىل بايلىقىغا،
هەر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇم-
لۇك، دەل جايىدا پايدىلىنىشقا، ئاللىگورىيىلەرگە
مۇراجىئەت قىلىشقا ئۇستا بولۇشى لازىم. شۇنداق
قىلغاندىلا، چاقچاقنى يۇقىرىقىدەك زور بەدىئىي
ئۇنۇمگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شەكلى جەهەتتىن
ئېيتقاندا، چاقچاق بىر خىل دىئالوگ بولۇپ، ئۇ-
نىڭغا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئادەم قاتنا-
شالايدۇ. بىراق چاقچاق هەرگىزمۇ كىشىلەرنىڭ
ئادەتتىكى سۆھبىتى ياكى ئاددىي سۆز ئويۇنى ئە-
مەس. چاقچاقتا هازىر جاۋابلىق، تېكىست مەزمۇ-
نى ئەستەرلىك ۋە مەنتىقىلىق بولۇش، ئۆزئارا دە-
ئالوگدىكى پىكىر مەزمۇنلىرى بىر - بىرىگە چەم-
بەرچاس باغلانغان بولۇشتەك روشەن ئالاهىدىلىك-
لەر بولىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس سىيۇژە-
تى، كومپوزىتسىيىسى، هەجىم جەهەتتىن ئىخچام
ۋە چاقچاقلىقىغا ماس هالدىكى تۈگۈن، راۋاج،
كولمىناتسىيىسى ۋە يېشىمى بولىدۇ.

ئىلى چاقچاقلىرى ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرى-
نىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر
راۋاجى. بىز ئىلى چاقچاقلىرىغا قارايدىغان بول-
ساق، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ چاقچاق ۋە چاقچاقلە-
شىشتىن ئىبارەت قەدىمىي، ئەنئەنىۋى مىللىي ئا-
لاهىدىلىكىنىڭ هەمدە بۇ تۈردىكى ئىجادىيەت ۋە
مىراسلارنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلە-
رىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ باي، روشەن ۋە ئۆزگە-
چە ئىكەنلىكىنى كۆرۈش بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ
قويۇق يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ
بايقىۋالالايمىز.

ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناهايىتى زىچ، يەنە بىر
تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ تۇرمۇشتىن كېلىدۇ
ۋە تۇرمۇشقا قايتىدۇ. ئىلى دىيارىدا ياشىغان ۋە
ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان خەلق چاقچاقچىلىرى-
نىڭ هەممىسى خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىق-
قان. ئۇلار ئۆز هاياتىدا بېشىدىن نۇرغۇن ئوڭۇش-
سىزلىق ۋە ئىسسىق - سوغۇقنى ئۆتكۈزگەن، ئا-
جايىپ قىسمەتلىك سەرگۈزەشتىلەر ۋە كۆچلۈك ئە-
دىيىۋى هېسسىياتقا ئىگە بولغان، ئۇلار ئەنە شۇن-
داق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا يەنە هاياتنى
پۇختا كۆزىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆتكۈر كۆزى ئار-
قىلىق تۇرمۇشتىكى ئەهمىيەتلىك ۋەقە - هادىسە-
لەرنى ماهىرلىق بىلەن بايقاپ، ئۇنى ئۆز تۇرمۇش
سەرگۈزەشتىلىرى هەم ئىدىيىۋى هېسسىياتى بىلەن
زىچ بىرلەشتۈرۈپ چاقچاقلارغا سىڭدۈرۈپ، كىشە-
لەرگە ئىدىيىۋى تەربىيە بەدىئىي - ئېستېتىك
زوق، كۆڭۈل خۇشلۇقى ۋە شادلىق ئاتا قىلىپ
كەلگەن. ئىككىنچىدىن، ئىلى چاقچاقلىرى ئىل-
ھىيلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئىلھىيلىق تىلىنىڭ گرام-
ماتىكىلىق قائىدىلەرگە، ئېستېتىكىلىق تەلەپلەر
ۋە لوگىكىلىق پرىنسىپلارغا ئۇيغۇن بولۇشىدا،
ئالغا سۈرمەكچى بولغان ئىدىيە، يەتمەكچى بولغان
مۇددىئانىڭ پەلسەپىۋى قانۇنىيەتكە زىچ ماسلاشقان-
لىقىدا، ئىنسان تەبىئىتىنى ئۇلۇغلاش، كىشىلىك
غورۇرنى قوغداش ئارقىلىق ئاقۇنىتى ناهايىتى خە-
تەرلىك بولىدىغان يامان ئىش ۋە ئادەملەرنى خەير-
لىك ئىش ۋە ئىجابىي ئادەملەرگە ئايلاندۇرۇش قا-

تارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئىلىدا ئۆتكەن مەشھۇر چاقچاقچى باۋاخان كورنىك ئەل ئارىسىدا يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە بىر مۆتىۋەر زاتنىك بىر ئەشەددىي ئات ئوغرىسىنى قانداق قىلىپ تەسىرلەندۈرۈپ، ئۇنى ياماق ئىشتىن قول ئۈزدۈرگەنلىكى ھەققىدىكى چاقچىقى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. بۇ چاقچاقتا كىشىنى قايىل قىلارلىق ئىلمىيلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بىرىنچىدىن، ئات ئوغرىسىنىك ۋۇجۇدىدا رەزىللىك تەرىپىدىن چۈمكۈلۈپ قالغان ئىنسانىي پەزىلەت قايتىدىن باش كۆتۈرىدۇ، ئىككىنچىدىن، يوقالغان ئات ئىگىسىگە قايتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىسى خاتىرجەملىككە ئىگە قىلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئوغرىنىڭ تالاپىتى دەستىدىن دەككە - دۈككىدە ياشاۋاتقان يېزا ئاھالىسى بىر چوڭ غەمدىن خالاس بولىدۇ، تۆتىنچىدىن، بۇ مۆتىۋەر زاتمۇ ئۆز ئەمگىكىنىڭ غەلىبىسىدىن بىر خىل شادلىق تۈيغۇسىغا چۆمىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىلى چاقچاقلىرى يۈمۇر ۋە ھەجۋىيگە باي. چاقچاق ھەجۋىي ئەدەبىياتقا تەۋە، ھەجۋىي ئەدەبىياتنىڭ پېرسونا‌ژلار ھەرىكىتى جانلىق ۋە قىزىقارلىق بولۇش، ئىلى يوشۇرۇن مەنىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ، ئىلى چاقچاقلىرىدا بۇ خىل ئالاھىدىلىك تولىمۇ روشەن. ئىلى چاقچاقلىرى چاقچاقنىڭ جېنى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان يۈمۇرغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، ئۇلار چىنلىق چاقچاقنىڭ ھاياتىي كۈچى ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەچكە، تۇرمۇش قايىنىمىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، يۈمۇرستىك كۈلكىنى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان جەمئىيەت ھاياتىدىكى ھەر خىل قالاق ھادىسىلەرگە قارشى ئۆتكۈر مەنىۋى مەسخىرە قىلىش ۋە يىرگىنىشلىك مەنىۋى ئىللەتلەرنى مەسخىرە قىلىش قامچىلاشقا ئۇنۇملۇك ھالدا تەدبىقلاپ كۆچلۈك ھەجۋىيلىك پەيدا قىلالىغان.

ئەگەر بىز كۈلكە - چاقچاققا بولغان ماھىرلىقنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئورتاقلىقى دەپ قارىساق، ئەنە شۇ چاقچاقنى ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ھاياتىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن چەمبەرچاس باغلاشتۇرۇشنى، ئۇنىڭغا بولغان ئالاھىدە ئىنتىلىش ۋە ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبي قىسمى بولغان ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ روشەن ئىندىۋىدۇئاللىقى دېيەلەيمىز. ئىلى ئۇيغۇرلىرىدا ئەنە شۇنداق روشەن ئالاھىدىلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئارىسىدىن كۆپلىگەن چاقچاقچىلار يېتىشىپ چىققان ۋە چاقچاق ئىجادىيىتى گۈللەنگەن ھەمدە ئەملىيەت جەريانىدا ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ دوراش شەكلى، ھېكايە شەكلى، دىئالوگ شەكلى، لەقەملىك شەكلى، ماسلىشىشچانلىق شەكلى قاتارلىق شەكىللىرى ۋە سىمۋولى قۇرۇلمىغا ئىگە سەممىي ۋە جارانلىك كۈلكە پەيدا قىلىشىنىڭ مۇبالىغە، ھازىر جاۋابلىق، تەتۈر ئىسپاتلاش، تىپىكلەشتۈرۈش، سىلىق - سىپايە سۆزلەش قاتارلىق ئۆزىگە خاس ئۇسۇللىرى بارلىققا كەلگەن.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىلى ئۇيغۇرلىرى چاقچاق ۋە چاقچاقلىشىشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ پۈتكۈل مەنىۋى ھاياتىغا دېگۈدەك سىڭىپ كەتكەن. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي - تۆكۈنلىرى مەشرەپ - ئولتۇرۇشلىرى، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى، دەم ئېلىش كۈنلىرى كۈلكە - چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. ئىلى خەلقىنىڭ بۇ خىل ساغلام ۋە جۇشقۇن مەنىۋى پائالىيىتى خۇددى ئۈزۈلمەس ئېقىندەك ئىزچىل داۋاملىشىپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۇلىنىپ، روشەن ئەنئەنىگە ۋە تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ كەلدى. ئىلىدىن ئىبارەت بۇ مۇنبەت زېمىندا ۋە ئۇنىڭ ئەۋزەل مەنىۋى مۇھىتىدا تارىختىن تارتىپ كىشىلىك پەزىلىتى دۇرۇس، چاقچاقچىلىق ئىستېتىك ساغلام، ئىجادىيىتى مول بولغان قۇربان، ئىسمائىل، باۋاخان كور، غوپۇر دېڭىزلۇ، تۇرسۇن تېيىپ، زوردۇن، جانى يولداشوۋ، موللا مەتياخەلپىتىم، ياقۇپبەك پوچى قاتارلىق ئاتاقلىق چاقچاقچىلار ئۆتكەن. ئۇلار بىر تەرەپتىن كىشىلىك ئاممىسىنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلق ئارىسىدىكى چاقچاق ھەۋەسكارلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان، كىشىلىك خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن زامانىمىزدىكى ھايات نەسىردىن ئەپەندى دەپ نام ئالغان شەخس ھېسام قۇربانداۋ

ھىسام قۇربان 1930 - يىلى غۇلجا شەھىر-
نىڭ شەھەر ئىچى ئوردا مەھەللىسىدە بىر تىجارەت-
چى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1940 - يىللىرىن
1944 - يىلىغىچە شەھەر ئىچىدىكى بەيتۇللا مەد-
رىسە مەكتىپىدە ئوقۇغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئائىلە
قىينىچىلىقى سەۋەبىدىن ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرال-
ماي تاكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر ئۇششاق
تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ھىسام قۇربان 1951
- يىللىرىن 1961 - يىلىغىچە ئىلى ۋىلايەتلىك ۋە
غۇلجا ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكلىرىدە ئىشلەپ،
ئۆزىنىڭ سەنئەت ماھارىتى ئارقىلىق كەڭ ئاممە-
نىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. 1961 - يىلە-
نىڭ ئاخىرى غۇلجا ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى
تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن ئۇ تۇرپانىيوزى، گەمە
قاتارلىق يېزىلاردا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللان-
غان. 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرى غۇلجا شەھىرىگە
قايتىپ كېلىپ تاكى 1980 - يىلىغىچە ئىشتىن
سىرتقى سەنئەت ئۆمەكلىرىگە قاتنىشىپ ئۆز ماھا-
رىتىنى داۋاملىق نامايان قىلغان. 1980 - يىلى
9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك ئەدەبى-
يات - سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، مەر-
كەزدىن ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەل-
گەن سەنئەت ئەھلىگە ماھارەت كۆرسىتىپ، زور
ئالقىشقا ۋە يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. شۇ يىلنىڭ
ئاخىرى ئۇنىڭ خىزمىتى ئەمەلىيلىشىپ غۇلجا شە-
ھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىغا قايتۇرۇلغان.

ھىسام قۇربان ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ،
جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئەتكارلار جە-
مئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئې-
غىز ئەدەبىيات - سەنئەتكارلار جەمئىيىتىنىڭ دائە-
مىي ئەزاسى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق
يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، غۇلجا شەھەر-
لىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلە-
نىپ، ئىجتىمائىي ئىشلاردا ئۆزىنىڭ مۇناسىپ
رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. ئۇ يەنە ئوبلاست-
لىق، شەھەرلىك ئەدەبىيات - سەنئەت، مەدەنىيەت
تارماقلىرى تەرىپىدىن ھازىرقى زامان ئەدەبىيات -
سەنئەت ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسى ۋە خەلق ئەدە-
بىياتى توپلاملىرىنى تۈزۈشتىكى نەتىجىسى ئۈچۈن
مۇكاپاتلىنىپ شەرەپ گۇۋاھنامىلىرىغا ئېرىشتى.

ھىسام قۇربان ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىجا-
دىيەت مۇساپىسىدە ئەقىل - پاراسىتى، چېچەنلە-
كى، تۇرمۇش ئاساسىنىڭ پۇختىلىقى، بىر خەلق
ئېغىز ئىجادىيەتچىسىگە مۇناسىپ ئىجادىيەت خاس-
لىقى، تىل ۋە تەپەككۇر بايلىقى ھەمدە يۇقىرى
بەدىئىي ماھارىتى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىغا مول
مەنىۋى ئوزۇق، مەنىۋى زوق ئاتا قىلىدىغان چاق-
چاقلىرىنى تەقدىم قىلىپ، ئەل ئىچىدە شۆھرەت
قازاندى، ئەلنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. ئۇنىڭ
خەلق سەنئىتى ئىجادىيىتىدە مۇشۇنداق مۇۋەپپەق-
يەت ۋە شان - شەرەپكە مۇيەسسەر بولالىشىدىكى
بىرىنچى مۇھىم ئامىل دەل ئۇنىڭ خەلق فولكلورى-
نىڭ چاقچاق - لەتىپىچىلىكىتىن ئىبارەت بۇ قەدە-
مىي، ئەنئەنىۋى تۈرنىگە بولغان قىزغىن مۇھەببە-
تى، بۇ ساھەدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ئال-
دىدا ھەرگىز قانائەتلەنمەي داۋاملىق ئىزدىنىش،
ئىجاد قىلىش روھى ۋە غەيرەت - شىجائىتىدىن
ئىبارەت بولسا، ئىككىنچى مۇھىم سەۋەب ئۇ ياشى-
غان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىجتىمائىي مۇھىت
ئامىللىرىنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن ئىبا-
رەت. ھەرقانداق بىر دۆلەت، مىللەت، دەۋر ئەدە-
بىياتىدا مەيلى ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتى ياكى خەلق
ئېغىز ئەدەبىياتىدا بولسۇن ۋەكىللىك خاراكتېرگە
ئىگە نامايەندىلىرىگە باھا بەرگەندە ئاشۇ كىشىنىڭ
تۇغۇلغان ۋاقتى، ياشىغان دەۋرى، ئائىلە ۋە جەم-
ئىيەتتىكى تەربىيىلىنىش مۇھىتى، ئىجتىمائىي
ئالاقە پائالىيەتلىرى قاتارلىقلارنى ئەستايىدىل تو-
نۇشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، چۈنكى بۇ خىل ئامىل-
لار ئاشۇ يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ پىسخىك ئالاھە-
دىلىكى، سەنئەت خاھىشى، ئىجادىيەت خاسلىقى ۋە
مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم
تاشقى ئامىل ياكى تاشقى سەۋەبلەردىن ئىبارەت.

ھىسامنىڭ ئاتىسى قۇربان ۋە چوڭ دادىسى
ئىسمائىللار ئۆز دەۋرىدىكى يۇرت - جامائەت ئىچىدە
تەسىرى بار ئاتاقلىق خەلق قىزىقچىلىرى ئىدى.
ئۇلار ئۇ دەۋردىكى ھاكىم بەگ غوجا قاتارلىق
يۇرت مۇتەۋەرلىرى بىلەن مەشرەپلەردە بىرگە بولا-
تتى. قۇربان ئاكا ئوغلى ھىسامنى ناھايىتى ياخشى

كۆرگەچكە ئۇنى ئۆزى قاتناشقان مەشرەپ - ئولتۇ-
رۇشلارغا بىرگە ئېلىپ باراتتى، بۇ مەشرەپ سو-
رۇنلىرىنىڭ مەنىۋى مۇھىتى ناھايىتى ساپ، سو-
رۇن ئەخلاقى ئۇلگىلىك ئىدى، ئۇنىڭدا ئادەملەرنى
روھىي ئازادلىككە ئېرىشتۈرىدىغان ۋە ئىنسان دە-
لىنى ساپلاشتۈرىدىغان نۇرغۇن قىزىقچىلىقلار ۋە
ساغلام، گۈزەل چاقچاقلار بولاتتى. مانا مۇشۇنداق
ئەۋزەل ئائىلە مۇھىتىدا ياشىغان ھىسام قۇربان
ئەلى ئالدى بىلەن ئاتىسى ۋە چوڭ دادىسىنى ئۇستاز
تۇتۇپ، چاقچاق قىلىشنىڭ ھەممە چاقچاقلارنى
ساغلام، كۈلكىلىك، كۆچلۈك يۇمۇر تۇيغىسىگە ۋە
ھەجۋىيلىككە ئىگە قىلىشنىڭ ئۇسۇللىرىنى ئۆگەن-
دى. جەمئىيەتتە بولسا، بىز يۇقىرىدا نامىنى ئاتاپ
ئۆتكەن ئاتاقلىق چاقچاق ئۇستىلىرىدىن باۋۇخان-
كور، تۇرسۇن تېيىپ، غوپۇر دىڭخۇلۇ، زوردۇن
(شۈۋە)، ھۈسەيىن قاتارلىقلار بىلەن قويۇق ئارە-
لىشىپ، ئۇلار بىلەن تۇرلۇك سورۇنلاردا بىللە
بولدى ھەممە ئۇزۇن يىللىق ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى
جەريانىدا يېتىلدۇرگەن ماھارەت ۋە تەجرىبىلىرىنى
كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەندى. ئۇ دەۋرىدىكى چاقچاق-
لارنىڭ ماقال - تەمسىللىك، لەتىپىلىك ئالاھىدە-
لىكىدىن باشقا يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى—
لەقەملەر بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلۈشى ئىدى، لې-
كىن ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ لەقەملىرى توغرىدىن-
توغرا، قوپال ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلماي، بەلكى
ئەگىتمە يوللار، ناھايىتى سىلىق ئۇسۇللار، يې-
قىملىق سۆز - ئىبارىلەر ئارقىلىق يەتكۈزۈلەتتى
ھەمدە چاقچاق قىلغۇچى ۋە قىلىنغۇچىنى ئۆز ئە-
چىگە ئالغان پۈتۈن سورۇن ئەھلىگە بىر خىل
ئېستېتىك زوق بېغىشلايتتى. ئۇلار چاقچاق كىشە-
لەرگە روھىي ئۇزۇق بېرىشى لازىم دەپ قارايتتى
ۋە ئىزچىل ھالدا كىشىلەرنىڭ ئار - نومۇسىنى
قوغدايتتى، ئىنسانىي غورۇرىغا ھۆرمەت قىلاتتى.
بۇ كىشىلەرنىڭ ئەنە شۇنداق كىشىلىك پەزىلىتى،
خەلق ئېغىز ئىجادىيەتچىلىرىگە خاس سەنئەت قابە-
لىيىتى، ئىلمىي چاقچاقلىشىش ئىستىلى ۋە ئۇ-
سۇللىرى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مۇشۇ ساھەسىگە
كۆچلۈك مۇھەببەت باغلىغان ۋە بۇ يولدا تىرىشە-
ۋاتقان ھىسام قۇربانىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئىجا-
بىي تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ ئۆگەنگەنلىرىنى ئىجادي
تەدبىقلاپ سورۇنلاردا تۇرلۇك ئوبيېكتلارنىڭ مە-
سىلەن، زىيالىيلار، ئىشچىلار، دېھقانلار، رەھ-
بەرلەر، سودىگەرلەر، ئوقۇغۇچىلار، دىنىي زات-
لار، چوڭلار ۋە كىچىكلەر، ئەرلەر ۋە ئاياللار،
ئۇيغۇرلار ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتتىن بولغان
كىشىلەرنىڭ مىجەز - خاراكتېرىنى، كەيپىياتىنى،
چاقچاقنى كۆتۈرۈش، قوبۇل قىلىش قۇۋۋىتىنى
كۆزىتىپ، ئۇلارغا قانداق چاقچاقلارنى قىلىش،
قانداق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ۋە پۈتۈن سو-
رۇن ئەھلىنىڭ روھىي كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈ-
رۈش، جۇشقۇن سورۇن كەيپىياتى يارىتىش جە-
ھەتتە كەلگۈسى جامائەچىلىك تەرىپىدىن ئورتاق ئېتە-
راپ قىلىنغان ئۆزىگە خاس چاقچاقچىلىق ئىستىلى
ۋە ئۇسلۇبىنى يېتىلدۇردى.

ھىسام قۇربانىنىڭ چاقچاق ئىجادىيىتى يېڭى
جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا باشلانغان بولۇپ،
1946 - يىلىدىن ھازىرغىچە ئىزچىل تۇرده مۇشۇ
ساھەدە مەنىۋى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەل-
دى. ھىسام قۇربانىنىڭ ھايات مۇساپىسى تولىمۇ
ئەگرى - توقاي بولدى. ھەق - ناھەق ئاستىن -
ئۈستۈن قىلىنىپ، ئاق - قارا ئارىلاشتۇرۇۋې-
تىلگەن، كىشىلەرنىڭ ئىنسانىي ئالاقىلىرى ۋە پە-
كىر ئەركىنلىكى قاتتىق بوغۇلغان ئاشۇ ئاپەتلىك
يىللاردا ئۇ ئۆز يۈزتىدا مۇساپىر، مۇقىم تۇرالغۇ-
سى يوق سەرگەردانغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنداق
بولۇشىغا قارىماي، ئۇ خەلق ئارىسىدا، خىلمۇ
خىل سورۇنلاردا چاقچاق ئىجادىيىتى بىلەن داۋام-
لىق شۇغۇللىنىپ، خەلقنىڭ كۆڭۈل - كۆيلىرە-
نى، قەلب سادالىرىنى ئىخچام ۋە تولىمۇ تەسىر-
لىك ئىپادىلەپ بەردى، ئۇنىڭ دەۋر روھىغا باي
«كەتمەنخۇي»، «تەتۇر قوزۇق»، «ئىچىدىكىسى»
قاتارلىق گۈزەل چاقچاقلىرى ئاشۇ يىللاردا مەيدانغا
كەلگەنىدى.

ھىسام قۇربانىنىڭ چاقچاق ئىجادىيىتىنى تېما-
تىك مەزمۇنلىرىغا ئاساسەن تۆت باسقۇچقا بۆلۈشكە
بولىدۇ. بىرىنچى باسقۇچ، ھىسام قۇربانىنىڭ ئۆچ
ئۈلگەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى چاقچاقلىرىنى ئۆز ئە-
چىگە ئالىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشۋاتقان مە-

گىلى ئىدى. ئىككىنچى باسقۇچ، ئۇنىڭ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان ۋاقىتتىن باشلاپ مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىغچە بولغان يىللار ئىچىدە. كى چاقچاق ئىجادىيىتى. ئۇچىنچى باسقۇچ، ئون يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدىكى چاقچاقلىرى. تۆتىنچى باسقۇچ بولسا، «تۆت كە. شىلىك گۈرۇھ» تار - مار قىلىنغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدىكى چاقچاقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر پۈتۈن ئىجادىيەت مۇساپە. سى ئىچىدە ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى باسقۇچتا ئۇنىڭ چاقچاقچىلىق ئىجادىيىتى ناھايىتى گۈللەندى، يەنى مۇشۇ يىللاردا ئۇنىڭ خەلق ئاممىسىغا زور مەنىۋى شادلىق ۋە ساغلاملىق ئاتا قىلالىغان، ئۇنىڭ قەلب سادالىرىنى تولۇق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرەلە. گەن ئەڭ نادىر چاقچاقلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەيە. دانغا كەلدى. ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەك نەتىجىلىرە. نىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشى ۋە خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، مەرھۇم شائىرىمىز تېيىپجان ئېلىيوپ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تولۇق ئەھمىيەت بېرىشى، بولۇپمۇ شائىر ۋە يازغۇچى مەھمۇت مۇھەممەتنىڭ يىغىش، رەتلەش قەلەمگە ئېلىپ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن ئۇنىڭ بەش پار. چە چاقچاقلار توپلىمى 1982- يىلىدىن 1995- يە. لىغىچە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن رەسـ. مىي نەشر قىلىندى. ئەدەبىي تەرجىمان جاۋشىنجى توپلامغا كىرگۈزۈلگەن، باشقا مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان ھىسام چاقچاقلىرىدىن 115 پارچىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ چاقچاقلىرى ئاپتونوم رايونـ. ىمىز ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كەڭ خەنزۇ كىتاپـ. خانلار ئارىسىغا تارقالدى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھىسام قۇربان يېرىم ئەسىرلىك ئىجادىيەت ھاياتىدا ئۆزىگە خاس مول تۇرمۇش بىلىمىگە ئاساسەن تۇرلۇك مۇـ. ھىت - شارائىت ۋە خىلمۇ خىل ئوبيېكتلارنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىخچام، قۇـ. رۇلمىسى پۈختا، تىلى ئۆتكۈر، يۇمۇرلۇقى ۋە ھەجۋىيلىكى كۈچلۈك، ئىدىيىۋى - بەدىئىي تەسـ. رى چوڭقۇر، ئىلمىي ۋە ھازىر جاۋاب چاقچاقلىرى بىلەن خەلقنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قاندۇرۇپ، خەلقنىڭ كۈيچىسى، يېقىن دوستى، خەلق قەلبـ. ىنىڭ روشەن ئەينىكى بولۇپ كەلدى. خۇددى ئەدە. بىيات تەتقىقاتچىسى لىيۇ يىنلياڭ ئەپەندى كۆرسـ. تىپ ئۆتكەندەك ھىسام قۇربان چاقچاقلىرىنىڭ تې. ماتىك مەزمۇنىنى تۆۋەندىكى ئۈچ چوڭ تۈرگە يـ. ىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، دۆلەت ۋە خەلقە بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەن «تۆت كىشىلىك گۈرۇھ» ۋە ئۇنىڭ غالـ. چىلىرىنى پاش قىلغان ۋە ئۇلارغا كىنايە قىلغان چاقچاقلار. ئۇ ياشىغان، ئۇۋالچىلىققا يولۇققان ئا. شۇ ئاپەتلىك يىللاردىكى ھەق بىلەن ناھەقئاستىن. ئۇستۇن قىلىنىپ ئاق بىلەن قارا ئارىلاشتۇرۇۋې. تىلگەن رەھىمسىز رېئاللىق بۇ خەلق ئېغىز ئىدە. بىياتى ئىجادىيەتچىسىنى مول ئىجادىيەت ماتېرىيال. لىرى بىلەن تەمىنلىگەن، شۇڭا مۇشۇ يىللاردا ھىسام قۇربان چاقچاقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەنقـ. دىي كۈچى ۋە پاش قىلىش رولى ناھايىتى ياخشى گەۋدىلەندى. «ئىچىدىكىسى»، «باشلىقنىڭ خەرـ. تىسى»، «ئاغىنىلىرىمنى دەپ بېرەيمۇ»، «سـ. لەرنى ئاۋارە بولمىسۇن دەپ»، «ئانام شۇنداق سىدام تۇغۇپتىكەن»، «چاقچاقنى كۆتۈرۈش»، «دۇينىڭ قارىشى»، «مېھمانلىرىڭنى كۈتۈۋال. غىن» قاتارلىق چاقچاقلىرىدا مەدەنىيەت زور ئىنـ. قىلابىدىكى ئۇرۇش - چېقىش، بۇلاش ئەسەبىيلە. كىنىڭ جەمئىيەتكە كەلتۈرگەن ئېغىر ماددىي ۋە مەنىۋى ۋەيرانچىلىقى، ھەممىدىن گۇمانلىنىش، قىستاش، مەجبۇرلاش ھەمدە شۇ ئارقىلىق كىشـ. لەرنى جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ئېغىر دەرـ. جىدە ئازابلاش، بىلىمگە، ئىلمىي قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلماسلىق، ماۋارىپنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىش، زىيالىيلارنى پەس كۆرۈش ۋە ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلىش، ئاخباراتتىكى ئۇچىغا چىققان سولچىللىق ۋە ساختىلىق، ھۆكۈمەتسىزـ. لىك يامراپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پالەچ ھالەتكە چۈـ. شۈپ قالغانلىقى، ئايىغى چىقماس قۇرۇق يىغىنـ. لار، خەلقنىڭ ئەمگەك ئاكتىپچانلىقىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە چېكىنىپ كەتكەنلىكى، خەلق ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ زەئىپلىشىپ سىرىقتال ھا.

لەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىدەك ئىچىنىشلىق ئاقىۋەتلەر قاتتىق پاش قىلىنغان ۋە قامچىلانغان.

ئىككىنچى، كىشىلەر ئارىسىدىكى خىلمۇخىل قالاق ئىدىيە ۋە ناچار ئىللەتلەرنى ھەجۋىي ۋە تەنقىد قىلىشنى مەقسەت قىلغان چاقچاقلار. ھىسام قۇربانىنىڭ «ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى»، «ئىممىم دېموكراتىيە»، «ئاۋارىگەرچىلىك»، «ئالماما» قاتارلىق چاقچاقلىرىدا ھۆكۈمەت تارماقلىرى ۋە رەھبىرىي كادىرلار ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىۋاتقان بيۇرۇكراتلىق، خەلقنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىش، تۆرەچىلىك بىلەن خىزمەتنى ئاقسىتىپ ئاممىنى كولدۇر لىتىش قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر پاش قىلىنىدۇ ۋە تەنقىدلىنىدۇ «فېرما قالىدۇ»، «گۈناھ كىمدە؟»، «مۇشۇنداق كېلىۋەرسىڭىز»، «نېمە تېتىيدۇ؟»، «بىر يۈرۈشلا بولۇپ كەتسۇن» قاتارلىق چاقچاقلىرىدا خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، چوڭ يەپ - چوڭ ئىچىش، نەپسانىيەتچىلىككە بېرىلىش، ھوقۇقىدىن قالايمىقان پايدىلىنىپ ئومۇمنىڭكىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش، ماختانچاقلىق، كۆرەڭلىك، پوچىلىق، كۆچۈرمەكەشلىك، ئۆلۈك ھالدىكى تەقلىدچىلىك، ساۋاتسىزلىق، نادانلىق، غەيۋەت، خورلۇق، ھەسەتخورلۇق، گۇمانخورلۇق قاتارلىق خىلمۇخىل رەزىل قىلمىشلار ھەم يىرگىنىشلىك مەنىۋى ئىللەتلەر قاتتىق تەنقىد ۋە ھەجۋىي قىلىنىپ، كىشىلەرنى بۇ خىل مەنىۋى مەرەزلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشقا ھەمدە پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى ئارىسىدا گۈزەللىك ۋە ئالىيجانابلىقنى، ساغلام ۋە ئېسىل ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى يېتىلدۈرۈشكە چاقىرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئۇنىڭ «كۆلۈمسىرەش»، «پىيما»، «جۇملە تۈزۈش»، «دەرۋىشكە ئوخشايدۇ»، «ئوقۇغۇچىلىق فورمىسى» قاتارلىق چاقچاقلىرىدا ئېغىر دەرىجىدىكى مەسئۇلىيەتسىزلىك، سۈرەلمىلىك، ئىجتىمائىي مۇلازىمەت سورۇنلىرىدىكى قوپاللىق، ئەدەبسىزلىك، مەينەتچىلىك قاتارلىقلار تەنقىد قىلىنىش بىلەن بىللە يەنە ياشلارغا مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش، قارىغۇلارچە مودا قوغلاشماسلىق توغرىسىدا تەربىيە بېرىدۇ. «تويدۇ - دە»، «مۇھەببەت ئىزى» قاتارلىق چاقچاقلىرىدا ئايالالارنى خارلاش ۋە ئۇلارغا تەن جازاسى بېرىشتەك لۇكچەكلىك قىلمىشلىرىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ ئەر - ئايالالار باراۋەرلىكى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

ھىسام قۇربانىنىڭ ئۆچمەنچى خىلدىكى چاقچاقلىرىدا گەرچە ئۇنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىلدىكى چاقچاقلىرىدىكىدەك روشەن ھەجۋىي قىلىش ئوبيېكتى ۋە چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنتكۇر ۋە جانلىق تىل، ئىخچام قۇرۇلما، ئەپچىل ۋەقەلىك، كۈچلۈك كومېدىيىلىك خۇسۇسىيەت ئارقىلىق كىتابخانلاردا ئىختىيارسىز كۈلكە پەيدا قىلىپ، ئۇلارغا روھىي ئازادىلىك ۋە كۆڭۈل خۇشلۇقى ئاتا قىلىدۇ. ئۇنىڭ «بىز بارغىچە»، «زەرەتكارلىقنى يۇتكەش»، «كالاچ ئىزدەش»، «مەرگەن»، «قاراڭغۇدا ئۆزەمنى يوتتۇرۇپ قويدۇم»، «قاپاقنىڭ پەرقى»، «تاك ئانقاندا»، «مۇشۇكتىن سوراق»، «ئېشەكتىن چۈشىمەن» قاتارلىق چاقچاقلىرى بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولالايدۇ.

ھىسام قۇربان ئەك ئالدى بىلەن چاقچاق — روھىي ئوزۇق دېمەكتۇر، ئۇ كىشىلەرگە مەنىۋى لەززەت، مەنىۋى ساغلاملىق ۋە خۇشاللىق بەخش ئېتىشى لازىم دەپ قارايدۇ. بۇ ئۇنىڭ چاقچاق ھەققىدىكى قاراشلىرىنىڭ يادروسى. ئۇ يەنە چاقچاقنىڭ تىلى كونكرېت سورۇنىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئاممىباب، توغرا، جانلىق، گۈزەل ۋە تەسىرلىك بولۇشى، چاقچاقلىشىشتا كىشىلەرنى بېزار قىلمىدىغان، كىشىلەر ئارا ئىختىلاپ، سۈركىلىش ۋە جېدەل - ماجرا، دىل جاراھىتى ۋە روھىي ئازاب پەيدا قىلمىدىغان قوپال، يامان، زەھەرخەندە سۆزلەرنى ئىشلەتمەسلىك، چاقچاقتا مەنىقىغە ئۇيغۇن تېما بولۇشى، چاقچاق قىلغۇچى سورۇننى، ئادەملەرنى ئەستايىدىل كۆزىتىشى، ئۇنىڭدا ھەر خىل سورۇن ۋە تۇرلۇك ئوبيېكتلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن نېمىلەرنى دېيىش، قايسى ۋاقىتتا، قانداق ئۇسۇللار بىلەن دېيىش، ھەر خىل ئىنكاسلارغا قانداق قىلىپ دەل جايىغا،

تېز ھەم توغرا جاۋاب قايتۇرۇپ سورۇن ئەھلىنىڭ زوقلىنىشى، قايىللىقى ۋە روھىي كۆتۈرەڭگۈلۈك-لىكىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىر يۇرۇش ئۇنۇم-لۇك ۋە ئىلمىي ئۇسۇللىرى ھازىرلانغان بولۇشى، بۇ خىل ئۇسۇل ۋە ماھارەتنى ئەملىيەت جەريانىدا يېتىلدۈرۈشى ۋە ئەملىيەت جەريانىدا بارغانسېرى بېيىتىپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىشى لازىم دەپ قارايدۇ. ئۇ يەنە چاقچاق قىلغۇچىدا تېز ئىنكاس قايتۇرۇش، ئالدىن توغرا مۆلچەرلەش، تەبىئىي ۋە تەمكىن بولۇشتەك روشەن ئالاھىدىلىكلەر بولۇشى، چاقچاقچىنىڭ ئىستىلى ساغلام، ئۇسۇلى جانلىق، تەبىئىتى ئوچۇق - يورۇق، كەيپىياتى تۇراقلىق بولۇشى، چاقچاقنىڭ تۈزۈلۈشى پۇختا، ھەجمى ئىخچام، تىلى مەنتىقىيلىق بولۇشى لازىم دەپ قارايدۇ. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ-كى، ھىسام چاقچاقلىرى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرىنىڭ نەمۇنىسى ۋە جەۋھىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ھىسام قۇربان چاقچاقلىرىغا تېمانىڭ مەزمۇن، ئىدىيىۋى تەرىبىيە، بەدىئىي ۋە ئېستېتىك ئۇنۇم، كىشىلەرگە بېرىدىغان روھىي ئوزۇق، مەنىۋى لەززەت ۋە كۆ-ڭۈل خۇشلۇقى قاتارلىقلار مۇجەسسەملەشكەن. ئىككىنچى، ئۇنىڭ چاقچاقلىرى شەكىل جەھەتتىن چاقچاققا ئوخشاپ كېتىدىغان شائخودىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. شائخودا كىشىلىك سالاھىيەتكە ھۆ-جۇم قىلىش، باشقىلارنى زاڭلىق - ھاقارەت قە-لىش، ئۇلارغا تەنە ۋە دوق قىلىپ قوساق كۆپۈكە-نى چىقىرىش بۇ ئارقىلىق ئۆزگىنىڭ دىل ئازابى ھېسابىغا كۆڭلىنى ئېچىش قاتارلىق سەلبىي مەز-مۇنلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شائخومۇ كۈلكە پەيدا قىلىدۇ، بىراق ئۇ چاقچاق پەيدا قىلغان كۈل-كىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ.

ھىسام قۇربان ئۆزىنىڭ ئۆزۈن يىللىق چاق-چاق ئىجادىيىتىدە باشقىلارنى مەسخىرە قىلىدىغان ئادەتتىكى شائخودىن پەرقلىق ھالدا مەيلى قەيەر-دە، قانداق سورۇندا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر چاق-چاقلىرى ئارقىلىق باشقىلارنى تەربىيىلىدى، شاد-خونى ئىنكار قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ماھىيەت جە-ھەتتىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان ھەقىقىي مەنىدىكى خەلق چاقچاقلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ئۆلگىلىرىنى يارا-تتى. بۇ دەل ھىسام قۇربانىنىڭ خەلق ئارىسىدا شۇنچىۋالا چوڭقۇر يىلتىز تارتالىشىنىڭ، مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى. ئۇچىنچى، ھىسام قۇربان ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق، خەلقە-مىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشقا مۇناسىپ تۆھپە قوشتى ۋە بەلگىلىك تەسىر كۆر-سەتتى.

ھىسام قۇربان ئۆزىنىڭ ئۆزۈن يىللىق چاق-چاق ئىجادىيىتىدە ياراتقان ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدە-ئىلىك جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى بېكى جۇڭ-گو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ چاقچاقلىرىنىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزغا بولغان تەسە-ري ئىلى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا گەۋدىلىك ئىپادىلە-نىدۇ. بولۇپمۇ 80 - يىللاردىن كېيىنكى ئىلى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى بولغان يۇمۇرلۇق خۇسۇسىيەتىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل ھالەتنى مەتىمىن ھوشۇر، مەھمۇت مۇھەممەت، قاسىم سىدىق، جاپپار قاسىم، تۇرسۇنجان ئەمەت، ئىسھاق باسىت، سىدىق تۇرسۇن ھەمدە ئىجادىيەت سېپىگە يېڭىدىن كىرىپ كېلىۋاتقان ياش يازغۇچى-لارنىڭ ئىجادىيىتىدىن كۆرەلەيمىز. بۇ يازغۇچىلار ھىسام قۇربان بىلەن يۇرتداش، زامانداش ئەڭ مۇ-ھىم ئۇنىڭ بىلەن ھەمسۆھبەت ۋە پىكىرداش بول-غانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ چاقچاقلىرىدىكى پايدىلىق ئامىللارنى ئۆز ئەسەرلىرىگە ئىجادىي ھالدا تەدبىق-لاپ، ئەسەرلىرىنىڭ ئورگانىك قىسمىغا ئايلاندۇر-دى. بۇنىڭغا مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «خاسىيەتلىك قار» پوۋېستى ۋە «سارائ» ناملىق بىر يۇرۇش چاتما ھېكايىلىرىدىن روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە، ئىجادىيىتىنىڭ تېخىمۇ بېيىشىغا، جەمئىيەتتىكى نامى ۋە شان - شۆھرىتى-نىڭ كۈنسېرى ئۆسۈپ، ئاممىۋى ئاساسىنىڭ كۈ-چىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ چاقچاقلىرى زامانە-مىزدىكى ھايات نەسىرىدىن ئەپەندى — ھىسام قۇر-باندىن ئىبارەت بۇ ئاتاقلىق شەخسنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە تېخىمۇ ئىجتىمائىيلاشقان، مۇكەممەل-لەشكەن لەتىپىلەرگە ئايلاندى. خۇددى رۇس يازـ

غۇچىسى لېئوند سولوۋيېۋ ئۆزىنىڭ «خوجا ئەسىر-دىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق يىرىك بىئوگرافىك ئەسىرىدە ئەسىردىن ئەپەندىدىن ئىبارەت خەلق ئې-غىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ ئۆلمەس ئوبرازنى پىروتو-تىپ قىلىپ ئۇنى يازما ئەدەبىياتتىكى يەنە بىر بۇ-يۇك ئوبراز ياكى ئابىدە سۈپىتىدە قايتا ياراتقىنىغا ئوخشاش تالانتلىق يازغۇچى مەتتىمىن ھوشۇرمۇ ئۆزىنىڭ «سالام ھىسام ئاكا» ناملىق پوۋېستىدا ھىسام قۇربانىنىڭ روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ۋە ئورتاقلىققا ئىگە بولغان جانلىق ئوبرازىنى مۇۋەپپە-قىيەتلىك ھالدا يارىتىپ ئۇنى ئۆلمەس تىپلارنىڭ بىرىگە ئايلاندۇردى، بۇمۇ ئەلۋەتتە ھىسام قۇربا-نىڭ يازما ئەدەبىياتىمىزغا بولغان مۇئەييەن تەسى-رىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ھىسام قۇربان چاقچاقلىرى (جۇملىدىن لەتە-يىلىرى) رايون دائىرىسىدىن، ھەتتا دۆلەت چېگە-رىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ قېرىنداش مىللەتلەرگە ۋە قوشنا ئەللەر خەلقلىرى ئارىسىغا تارقالدى. 1981 - يىلى ئەدەبىي تەرجىمان جاۋ شىجىنىڭ تەرجىمە قىلىپ تەييارلىشى بىلەن ھىسام چاقچاقلىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلىنىشى، «مىللەتلەر رە-سىملىك ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە سانىدا ئۇنىڭ تەرجىمھالى ۋە بىر قىسىم چاقچاقلىرىنىڭ كۆر-كەم سۆرەتلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرۇلۇ-شى، مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى، «ۋېن-خۇيباۋ»، «نۇر گېزىتى» قاتارلىق نوپۇزلۇق تار-قىتىش ۋاستىلىرىنىڭمۇ ئۇنى مەخسۇس تونۇشتۇ-رۇشى، مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئىشلە-گەن ھىسام قۇربان ھەققىدىكى ئىككى قىسىملىق مەخسۇس تېلېۋىزىيە فىلىمىنىڭ قويۇلۇشى، ھە-سام قۇربان ئۆزىنىڭ شىجياڭدا ئېچىلغان تۇ-نجى قېتىملىق خەلق فولكلورى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىشى ھەمدە داڭلىق سەنئەتچىلەر ۋە سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى يىغىلغان بۇ كاتتا سورۇندا جۇملە-دىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى باشقا چوڭ شەھەرلەردە ماھارەت كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ئۇنىڭ نامى ۋە چاقچاق - لەتىپىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى كىشى خەنزۇ كىتابخانلار ۋە خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان باشقا قېرىنداش مىللەت كىتابخانلار ئارىسىدا تار-قالدى. ئۇنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن قىزە-قارلىق، سېھرىي كۈچى زور چاقچاقلىرىدىن زوق-لانغان بىر قىسىم خەنزۇ كىتابخانلاردىن ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىزھار قىلغان مەكتۇپلار كە-لىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى پروفېسسور ماشۆلىيالىڭ ئەپەندى، ئېت-نوگرافىيە ئالىمى پروفېسسور تاۋلىنفەن ئەپەندى، ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى لىيۇ يىنلىيالىڭ ئەپەندى، جاۋ شىجى ئەپەندى قاتارلىق خەنزۇ زىيالىيلىرىمۇ ئۇ-نىڭغا يۇقىرى باھالارنى بەردى.

1988 - يىلى سابىق سوۋېت قازاقىستانىنىڭ پايتەختى ئالما-ئاتادىكى «ناۋكا» نەشرىياتى تەرە-پىدىن قازاقىستان سابىق س س ر پەنلەر ئاكا-دېمىيىسىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنىستىتوتىدىكى ئىلمىي خادىملار نەشرگە تەييارلىغان «ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ ئانتالوگىيىسى» ناملىق توپلام نەشىر قىلىنغان، بۇ توپلامغا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبە-ياتىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدىكى نادىر ئۆلگىلەر تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ توپلامغا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر نەمۇنىلىرى قاتارىدا «ھىساممىدىن قىزىقچىنىڭ ھەزىللىرى» دېگەن ماۋ-زۇ ئاستىدا ھىسام قۇربانىنىڭ يىگىرمە ئالتە پارچە چاقچىقى كىرگۈزۈلگەن. بۇ، ھىسام قۇربان چاق-چاقلىرىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلىرى ھەمدە بۈگۈنكى مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمە گەۋدىسىدىكى قېرىنداش خەلقلەر ئارىسىدا تارقال-غانلىقى ۋە تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقا-تچىسى ئابدۇكېرىم رەھمان 1993 - يىلى ئىلمىي خىزمەت بىلەن تۈركىيىگە بارغاندا ئۇ يەردىكى كە-سىپداشلىرىغا ھىسام قۇربان ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتە-نى تونۇشتۇرغان. بۇ تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق ھە-سام چاقچاقلىرى ئۇلاردا قىزىقىش پەيدا قىلغان، نەتىجىدە ئۇنىڭ بىر قىسىم چاقچاقلىرى تۈرك تە-

لىغا تەرجىمە قىلىنىپ تۈركىيىدە نەشر قىلىن-
غان. بۇلاردىن باشقا يەنە ياپونىيىلىك تارىخ ئىلمىي
بويىچە دوكتور ئاسپىرانت جون سوگاۋارا 1993 -
ۋە 1994 - يىللىرى ئىلى پىداگوگىكا ئىنىستىتۇ-
تىدا تۈرۈپ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەنگەن مەزگىلىدە
ھىسام چاقچاقلىرىدىن بىرنەچچە پارچىنى ياپون تە-
لىغا تەرجىمە قىلغان، ئامېرىكا كالىفورنىيە ئۇنى-
ۋېرسىتېتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيە-
تى بويىچە دوكتور ئاسپىرانتى جې داۋچىر شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتىدا خىزمەت قىلغان ۋە ئۇيغۇر تىلە-
نى ئۆگەنگەن مەزگىلىدە ھىسام قۇربان چاقچاقلە-
رىدىن بىرنەچچە پارچىنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە
قىلغان.

ھىسام چاقچاقلىرى يېغىلىپ، رەتلىنىپ،
قەلەمگە ئېلىنىپ ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدا رەس-
مىي نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئابدۇساتتار ناسە-
رى، مەمتىمىن ھوشۇر، مەھمۇت مۇھەممەت،
جاپپار قاسىم، ئەخمەتجان قۇربان قاتارلىق يول-
داشلارنىڭ ئۇنىڭ چاقچاقلىرىغا تەھلىل يۈرگۈز-
گەن، باھا بەرگەن ماقالىلىرى ئېلان قىلىندى.
شۇنىڭ بىلەن بىللە خەنزۇ زىيالىيلىرىدىن تاۋلە-
ھەن، لىيۇ يىنلىياڭ، جاۋشىجى قاتارلىق ئەدەبىيات
ۋە ئېتنوگرافىيە ئىلمى تەتقىقاتچىلىرىنىڭمۇ ھىسام
چاقچاقلىرىغا ئىدىيىۋىلىك، بولۇپمۇ بەدىئىيلىك
جەھەتتىن تەھلىل يۈرگۈزگەن ماقالىلىرى ئېلان
قىلىندى.

ھىسام قۇربانىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك ئىجادي
ئەمگىكى ئارقىلىق شۇنى ئېنىق مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈشكە بولىدۇكى، ئۇنىڭ يازما ئەدەبىيات ۋە ئېغىز
ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۈگۈنكى دەۋر ئۇي-
غۇر ئەدەبىياتىدىكى ئورنى ۋە تۆھپىسى يازما ئەدە-
بىياتىمىزدىكى ياكى سەنئىتىمىزنىڭ باشقا ساھەلە-
رىدىكى مەشھۇر شەخسلەر قاتارىدىن ئورۇن ئال-
دى، شۇنداقلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ چاق-
چاق - لەتىپچىلىكتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ئەنئە-
نىۋى تۈرىنىڭ زامانىمىزدىكى ئەڭ كۆزگە كۆررۈنە-
گەن، ئەڭ نادىر ۋەكىلىگە ئايلاندى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. ئابدۇكېرىم رەھمان: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى» (1 - ، 2 - قىسىم).
2. «ھىسام چاقچاقلىرى» 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - ، 5 - قىسىملىرى.
3. خەنزۇچە «ھىسام چاقچاقلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.
4. لىيۇ يىنلىياڭ: «ھىسام چاقچاقلىرىدىكى كۆلكىنىڭ سىرى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1993 - يىللىق 4 - سانى.
5. «ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ ئانتالوگىيىسى»، ئالما-ئاتا «نائۇكا» نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى.
6. ئەخمەتجان قۇربان: «ئىلى چاقچاقلىرى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە»، «ئىلى دەريا‌سى» ژۇرنە-
لى 1982 - يىللىق 3 - سان.

(پوچتا نومۇرى: 835000)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە تەكشۈرۈش

رۇقىيە مۇھەممەد، دىلنۇر ئابلىز، گۈلمىھرى ئابلەت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش ئەھۋالى، مىللىي ئوقۇغۇچىلار چەت ئەل تىلى ماتېرىيىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ھەمدە ئۇلارنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشىدىكى پسىخولوگىيىلىك جەريانى تەتقىق قىلىنىپ، مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئويغۇن كېلىدىغان ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقىش ۋە بىر يۈرۈش ئىنگلىز تىلى ئوقۇتۇش ماتېرىيالى تۈزۈپ چىقىشنىڭ ئىنتايىن زۆرۈرلۈكى كۆرسىتىلىدۇ.

摘要：本文通过对民族学生英语学习状况的调查研究，指出了民族学生英语教育中存在的问题，并且以民族学生外语学习中的心理过程为依据，指出编写一套适合民族学生特点的英语教材的十分迫切的必要性。

Abstract: This article points out the problems existing in minority students' learning process of foreign languages by making a research on English studying of minority students. Further more it points out the essential of editing a teaching material that suitable for the characteristics of minority students on the base of psychological process of minority students in learning foreign lanuages.

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشىدىكى مۇھىم ۋاستە. بۇ، بىر مىللەتتىن بولغان كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشى ئۈچۈنمۇ، باشقا - باشقا مىللەتتىن بولغان كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشى ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا مۇھىم. پەقەت تىل ۋاستىسى ئارقىلىقلا قارشى تەرەپ بىلەن پىكىر ئالماشتۇرغىلى، ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرغىلى، ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلغىلى ۋە ئۆزئارا پەن - مەدەنىيەت ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. ئۆزئارا تەجرىبە، پەن ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرغاندا، جەمئىيەتتە يۈكسىلىش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. بىز توختىلمۇاتقان ئىنگلىز تىلى خەلقئارادا خېلى

* رۇقىيە مۇھەممەد: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى چەت ئەل تىلى فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى، دىلنۇر ئابلىز، گۈلمىھرى ئابلەت: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئاممىۋى چەت ئەل تىلى كافېدراسىنىڭ لېكتورى.

كەلگە قوللىنىلمۇاتقان تىل بولۇپ، دۇنيادا نوپۇس جەھەتتىن دۆلەتلەر بۇ تىلنى دۆلەت تىلى، ھۆكۈمەت تىلى ياكى ئىككىنچى تىل سۈپىتىدە قوللىنىۋاتىدۇ، گەرچە شىنجاڭدا خەلى كۆپ تىلنى ئوقۇش، ئوقۇتۇش مۇمكىنچىلىكى بولسىمۇ، بىراق، بىز پەقەتلا ئىنگلىز تىلىنى ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇشنى نۇقتا قىلىپ تۇرۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى پىكىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگە جامائەتچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمىز.

شىنجاڭنىڭ چەت ئەل تىلى ماتېرىيالىدا ساقلىنىۋاتقان بىر مەسىلە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا تەسىس قىلىنغان چەت ئەل تىلى دەرسىنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، بولۇپمۇ ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ ماتېرىيالىدا چەت ئەل تىلى ماتېرىيىنىڭ ئاجىز بولغانلىقى قاتارلىقلار. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا چەت ئەل تىلى ماتېرىيىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكى توغرىسىدا بىز «شىنجاڭنىڭ مىللىي چەت ئەل تىل ماتېرىيى ھەققىدە ئويلانغاندا» دېگەن ماقالىمىزدا ئۆز كۆز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويغانىدۇق، مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ بۇ جەھەتكە ئېتىبار بىلەن قارىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مىللىي سىنىپلىرىغا چەت ئەل تىلى دەرسى تەسىس قىلىش كۆپ تەرەپلىمىلىك مەسىلىرگە چېتىشلىق بولۇپ، كۆپ تەرەپلىمىلىك خىزمەتلەرنى، ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.

يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ چەت ئەل تىلىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى بولدى، جەمئىيەتتە ئارقا - ئارقىدىن تۇرلۈك شەكىلدىكى ئۆزلۈكىدىن ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىش كۈرسلىرى بارلىققا كەلدى. مەكتېپىمىز 1992 - يىلىدىن بۇيان، ئۆزلۈكسىز ھالدا ھەرقايسى فاكۇلتېت مىللىي ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئىنگلىز تىلى دەرسى تەسىس قىلدى، ھەر بىر قارارنىڭ ئۆگىنىش مۇددىتى ئىككى يىل بولۇپ، ھازىرغا قەدەر ئۇچ قارار ئوقۇغۇچى ئوقۇش تاماملىدى. ئوقۇتۇش ماتېرىيالى ئۈچۈن فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتى تۈزگەن غەيرىي ئىنگلىز تىلى كەسپى ئۈچۈن تۈزۈلگەن دەرسلىك كىتاب ئىشلىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەلگۈسىدە تېخنىكا ئىلگىرىلەپ بىلىم ئاشۇرۇش ۋە خىزمەت قىلىشى ئۈچۈن بىر قەدەر ياخشى ئاساس سېلىنىدى. يۇرۇشلەشكەن پروگراممىلا، ئوقۇتۇش پىلانى، ئوقۇتۇش ماتېرىيالىلىرى ۋە تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلار بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، بىزنىڭ بۇنداق يۇرەكلىك ھالدا ئۇرۇنۇپ بېقىشىمىزدا مۇقەررەركى، يا ئۇنداق، يا مۇنداق مەسىلىلەر كۆرۈلۈشى مۇمكىن، بۇ مەسىلىلەرنى بىزنىڭ تەدرىجىي ھەل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

بىرنەچچە يىللىق مىللىي ئىنگلىز تىلى ماتېرىيالىنى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش ئارقىلىق، بىز مۇھىمى ئىككى چوڭ مەسىلە مەۋجۇت دەپ قارىدۇق. ئۇنىڭ بىرى، ئوقۇتۇش ماتېرىيالى مەسىلىسى، يەنى بىزدە مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن يۇرۇشلەشكەن ئوقۇتۇش ماتېرىيالى يوق. يەنە بىرى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى مەسىلىسى. بىزنىڭ دەرس ئۆتۈش ئۇسۇلىمىز خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتۈش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشىگە ئالاھىدىلىكى ئويلىشىلمىغان. نەتىجىدىكى مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى تەرەپلەردە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلسا بولىدۇ دەپ ھېسابلىدۇق: ① مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىش جەريانىدىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ ئۆگىنىشكە قارىتا تەسىرى ۋە رولى. ② مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ چەت ئەل تىلىنى ئۆگىنىشىدىكى تىل ئالتاش، مەدەنىيەت ئالتاش پسىخولوگىيىلىك جەريانىنى تەتقىق قىلىش. ئاندىن كېيىن، مۇشۇ ئاساستا، مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە باب كېلىدىغان بىر يۇرۇش ئىنگلىز تىلى ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى تۈزۈپ چىقىشنى ئويلىشىش كېرەك. بۇ خىل ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بىز بەش مەكتەپتىكى 98 نەپەر ئوقۇغۇچىنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش ئەھۋالى ئوستىدە تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئېلىپ بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەلەپ - ئېھتىياجلىرىنى ئىگىلەپ چىقتۇق. مەكتەپ ئىچىدە ئاممىۋى چەت ئەل تىلى مىللىي سىنىپىنىڭ 15 نەپەر ئوقۇغۇچىسى، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش بۆلۈمى تەييارلىق سىنىپىنىڭ 15 نەپەر ئوقۇغۇچىسى، مائارىف ئىنستىتۇتى مىللىي سىنىپىنىڭ 20 نەپەر ئوقۇغۇچىسى (جەمئىيەتتە ئېچىلغان سىنىپىنىڭ 10 نەپەر ئوقۇغۇچىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، رابىيە قادىر سودا سارىيىنىڭ ئىنگلىز تىلى سىنىپىنىڭ 18 نەپەر ئوقۇغۇچىسى، 14 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 30 نەپەر ئوقۇغۇچىسىنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش ئەھۋالى ئوستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. تەكشۈرۈش ماتېرىيالى ئېچىدە سورىلىدىغان سوئال تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن: 1 - ئائىلە ئەھۋالى؛

2 ـ ئۆگىنىش ئەھۋالى؛ 3 ـ ئۆگىنىش مۇددىئا-
سى؛ 4 ـ ئوقۇش ماتېرىياللىرىنى ئىشلىتىش ئەھ-
ۋالى. بۇ مەزمۇنلار بويىچە تەكشۈرۈلگەن ئەھۋال-
دىن قارىغاندا: 60% ئوقۇغۇچى زىيالىيلار ئائىلە-
سىدىن كەلگەن، قالغان 40% ئوقۇغۇچى ئىشچى، دېھقان ياكى سودىگەر ئائىلىسىدىن كەلگەن. 90% ئوقۇغۇچى ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشىنى ۋەزىيەتنىڭ تەبىئىيلىقى دەپ تونۇيدىكەن، قالغان 10% ئوقۇغۇچى مەكتەپنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، دوست ـ ئاغىنىلارنىڭ تەسىرى، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ پىكرى-
دىن دەپ قارايدىكەن. ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىش-
تىن مەقسەتسىز نېمە دەپ سورالغان سوئالغا: 50% ئوقۇغۇچى ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىش قورال-
لى ياكى ئالاقىلىشىش ۋاستىسى قىلىش دەپ جا-
ۋاب بەرگەن، 30% ئوقۇغۇچى كەلگۈسىدە چەت ئەلگە چىقىش ئۈچۈن دەپ، 20% ئوقۇغۇچى بولسا خىزمەتكە قولايلىق بولۇش ئۈچۈن دەپ جاۋاب بەر-
گەن.

ئىنگلىز چە ئۆگىنىش نەتىجىسى: 30% ئوقۇغۇچىنىڭ ئەلا، 40% ئوقۇغۇچىنىڭ ياخشى بولغان، قالغان 30% ئوقۇغۇچىنىڭ ئوتتۇراھال ۋە ئادەتتىكىچە ئىكەن.

97% ئوقۇغۇچى ئىنگلىز چە ئۆگىنىشنى ياخ-
شى كۆرىدىكەن.

ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى قوللىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا: 37% ئوقۇغۇچى «يېڭى ئۇقۇملۇق ئىنگلىز تىلى» دەرسلىكىنى ئىشلەتكەن، 30% ئوقۇغۇچى ئوتتۇرا مەكتەپ ئىنگلىز تىلى دەرسلە-
كىنى ئىشلەتكەن (14 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) . 18% ئوقۇغۇچى شۇي گوجاڭنىڭ ئىنگلىز تىلى كىتابە-
نى ئىشلەتكەن، 10% ئوقۇغۇچى باشقا ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنى ئىشلەتكەن. قايسى خىلدىكى ئو-
قۇتۇش ماتېرىيالىنى ياخشى كۆرىسىز، دەپ سو-
رالغان سوئالغا: 64% ئوقۇغۇچى ئۇنىۋېرسال تىل ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرەلەيدىغان ئوقۇتۇش ماتېرىيا-
لىنى ياخشى كۆرىمىز، دەپ جاۋاب بەرگەن؛ 20% ئوقۇغۇچى ئېغىز تىلى ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرىدە-
غان ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى ياخشى كۆرىمىز دەپ جاۋاب بەرگەن، قالغانلىرى ئوقۇش ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرىدىغان ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنى ياخشى كۆرىدىكەن.

ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشتە دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىق ھەققىدىكى سوئالغا: 58% ئوقۇغۇچى ئەڭ قىيىنى گرامماتىكا قىسمى؛ 27% ئوقۇغۇچى سۆزلۈك؛ 15% ئوقۇغۇچى تاۋۇش؛ قالغانلىرى يوق، دەپ جاۋاب بەرگەن. گەرچە كۆپ سانداىكى ئوقۇغۇچىلار گرامماتىكا قىيىن دەپ تونۇسىمۇ، ئەمما 85% ئوقۇغۇچى گرامماتىكا ئۆگىنىشنى خا-
لايمىز دەپ جاۋاب بەرگەن، پەقەت ئاز سانداىكى ئوقۇغۇچىلارلا گرامماتىكىنى مەنسىز دەپ تونۇ-
غان. مىز ئىنگلىزچە كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆ-
رەمسىز ياكى ئىنگلىزچە سۆزلىشىشنىمۇ دېگەن سوئالغا، 77% ئوقۇغۇچى ئىنگلىزچە سۆزلىشىش-
نى ياخشى كۆرىمىز دەپ جاۋاب بەرگەن، 21% ئوقۇغۇچى كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدىكەن. 85% ئوقۇغۇچى ئۆز ئانا تىلى بىلەن تەپەككۇر قىلىدىكەن، 15% ئوقۇغۇچى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە تەپەككۇر قىلىدىكەن (بەلكىم قىسمەن ئوقۇغۇچە-
لارنىڭ خەنزۇچە ئاساسى بىر قەدەر ياخشى بولۇشى مۇمكىن) . 50% ئوقۇغۇچى ئىنگلىز تىلى دەرسە-
نى مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۆتۈشىنى ئۈمىد قى-
لىدىكەن، 44% ئوقۇغۇچى مىللىي ئوقۇتقۇچى بولسىمۇ، خەنزۇ ئوقۇتقۇچى بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ دەپ قارايدىكەن. دەرستىن سىرتقى ۋاقىتتا ئىنگە-
لىز تىلىنى تەكرار قىلىپ بېرىدىغان كىشى بارمۇ دېگەن سوئالغا، 20% ئوقۇغۇچى بار دەپ، 80% ئوقۇغۇچى يوق دەپ جاۋاب بەرگەن.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن بىز تۆۋەندە-
كىچە تەھلىلىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز:

ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشىگە قاتناشقان ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ كۆپ قىسمى زىيالىيلار ئائىلىسىدىن كەلگەن، خېلى كۆپ سانداىكىلەرنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى، بەلكى مەقسىتىمۇ ئېنىق بولۇپ، چەت ئەل تىلى ئۆگە-
نىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭلاشقا ئۆگىنىش نەتىجىسى كۆپ قىسىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرا ھالدىن يۇقىرى، بۇ ئىنتايىن پايدىلىق ئامىل. بىزنىڭ ئويلىغىنىمىزدىن باشقىچە بولغان ئەھۋال شۇ بولدىكى، گەرچە كۆپ قىسىم ئوقۇغۇ-
چىلاردا گرامماتىكا ئۆگىنىشتە قىيىنچىلىق بولسە-
مۇ، ئەمما نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار گرامماتىكا ئۆگە-
نىشنى خالايدىكەن. بىزنىڭ تەجرىبىلىرىمىزگە ئا-
ساسلانغاندا، زور بىر قىسىم مىللىي ئوقۇغۇچىلار-
نىڭ گرامماتىكا ئۆگىنىشكە دەسلەپتە خېلى قىزە-
قىشى بار بولسىمۇ، ئەمما قىيىنلىق دەرىجىسىنىڭ تەدرىجىي ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ قىزىقىشە-
مۇ ئاجىزلاپ، چوڭقۇرلاشتۇرۇش ناھايىتى تەسكە چۈشىدۇ. مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېغىزچە سۆز-
لەش ئىقتىدارى گەرچە ناھايىتى كۆچلۈك بولسە-
مۇ، ئەمما گرامماتىكىدا پىششىق بولمىغاچقا، ئە-
پادىلىگەندە گرامماتىكىلىق خاتالىق بىر قەدەر كۆپ، قەلەم قۇۋۇتىمۇ بىر قەدەر ئاجىز. نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار گرامماتىكا ئۆگىنىشنى مەنسىز دەپ تونىغان. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ شەكىللىنىشىدىكى

سەۋەب قەيەردە؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەڭ دەسلەپتە ئوقۇغۇچىلاردا قىزىقىش بولىدۇ، ئەمما ئوقۇتۇش ئۇسۇلى مۇۋاپىق بولمىغاچقا، ھەمدە گرامماتىكىنىڭ ئۆزىمۇ قورۇق بولۇپ، نەزەرىيەۋىلىكى بىر قەدەر كۆچلۈك بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزىقىشى تەدرىجىي سۇسلىشىپ قالغان. گرامماتىكا دەرسىنى ئۆتكەندە مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۆتۈش كېرەك، ئۇلۇك ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. زادى قانداق ئۇسۇلنى قوللىنىپ دەرس سۆزلەش كېرەك، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە نەزەرىيەۋى تەتقىقات ئاساسىدا، مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە باب كېلىدىغان بىر خىل مۇۋاپىق ئۇسۇل تېپىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

قايسى خىلدىكى ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى تۇزۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇۋەتتە مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئىشلىتىۋاتقان دەرسلىك كىتابلىرى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئىنگلىزچە دەرسلىك ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. بۇ پۈتكۈل ئوقۇتۇش جەريانىدا ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدۇ.

ئوقۇغۇچىلار چەت ئەل تىلى ئۆگىنىش جەريانىدا مۇنداق بىر مەسىلىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ، يەنى ئوقۇغۇچىنىڭ ئەسلىدىكى چەت ئەل تىلى ۋە خەنزۇچە سەۋىيىسى مۇقەررەر ھالدا ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىنى چەكلەش ۋە ئونىڭغا تەسىر قىلىش. دەرس سۆزلىگۈچى گەرچە ئۆز مىللەت تىلى بويىچە چۈشەندۈرۈش ئېلىپ بارغاندىمۇ، نۇرغۇن ۋاقىت سەرپ قىلىپ، دەرسلىك ماتېرىيالدىكى خەنزۇچە قىسىملارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. نەتىجىدە قانداق قىلىپ دەرسلىكتىكى سۆز، گرامماتىكا مەزمۇنلىرىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەندۈرۈش، قانداق ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئەڭ ياخشى ئونۇمگە ئېرىشىش ھەققىدە باش قاتۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمەي، تەرجىمە قىلىش بىلەن ئاۋارە بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا بىز ئۇيغۇر تىلىدا دەرسلىك تۈزۈشنى جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك ئىش دەپ قارايمىز. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندىمۇ، كۆپ قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئونۇمۇرسال تىل ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرىدىغان ئوقۇتۇش ماتېرىيالى بىر قەدەر مۇۋاپىق دەپ تونۇغان. بىزنىڭچە بۇ ئوقۇتۇش ماتېرىيالىنى تۈزگەندە ھەم گرامماتىكىنى تۇنۇقا قىلىشنى ئويلىشىش ھەم تۇرمۇش تەرەپلەردىكى مەزمۇنلارنى تۇنۇقا قىلىش، بەلكى تىل ئىقتىدارىنى تۇنۇقا قىلىشنى ئويلىشىش قاتارلىق ئۇچ چوڭ تۇنۇقنى بىرلەشتۈرۈپ بىر خىل ئونۇمۇرسال خاراكتېرلىك پروگراممىا تۈزۈش لازىم. ئوقۇتۇش ماتېرىيالى تاۋۇش، گرامماتىكا، سۆزلۈك مەشقى ھەمدە ئوقۇش ئىقتىدارىنى مەشىق قىلىش تېكىستى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، تېكىست تۇرمۇش تەرەپلەردىكى مەزمۇنلارنى ۋەپەن - تېخنىكا ماقالىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا ئوقۇغۇچىلارنى ھەر خىل سورۇنلاردىكى ئالاقىلىشىش ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان سۆز - جۈملىلەرنى ئىگىلىيەلەيدىغان، ھەر خىل ماتېرىياللارنى ئوقۇيالايدىغان شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلارغا ئاساسىي ئىنگلىز تىلى بىلىملىرى ۋە ماھارىتىنى ئىگىلەتمىپ دەسلەپكى قەدەمدىكى تىل ئىقتىدارى، ئالاقىلىشىش ئىقتىدارى ۋە ئاڭلاش، سۆزلەش، ئوقۇش، يېزىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش مەقسەتگە يەتكىلى بولىدۇ.

بىراق شىنجاڭدەك كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان، كۆپ خىل مەدەنىيەت توپلاشقان رايوندا ئوخشاش بولمىغان قاتلاملىق چەت ئەل تىلى ماتېرىيالىنى يولغا قويۇش مەيلى نەزەرىيە جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى ئەمەلىيەت جەھەتتە بولسۇن نۇرغۇن مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ، شۇڭلاشقا بۇ جەھەتتە بىر قەدەر سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بىز نۆۋەتتە ئىشلەگەن بۇ تەتقىقاتىمىزنىڭ بۇندىن كېيىنكى سىستېمىلىق تەتقىقاتقا ئاساس بولالىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

① 李庭乡:《英语教学法》1983 年高等教育出版社.
② 茹克叶·穆罕默德、崔延虎《新疆外语教育的思考》,《新疆师范大学学报》,1996 年第 4 期.

(پوچتا نومۇرى: 830054)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىمىنقۇتى

رۇس تىلىدىكى «когда» رەۋىشىنىڭ قوللىنىلىشى ھەققىدە

ئوفىرا نازاروۋا*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە رۇس تىلىدىكى سوراق رەۋىشى «когда» نىڭ جۈملىدىكى ئورنى ۋە جۈملىدىكى ئورنىغا قاراپ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文比较详细地叙述俄语疑问副词 когда 在句中的地位以及由此所产生的表达作用。

Abstract: This artficle probes the position and grammatical function of interrogative abverb "когда" in Russia.

رۇس تىلىدا «когда» (قاچان) دېگەن سوراق رەۋىشى بىر قەدەر كۆپ قوللىنىلىدۇ ۋە بۇ رەۋىش جۈملىلەردە سوراق رەۋىشلىك رولىنى ئويناشتىن باشقا جۈملىدە يەنە باغلىغۇچى ۋە باغلامچى ۋەزىپىلىرىنىمۇ ئۆتەيدۇ. ئەگەر بىز «когда» نىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى، رولىنى توغرا چۈشەنمىسەك، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى توغرا بېكىتەلمەيمىز ۋە جۈملىنىڭ مەنىسىنى خاتا چۈشىنىپ قالىمىز، بولۇپمۇ رۇس تىلىنى يېڭىدىن ئۆگەنگەندە باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ قايسىسى بالدۇر، قايسىسى كېيىن يۈز بەرگەنلىكىنى، «когда» بار جۈملىدە قانداق چاغدا پۈتكەن تۇر پېئىل، قانداق چاغدا پۈتمىگەن تۇر پېئىل مەسىلىسىدە قايمۇقۇش پەيدا بولىدۇ، بۇ، جۈملىنى توغرا چۈشىنىشكە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ ماقالىمىزدە «когда» ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنى بىرقانچە جەھەتتىن تەھلىل قىلماقچىمىز.

1. ئادەتتە «когда» ئاددىي جۈملىلەردە سوراق رەۋىش بولۇپ كېلىدۇ ۋە «قاچان؟» دېگەن ۋاقىت، پەسىل ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ. سوراق ئالماش بولۇپ كەلگەندە، ئۇ كۆپىنچە جۈملە بېشىدا كېلىدۇ ۋە بۇ ئەھۋالدا ۋاقىت مەزمۇنى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن:

(1) когда он придет? (1) ئۇ قاچان كېلىدۇ؟

(2) Когда пошел дождь? (2) يامغۇر قاچان ياغدى؟

2. بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە «когда» باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، بۇنداق جۈملە ۋاقىت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ۋاقىت بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر ۋاقىت بېقىندى جۈملىدە باش جۈملىنىڭ خەۋىرى ۋە بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى پۈتمىگەن تۇر پېئىل بولۇپ كەلسە، باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن بېقىندى جۈملىدىكى ئىش ھەرىكەت بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولىدۇ ۋە بۇنداق جۈملىلەردە «когда» «چاغدا»، «ۋاقىتتا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

---

* ئوفىرا نازاروۋا: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى چەت ئەل تىلى فاكولتېتىنىڭ لېكتورى.

دۇ. «когда» باغلىغۇچى بولغاندا جۈمله بۆلىكى بولمايدۇ. پەقەت باغلىغۇچىلىق رولىنى ئويناپدۇ.

(1) Когда я садился на автобус я заметил на остановке своего знакомого.

(1) مەن ئاپتوبۇسقا چىقىۋېتىپ بېكەتتە تونۇشۇمنى كۆرۈپ قالدىم.

(2) Когда мы возвращались домой шёл дождь.

(2) بىز ئۆيگە قايتىۋاتقاندا يامغۇر يېغىۋاتاتتى.

3. ۋاقىت بېقىندى جۈملىدە «когда» باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئەگەر باش جۈملىدىكى خەۋەر پېئىل ياكى بېقىندى جۈملىدىكى خەۋەر پېئىللىنىڭ بىرى پۈتكەن تۇر پېئىل بولۇپ يەنە بىرسى پۈتمىگەن پېئىل بولسا، باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن بېقىندى جۈملىدىكى ئىش ھەرىكەت بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەندە پۈتكەن تۇر پېئىللىنىڭ ئىش - ھەرىكىتى قىسقا، پۈتمىگەن پېئىللىنىڭ ئىش - ھەرىكىتى ئۇزۇن بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) Когда я пришёл домой, все уже спали.

(1) مەن ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە، ھەممىسى ئۇخلاپ قاپتىكەن.

(2) Когда я уезжал из родного города, друзья пришли провожать меня.

(2) مەن ئانا يۇرتۇمدىن (شەھىرىمدىن) ئايرىلىدىغان چاغدا دوستلىرىم مېنى ئۇزاتقىلى كەلدى.

4. ۋاقىت بېقىندى جۈملىدە «когда» باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، باش جۈملىدىكى خەۋەر پېئىل ۋە بېقىندى جۈملىدىكى خەۋەر پېئىل ھەممىسى پۈتكەن تۇر پېئىل بولۇپ، بېقىندى جۈملىنىڭ ئىش-ھەرىكىتى باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتتىن بالدۇر يۈز بەرگەن بولىدۇ ۋە بۇ جۈملىلەردە « Когда » نىڭ مەنىسى «مەلۇم بىر ئىش يۈز بەرگەندىن كېيىن» بولىدۇ.

(1) Когда я приеду в Москву я позвоню тебе.

(1) مەن موسكۋاغا بارغاندىن كېيىن ساڭا تېلېفون بېرىمەن.

(2) Когда я окончу институт я начну писать рассказ.

(2) مەن ئىنستىتۇتنى تۈگەتكەندىن كېيىن ھېكايە يېزىشنى باشلايمەن.

5. «Когда» باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ۋاقىت بېقىندى جۈملىدە، ۋاقىت ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن بۇرۇن كەلسىمۇ، ئوتتۇرىدا، ئاخىرىدا كەلسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

(1) Мой отец когда узнал обо всём, очень рассердился.

(1) دادام ھەممىنى ئۇققاندىن كېيىن ناھايىتى خاپا بولۇپ كەتتى.

(2) Раньше, когда в городе не было метро, мы часто ездили на автобусе или на трамвае.

(2) بۇرۇن شەھەردە مىترو بولمىغان چاغدا بىز دائىم ئاپتوبوسقا ياكى تراموَيغا ئولتۇراتتۇق.

6. باغلىغۇچى «когда» بار ۋاقىت بېقىندى جۈملىدە باش جۈملىنىڭ ئىش - ھەرىكىتى بېقىندى جۈملىدىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ھالەت ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى « уже» ئىشلەتكەن بولىدۇ.

(1) Когда они пришли в кино, билеты были уже проданы.

(1) ئۇلار كىنوخانىغا كەلگەندە بىلەت ئاللىقاچان سېتىلىپ بولتىكەن.

(2) Когда мы прибежали на вокзал, поезд уже ушёл.

(2) بىز ۋوگزالغا كەلگەندە پويىز ئاللىقاچان كېتىپ قاپتىكەن.

7. بەزى ۋاقىت بېقىندى جۈملىلەردە باغلىغۇچى «когда» يەنە باشقا يۈكلىمە سۆز «то» بىلەن بىرىكىپ جۈپ باغلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

(1) Когда идёт экзамен, то на двери висит объявление «идёт экзамен»

(1) ئەگەر ئىمتىھان ئېلىنىۋاتقان بولسا، ئىشىكتە «ئىمتىھان ئېلىنىۋاتىدۇ» دېگەن خەت ئېسىقلىق

بولىدۇ.

(2) Когда мы возвращались домой, то еще издалека услышали музыку и песни.

(2) بىز ئۆيگە قايتىۋاتقاندا يىراقتىنلا مۇزىكا ۋە ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلىدۇق.

8. باغلىغۇچى «когда» قوشما بېقىندى جۈملىدە شەرت مەنىسىنى بىلدۈرگەندە، ئۇ شەرت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ جۈملىدە «когда» نىڭ مەنىسى «если» (ئەگەر) بىلەن يېقىن كېلىدۇ، لېكىن بۇ كۆپ ھاللاردا جانلىق تىلدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. بۇ جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بېقىندى جۈملە نۇرغۇنلىغان ئەھلىيەتنىڭ ئەتىجىسىنى شەرت ئومۇمىيلىق دەرىجىسىدە مەلۇم شەخس ياكى كونكرېت ئورۇنلارنى شەرت قىلمايدۇ. مەسىلەن:

(1) Когда в товарищах нет согласья, на ладах дело не пойдет.

(1) ئەگەر دوستلار ئارا بىرلىك بولمىسا، ئۇلارنىڭ ئىشى ئوڭغا تارتمايدۇ.

(2) Когда цветы не поливают, они вянут.

(2) ئەگەر گۈللەرنى سۇغارمىسا، ئۇلار سۇلىشىپ كېتىدۇ.

9. بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە «когда» باغلامچى رولىنى ئويناپ، بۇ جۈملە ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق جۈملىدە باغلامچى «когда» جۈملىنى باغلاش رولىنى ئويناشتىن باشقا يەنە جۈملە بۆلىكى بولالايدۇ. ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە بېقىندى جۈملىدە تۈرۈپ باش جۈملىدىكى بەزى ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى (время, эпоха, год, день, час) ئېنىقلايدۇ ۋە بۇ جۈملىدە «когда» ئاشۇ كۈن، ئاي، ياكى شۇ ۋاقىت، شۇ زامان، شۇ كۈن دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. بۇ ئىسىملارنىڭ ئالدىغا كۆپىنچە كۆرسەتىش ئالماش тот, то قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

(1) это произошло в тот день когда мне исполнилось двадцать лет.

(1) مەن يىگىرمە ياشقا تولغان شۇ كۈنى بۇ ۋەقە يۈز بەرگەن.

(2) Я хорошо помню тот день, когда я вступил в комсомол.

(2) مەن ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرگەن ئاشۇ كۈننى ئېنىق بىلىمەن.

10. ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىدە باغلىغۇچى «когда» يەنە باش جۈملىدىكى ئابستراكت ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. условия, обстоятельства, положение, случай, состояние

(1) Мы застали тот редкий случай, когда можно видеть это растение цветущим.

(1) بىز بۇ ئۆسۈملۈكنىڭ كەم ئۇچرايدىغان ئېچىلىپ تۇرغان بۇ پەيتىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالىدۇق.

(2) гость попал в неловкое положение когда неизвестно, как себя вести.

(2) مېھمان ئۆزىنى قانداق تۇتۇش كېرەكلىكىنى بىلەلمەسلىكتەك ئوسال ئەھۋالدا قالدى.

ئابستراكت ئىسىملارنى ئېنىقلىغاندا «когда» نىڭ مەنىسى جۈملىنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

11. باغلىغۇچى «когда» بىلەن باغلامچى «когда» بار جۈملىلەرنى پەرقلەندۈرگەندە تۆۋەندىكى ئەھۋاللارغا دىققەت قىلىش كېرەك. «когда» جۈملىدە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، پەقەت باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملىنى باغلاش رولىنىلا ئۆتەيدۇ، جۈملە بۆلىكى بولالمايدۇ. مەسىلەن:

(1) Когда Виктор придет я спрошу об этом.

(1) ۋىكتور كەلگەندە مەن بۇ ئىشنى سوراپ باقاي.

«когда» جۈملىدە باغلامچى بولۇپ كەلگەندە، ئۇ باش جۈملە بىلەن بېقىندا جۈملىنى باغلاش

ۋەزىپىسىنى ئۆتەشتىن باشقا يەنە جۈملە بۆلىكى بولىدۇ.

(1) Я спрошу Виктора когда придет его брат.

(2) مەن ۋىكتوردىن ئۇنىڭ ئاكىسىنىڭ قاچان كېلىدىغانلىقىنى سوراپ باقاي.

«когда» جۈملىدە باغلامچى بولۇپ كەلگەندە بېقىندى جۈملە سوراق سۆپىتىدە كېلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەردىكى باش جۈملىنى بۆلۈۋەتسەك جۈملە ئاددىي سوراق جۈملىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

(1) Я незнаю когда он будет делать доклад

(3) مەن ئۇنىڭ قاچان دوكلات بېرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن.

Я не знаю когда будет доклад? ئەگەر بۇ جۈملىدىكى «دوكلات قاچان بولىدۇ؟» بولۇپ قالىدۇ؟

12. ئىگىسىز جۈملىلەردە «когда» ئۆزىنىڭ قاچان دېگەن سوراق مەنىسىنى يوقىتىپ (есть(было,будет بىلەن قوشۇلۇپ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بىلەن جۈملىنىڭ مۇھىم بۆلىكىنى ھاسىل قىلىدۇ ۋە بۇ ھالدا «когда» ئىش ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(1) Будет когда с тобой разговаривать.

(1) سەن بىلەن سۆزلەشكىدەك ۋاقىت چىقىپ قالىدۇ.

(2) Есть когда подышать свежим воздухом.

(2) ساپ ھاۋا بىلەن نەپەس ئالىدىغان ۋاقىت چىقىدۇ.

يۇقىرىدا بىز سوراق ئالماش «когда» نى ئاساسلىق بولغان بىرقانچە جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ كۆردۇق، بۇنىڭدىكى مەقسەت «когда» نى توغرا ئىشلىتىشكە ئاساس سېلىش. بەزى جۈملىلەردە «когда» ئۆز مەنىسىدىن ھالقىپ باشقا مەنىدە قوللىنىلىدۇ، بولۇپمۇ ئابستراكت ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلگەندە جۈملىلەرنى چۈشىنىش تەس بولىدۇ، بىز بۇنى 10 - مەسىلىدە ئازراق تەھلىل قىلىپ كۆردۇق. ئەگەر بىز رۇس تىلىنى پىششىق ئىگىلىمەكچى بولساق، «когда» نى تېخىمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلىشىمىز-غا، ئۇنى توغرا ۋە پۇختا ئىگىلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. جۇچۇنشياڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ئەمەلىي رۇس تىل گرامماتىكىسى»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشرى.

2. «رۇس تىل گرامماتىكىسى»، ئىلىم - پەن نەشرىياتى، موسكىۋا 1980 - يىلى نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىمىنۇتى

گۇۋاھچىنىڭ پىسخىك مۇددىئاسى توغرىسىدا

ھەسەنجان تۇردى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، گۇۋاھچىنىڭ ئۆزلۈكىدىن گۇۋاھلىق بېرىش مۇددىئاسى، گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىشتىكى پىسخىك مۇددىئاسى، يالغان گۇۋاھلىق بېرىشتىكى پىسخىك مۇددىئاسى، يالغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا پىسخولوگىيىدىكى مۇددىئا نەزەريىسى ئارقىلىق توغرا ھۆكۈم قىلىش كېرەكلىكى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述证人作证和拒绝作证的心理动机，作伪证的心理动机以及应当按照心理学中的动机论来正确判断证词的真伪等问题。

Abstract: This article expounds the witness' motive of giving evidence, psychological motive in refusing to give evidence and faulse evidenve, motive theory in judging the reality of testimony.

دەۋا پائالىيىتى جەريانىدا، دېلو پاكىتلىرىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىل - ئىسپاتلار كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە خىزمىتىدە ئۇزلىرىنىڭ مەلۇم تونۇشىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئىسپات ئاساسىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

بىرىنچىدىن، دەلىل - ئىسپات ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاكىت بولۇشى شەرت. جىنايى پاكىت — جىنايەتچىنىڭ قانۇندا قوغدىلىدىغان ئوبيېكتلارغا قەستەنلىك ياكى سەۋەنلىك بىلەن زىيان يەتكۈزىدىغان بىر خىل ھەرىكىتى بولۇپ، بۇ ھەرىكەت ھامان مەلۇم ماكان، مەلۇم زامان ۋە شارائىتتا يۈز بېرىدۇ، دېلو پاكىتلىرىنى مەلۇم كىشىلەر سېزىش ئارقىلىق بىلىدۇ ياكى ھەرىكەت قىلغان جايدا يا ئۇنداق يا بۇنداق ئىز ۋە نەرسىلەر-نىڭ قالغانلىقى بىلەن سېزىلىدۇ. بۇلار دېلونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ بېرەلەيدىغان دەلىل-ئىسپات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، دەلىل - ئىسپات ئەدلىيە خادىملىرىنىڭ سۈبيېكتىپ ئىرادىسى بويىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدۇ، ئەدلىيە خادىملىرى ئۇنى سەزگەن ياكى سەزمىگەن بولسۇن، توپلىغان ياكى توپلىمىغان بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچىدىن، دەلىل - ئىسپات دېلوغا مۇناسىۋەتلىك بولغان پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاكىت خىلمۇ خىل بولسىمۇ، لېكىن بارلىق ئوبيېكتىپ پاكىتلارنىڭ ھەممىسى دەلىل - ئىسپات بولالمايدۇ، پەقەت دېلوغا مۇناسىۋەتلىك بولغان پاكىتنىڭ ئۆزىلا دەلىل - ئىسپات بولالايدۇ، ھەمدە دېلونىڭ ھەقىقىي قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

---

* ھەسەنجان تۇردى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

ئەھۋالىنى ئىسپاتلاش رولىنى ئويناپدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىمۇ ئەڭ ئۇ-
مۇمىيۈزلۈك دەلىل - ئىسپات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
ئەمما ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت دەلىل ئىسپاتتەك
ھەقىقىي بولۇشىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلغىلى بول-
مايدۇ. چۈنكى ئەدلىيە ئەمەلىيەتتىدە مەقسەتلىك
ھالدا يالغان گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنىڭ يالغان گۇ-
ۋاھلىق سۆزىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. ھەتتا ياخ-
شى نىيەتلىك گۇۋاھچىلارمۇ تۆرلۈك ئامىللارنىڭ
تەسىرى تۈپەيلىدىن ئىشەنچلىك بولمىغان گۇۋاھ-
لىق سۆزى بىلەن ئەمىنلىشى مۇمكىن. بۇ ھال
بىزنىڭ ئەدلىيە خادىملىرىمىزدىن دېلو بېجىرىش
جەريانىدا گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ راست - يالغانلىقىنى
ئىنچىكە تەكشۈرۈشنى ۋە ئۇنىڭغا تولىرا ھۆكۈم
قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، بىز بۇ ماقالىدە
گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ راست - يالغا-
لىقىغا پسىخولوگىيىدىكى مۇددىئا نەزەرىيىسى ئار-
قىلىق ھۆكۈم قىلىشنى بايان قىلىمىز. مۇددىئا-
نىڭ ئۆزىدىن قارىغاندا، ئۇ بىر ئىچكى پسىخىك
جەريان بولۇپ، ئۇنىڭ پسىخىك ئۆزگىرىشىنى
كۆرگىلى بولمايدۇ، ئادەتتە پەقەت مۇددىئانىڭ يې-
تەكچىلىكىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتتىنلا مۇددىئا-
نىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلغىلى
بولىدۇ. دەرۋەقە، ھەرىكەت ئىپادىسى بىلەن مۇد-
دىئاغا ھۆكۈم قىلىش بىر قەدەر قىيىن مەسىلە.
لېكىن مۇددىئانىڭ ماھىيىتى يەنى ئىچكى پسىخىك
جەريانىنىڭ قانۇنىيىتى توغرىسىدا يېتەرلىك تونۇشقا
ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ھەرىكىتىنىڭ مۇد-
دىئاسىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

پسىخولوگىيىلىك نۇقتىئىنەزەرگە ئاساسلا-
نغاندا، مۇددىئا — شەخسىي ئېھتىياجنىڭ ئىپاد-
سى. ئېھتىياج بولسا مۇددىئانى پەيدا قىلىدىغان
ئامىلدۇر. ئېھتىياجنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىي
قىلىشى مۇددىئانىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلە-
شىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭلاشقا، مۇددىئانى
ئېھتىياجنىڭ بىر خىل ئىپادە شەكلى دېيىشكە بو-
لىدۇ. ئېھتىياج دېگەن نېمە؟ ئېھتىياج دېگىنە-
مىز، سۇبيېكتنىڭ مەلۇم تۈرمۇش شارائىتىدا
ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان مۇھتاجلىقىدۇر.
ئېھتىياجنى فىزىئولوگىيىلىك ئېھتىياج ۋە ئىجتە-
مائىيلىق ئېھتىياج دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. ئېھتە-
ياجنىڭ بۇ خىل تۈرگە ئايرىلىشىغا ئاساسەن مۇد-
دىئانىمۇ فىزىئولوگىيىلىك مۇددىئا ۋە ئىجتىمائىيە-
لىق مۇددىئا دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. فىزىئولوگىيە-
لىك مۇددىئا دېگىنىمىز، ئورگانىزمنىڭ فىزىئو-
لوگىيىلىك ئېھتىياجنى ئاساس قىلىدىغان، تەبە-
ئىي ئېھتىياج بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇدده-
ئادۇر. مەسىلەن، ئورگانىزمدا يېمەكلىك كەم-
چىل بولسا، بىر خىل ئېھتىياج پەيدا بولىدۇ. ئۇ
بىر خىل ھەيدىگۈچى كۈچنىڭ يېمەكلىكنى ھەي-
دەش ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ يېمەكلىك ئىزدەيدۇ،
تويۇپ ئېھتىياج قانغاندىن كېيىن ئورگانىزم يەنە
ئەسلىدىكى تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە كېلىدۇ. ئىجتە-
مائىيلىق مۇددىئا دېگىنىمىز، كىشىلەرنىڭ مەلۇم
ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا تۈرلۈك تەجرىبە-
لەر ئارقىلىق ئېرىشكەن خىلمۇ خىل ئىجتىمائىي
ئېھتىياجىدۇر، ھەمدە ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى ھە-
رىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىپ پەيدا بولغان ئىنسان-
لارغا خاس مۇددىئادۇر. مەسىلەن، گۇۋاھچىنىڭ
يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىدەك مۇددىئانىڭ پەيدا بو-
لۇشىدا بايلىقنى كۆزلەش ئېھتىياجى ياكى باشقىلا-
رنى قانىتى ئاستىغا ئالىدىغان ئىجتىمائىي ئېھتە-
ياجنىڭ ئېھتىمالى بولىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىيلىق
مۇددىئا مۇرەككەپلىككە ئىگە. بىز تەتقىق قىلىدە-
غان گۇۋاھچىنىڭ مۇددىئاسى ئاساسەن ئىجتىمائىيە-
لىق مۇددىئا كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

ئادەم تەپەككۇر قىلالايدىغان، تەھلىل قىلالايە-
دىغان مۇرەككەپ، جانلىق ئورگانىزم. شۇڭا گۇ-
ۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزى ئەينى بىر مۇددىئادىن
چىقمايدۇ. گۇۋاھچىلار ئىچىدە ئۆزلۈكىدىن گۇ-
ۋاھلىق بېرىدىغانلارمۇ، دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ئىلتە-
ماسىغا بىنائەن گۇۋاھلىق بېرىدىغانلارمۇ، ئەدلىيە
خادىملىرىنىڭ سوئال سورىشى بىلەن گۇۋاھلىق
بېرىدىغانلارمۇ بولىدۇ، شۇنىڭدەك گۇۋاھلىق بې-
رىشنى خالىمايدىغانلارمۇ بولىدۇ، ھەتتا يالغان
گۇۋاھلىق بېرىدىغانلارمۇ بولىدۇ. بۇ ئەھۋاللارنىڭ
ھەممىسى گۇۋاھچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان گۇۋاھ-
لىق بېرىش مۇددىئاسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

1. گۇۋاھچىنىڭ ئۆزلۈكىدىن گۇۋاھلىق بېرىشىدىكى پىسخىك مۇددىئاسى

گۇۋاھچىنىڭ ئۆزلۈكىدىن گۇۋاھلىق بېرىشى دېگىنىمىز، گۇۋاھچىنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىسى ياكى ئالاقىدار تارماق-لارغا دېلو ئەھۋالىنى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم قىلىشى-دىن ئىبارەت. گۇۋاھچى جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىسى ياكى ئالاقىدار تارماق-لارغا ئەھۋالنى ئۆزلۈكىدىن ئىنكاس قىلىسمۇ، لېكىن مۇددىئاسى ئوخشاش بولمىسا، ئۆزلۈكىدىن كېلىپ گۇۋاھلىق بەردى دەپ ئۇنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ ئىشەنچلىك بولۇش دەرىجىسى زور بولسىمۇ، ئەمما قانۇنسىز ئىشلارنى قىلىشقا ئۇرۇنىدىغان ئادەملەرنى پايدىلىنىدىغان پۇرسەتكە ئاسانلا ئىگە قىلىپ قويۇپ، دېلونى سوت قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىشقا تەسىر يەتكۈزىدۇ. شۇڭلاشقا ئۆزلۈكىدىن گۇۋاھلىق بېرىدىغان گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزلىرىنىمۇ ئەستايىدىل تەھلىل قىلىش، تەكشۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا توغرا ھۆ-كۈم قىلىش لازىم. بۇنىڭدا گۇۋاھچىنىڭ ئۆزلۈ-كىدىن گۇۋاھلىق بېرىش مۇددىئاسىنى ئىگىلەش ئالاھالقىلىق مەسىلىدۇر.

بىرىنچى، ھەققانىيەت تۇيغۇسى. بەزى گۇۋاھچىلار جەمئىيەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان ۋە شەخسىلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز قىلىدىغان جىنايى قىلمىشلارغا غەزەپلە-نىپ ئۆزلۈكىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. ھەققانىيەت تۇيغۇسى ئادەمنىڭ بىر خىل ئاكتىپ پىسخىك پە-زىلىتى بولۇپ، ئۇنىڭ كۈچلۈك بولۇش دەرىجىسى ئادەم بىلەن پەرقلىنىشى مۇمكىن. بەزى زىيانكەش-لىككە ئۇچرىغۇچىلار ئۆزلۈپ كەتكەن ياكى ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن تۇر-لۇك سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇ-چى ياكى ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتى جىنايەتچىنى پاش قىلالمايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلالماي-دۇ، جىنايەتچى قانۇنىي جازاغا تارتىلماي ئەركىن يۈرگەندە، گۇۋاھچى ناھەقچىلىقنى كۆرۈپ ئۆزلۈ-كىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ. بۇنداق گۇۋاھلىق سۆ-زىنىڭ ئىشەنچلىكلىكى ئادەتتە بىر قەدەر يۇقىرى بولىدۇ. ئەمما گۇۋاھچى ھەققانىيەتنى كۆزدە تۇ-تۇپ، كۆپ ھاللاردا پاكىتنى چوڭايتىپ، شەيئى-لەرگە كۆپىنچە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمىنى قوشۇپ قويى-دۇ ھەمدە قاتتىق تەسىرلىنىپ، جاۋابكاردىن نە-رەتلىنىدىغان بەزى مەزمۇنلارنى كۆپەيتىپ، جاۋاب-كارغا پايدىلىق بولغان بەزى دەلىل - ئىسپاتلارنى ئازايتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەققانىيەتنى كۆزدە تۇ-تۇپ ئۆزلۈكىدىن گۇۋاھلىق بەرگەن گۇۋاھچىلارغا ئىلھام بېرىش كېرەك. لېكىن ئەدلىيە ئەمەلىيەتە-دە بۇ خىل گۇۋاھلىق سۆزىنىمۇ ئەستايىدىل تەك-شۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا توغرا ھۆكۈم قىلىش لازىم.

ئىككىنچى، دوستلۇق تۇيغۇسى. دوست-لۇق كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا شەكىللەندۈرگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئېھتىياجى شۇنداقلا بىر خىل ئاكتىپ ئالغا ئىنتىلىدىغان ھەمدە بىر قەدەر چوڭقۇر ھەم كۈچلۈك كەيپىياتتە-كى چۈشەنچىسىدۇر. ئۇ بىر خىل ئالاھىدە ھېس-سىيات بولۇپ، باشقىلارغا ۋە باشقا شەيئىلەرگە بولغان ئورتاق ھېسسىيات ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر خىل كەيپىياتتىكى چۈشەنچىدۇر. كىشىلەر تۇر-مۇشتا ياكى كەسىپتە دوستلىرىنىڭ چۈشىنىشىگە، غەمخورلۇق قىلىشىغا ۋە قوللىشىغا مۇھتاج بولە-دۇ. دوستلۇق غايەت زور كۈچ پەيدا قىلالايدۇ. گۇۋاھچىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ياكى جا-ۋابكار بىلەن چوڭقۇر دوستلۇقى بولغانلىقتىن، ئۇ مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا دېلو ئەھۋالىنى ئۆزلۈ-كىدىن يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇ خىل گۇۋاھلىق سۆ-زىنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىمۇ بىر قەدەر يۇقىرى بولىدۇ. ئەمما بۇ يەردە دوستلۇقنىڭ تەسىرى ئاس-تىدىكى ساختا گۇۋاھلىقنىمۇ چەتكە قېقىشقا بول-

مايدۇ.

ئۇچىنچى، ئۆچ ئېلىش تۇيغۇسى. ئۆچ ئېلىشمۇ بىر خىل كۆچلۈك كەيپىياتتىكى چوشەنچە بولۇپ، ئۇ باشقىلارغا بولغان شەخسىي ئۆچمەنلىك ۋە ئاداۋەت ئوستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. بۇ خىل كەيپىياتتىكى چوشەنچە كۆپ ھاللاردا ئادەمنىڭ ھەر-يكىتىنى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەر گۇۋاھچىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرە-غۇچى ياكى جاۋابكار بىلەن شەخسىي ئاداۋىتى بول-سا، ئۇ جاۋابكار ياكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىغا زەربە بېرىپ ئۆچ ئېلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىپ، ئۇلارغا پايدىسىز گەپلەرنى قىلىشى مۇمكىن. بۇ خىل گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولىدۇ، چۈنكى، ئۆچ ئېلىشتىن ئىبارەت بۇ خىل مۇددىئانىڭ ئۆزى كۆچلۈك كەي-پىياتنىڭ يېتەكچىلىكىدە پەيدا بولغاچقا، بۇ خىل مۇددىئانىڭ يېتەكچىلىكىدىكى ھەرىكەتمۇ كۆپ ھاللاردا ناھايىتى قويۇق ھېسسىيات تۈسىنى ئالغان بولىدۇ، گۇۋاھچىنىڭ مەقسىتى شەخسىي ئۆچ ئې-لىش بولغاچقا، گۇۋاھلىق بەرگەندە نۇرغۇن مەز-مۇنلارنى كۆچەيتىشى ياكى ئازايتىۋېتىشى تەبىئىي. بۇنداق گۇۋاھلىق سۆزىنىمۇ چوقۇم ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا توغرا ھۆكۈم قىلىش لازىم.

تۆتىنچى، شەخسىي پايدىنى كۆزلەش تۇيغۇسى. بەزى كىشىلەر دېلو پاش قىلىش «قەھرىمانى» بولۇش، پارتىيىگە كىرىش، يۇقىرى-غا يامىشىش، ماۋاشىنى ئۆستۈرۈش، مۇكاپات ئې-لىش قاتارلىقلارنى كۆزلەپ ئۆزلۈكسىدىن گۇۋاھنى بېرىدۇ. شۇنداق ئەھۋالمۇ بارکى، بەزى جىنايەت-چىنىڭ تۇغقانلىرى جىنايەتچىنى قانىتى ئاستىغا ئېلىش ئۈچۈن مەلۇم كىشىنى پۇل - مال، ئىس-تىقبال قاتارلىقلار بىلەن سېتىۋېلىش ئارقىلىق ئۇنى جىنايەتچى تەرەپتە تۇرۇپ گۇۋاھلىق بېرىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. بۇ خىل گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ ئىشەنچلىكلىكى تۆۋەن بولىدۇ.

2. گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىشىدىكى پسىخىك مۇددىئاسى

بەزى دېلولاردا گۇۋاھچى دېلونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئېنىق بىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن تۇرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزى بىلىدىغان دېلو ئەھۋالى-نى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدۇ ياكى گۇۋاھلىق بېرىشكە ئونىمايدۇ. ئەگەر گۇۋاھچى ئورۇنلۇق سەۋەبلەر بىلەن سوتقا كېلىپ گۇۋاھلىق بەرمىگەن بولسا، گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلدى دەپ قا-راشقا بولمايدۇ. ئوخشاشلا، گۇۋاھچى گۇۋاھلىق بەرگەندە ھېسسىي بىلگەن ئەھۋاللارنى ھەقىقەتەن ئونتۇپ كەتكەن بولسا ياكى گۇۋاھلىق بەرگەندە ئەسلىيەلمىسە، بۇنىمۇ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلدى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. پەقەت سۈبيېكتىپ جەھەتتە گۇۋاھلىق بېرىشنى قەستەن خالىمىغاندە-لا، ئاندىن گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلدى دەپ قاراشقا بولىدۇ. سۈبيېكتىپ جەھەتتە گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىش مۇددىئاسى تۆۋەندىكى بىرقا-چە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچى، يان بېسىش. بۇنىڭدا گۇۋاھچىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ياكى جاۋابكار بىلەن پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بولغاچقا گۇۋاھلىق بې-رىشنى رەت قىلىدۇ. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئۆزىدىمۇ سەۋەنلىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ياكى دوست-بۇرادەرلىرى ئۇنىڭ سەۋەنلىكىگە دائىر گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىپ، پەقەت ئۇنىڭغا پايدىلىق بول-غان گۇۋاھلىقنىلا بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، جاۋابكارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ياكى دوست - بۇرادەرلىرى ھەم يالغان گۇۋاھلىق بېرىپ قويۇپ قانۇندا سۈرۈشتە قىلە-نىشتىن ھەم ئۆزىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ جاۋاب-كارغا پايدىسىز بولۇپ قېلىپ، جىنايەت ئۆتكۈز-گۈچىنىڭ جازاغا تارتىلىشىدىن ياكى ئېغىرلىتىپ جازا بېرىلىشىدىن قورقىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ خىل زىددىيەتتىن ساقلىنىش ئۈچۈن دائىم ئەھۋال-نى بىلمەسلىكنى باھانە قىلىپ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش. بۇ خىل مۇددىئادا ئاساسلىقى بىرقانچە خىل ئەھۋال بولىدۇ، بىرىنچىدىن، گۇۋاھچى ئۆزىنىڭ بايان قىلغانلىرىنى جاۋابكارغا پايدىلىق دەپ ھېس قىلىدۇ، ئۇنىڭدەك زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ۋە ئۇنىڭ ئۆرۈق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاشتىن ۋە ئۆچ ئېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ گۇۋاھلىق بەرمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۆزىنىڭ دېلو بىلەن پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بولۇپ، چېتىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال قانۇن ئەمەلىيىتىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ. چۈنكى ئۆزىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئۆزى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي مۇددىئاسى بولۇپ، ئىنسانلار بۇ مۇددىئا ئالدىدا كۆپىنچە تىز پۈكىدۇ، پەقەت يۈكسەك ئاڭلىقلىق بولغاندىلا، ئاندىن بۇ خىل مۇددىئانىڭ توسقۇنلۇقىنى يېڭگىلى بولىدۇ. گۇۋاھچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ جاۋابكارغا ياكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىغا ئۆزۈل قىلماسلىق ئاساسىدا قانۇننىڭ ئادىللىقىغا ئىشەنگەندىلا، ئاندىن ئەينەن پىكىر بايان قىلىپ، ئەنچىلىك گۇۋاھلىق بېرەلەيدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش مۇددىئاسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە گۇۋاھلىق بېرىشنى كۆپ ھاللاردا رەت قىلىشى مۇمكىن.

ئۇچىنچى، خىجىللىق تۇيغۇسى. جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىنىڭ جىنايى ھەرىكىتى ئىنتايىن پەسكەش بولسا ياكى، ئۆرپ - ئادەتنى بۇزغان بولسا، گۇۋاھچى دېلونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلسىمۇ، گۇۋاھلىق بېرىشنى خالىمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال لۈكچەكلىك، باسقۇنچىلىق دېلولىرىدا بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغاچقا، گۇۋاھچى گۇۋاھلىق بەرگەندىن كېيىن باشقىلارنىڭ مەسخىرە قىلىشىدىن، زىتىغا تېگىشىدىن قورقۇپ بۇ خىل مۇددىئانىڭ يېتەكچىلىكىدە كۆپىنچە كۆرمەسلىكىنى ياكى كۆرۈشكە جۈرئەت قىلالمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىدۇ.

تۆتىنچى، قىلغان ياخشىلىقنى قايتۇرۇش تۈيغۇسى. بۇ خىل ئەھۋالدا گۇۋاھچى جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىنىڭ ئۆزىگە ياخشىلىق قىلغانلىقى، قېينىچىلىققا ئۇچرىغاندا ياردەم قىلغانلىقى ئۈچۈن گۇۋاھلىق بەرسە جاۋابكارغا يۈز كېلەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ ياكى باشقىلارنىڭ ياخشىلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ قايتۇرمايدىغان چاكىنا ئادەم ھېسابلىنىشىدىن قورقۇپ، ئەھۋالنى بىلمەسلىكىنى باھانە قىلىپ، گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىدۇ.

3. گۇۋاھچىنىڭ يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىدىكى پىسخىك مۇددىئاسى

يالغان گۇۋاھلىق بېرىش دېگەندە، ئومۇمەن قەستەن ساختا گۇۋاھلىق بېرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان يالغان گۇۋاھلىق گۇۋاھچىنىڭ سۇبېيېكتىپ تەرىپىدىن تەھلىل قىلغاندا، پەقەت قەستەنلا بولىدۇ. ئەگەر قەستەن بولمىسا، ئۇ چاغدا خاتا گۇۋاھلىق بولىدۇ. يالغان گۇۋاھلىق ئەمەلگە ئاشقان ھامان، بىگۇناھ كىشىلەرنى گۇناھكار قىلىپ قويىدۇ ياكى جىنايەتچىنى قانۇن تورىدىن چۈشۈرۈپ قويىدۇ. دۆلىتىمىز جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ 148 - ماددىسىدا: «گۇۋاھچى دېلوغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىشلاردا يالغان گۇ-

لىق بېرىشىدىن ھامان پۈتۈنلەي ساقلانغىلى بول-
مايدۇ. يالغان گۇڭاھلىق بېرىشنىڭ مۇددىئاسى
تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
بىرىنچى، قانات ئاستىغا ئېلىش. گۇڭاھچى جىنا-
يەتچىنى قانات ئاستىغا ئېلىش ئۈچۈن، يالغان
گۇڭاھلىق بېرىش ئۈسۈلى بىلەن جىنايەتچىنىڭ
جىنايىتىنى ئاكتىپ ئاقلايدۇ، بۇ خىل ئەھۋال
گۇڭاھچى بىلەن جىنايەتچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلە-
رى، دوستلىرى ئارىسىدا خېلى كۆپ ئۈچرايدۇ.
بۇنىڭدىن باشقا، يەنە پاش قىلىنمىغان شېرىك
جىنايەتچىلەرمۇ بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ چېتە-
لىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جىنايەتچىگە
پايدىلىق بولغان گۇڭاھلىق سۆزىنى قىلىدۇ، بو-
لۇپمۇ يالغان گۇڭاھلىق بېرىپ قويۇپ پاش بولۇپ
قالغانلىقى تۈپەيلىدىن بېرىلگەن جازا ئۇنىڭ شې-
رىك جىنايەتچى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشىدىن
كېيىن بېرىلگەن جازادىن يېنىك بولۇپ قالغاندا،
يالغان گۇڭاھلىق بېرىش ئېھتىمالى تېخىمۇ كۆپ
كۆرۈلىدۇ.

ئىككىنچى، پايدىنى كۆزلەش. ئادەمدە ماد-
دىي ئېھتىياج ۋە مەنىۋى ئېھتىياج بولىدۇ، لې-
كىن بۇ خىل ئېھتىياجنىڭ قاندۇرۇلۇشى قانۇن
ۋە ئەخلاقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بەزى گۇ-
ڭاھچىلار قانۇن ۋە ئەخلاقنىڭ چەكلىمىسىگە قارە-
ماي، قانۇنسىز ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجنىڭ
قاندۇرۇلۇشىنى قوغلىشىدۇ، يەنى باشقىلارنىڭ
تەقدىرى ۋە ئىستىقبالى ھەتتا ھاياتى بىلەن ھېساب-
لاشماي، زىيانكەشلىك قىلمىغۇچى، جاۋابكار يا-
كى ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرە-
نىڭ پۇلىنى قوبۇل قىلىپ، پاكىتقا ئۇيغۇن كەل-
مەيدىغان گۇڭاھلىق بېرىدۇ ياكى پاكىتنى ئويدۇ-
رۇپ چىقىرىدۇ.

ئۈچىنچى، قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش تۈي-
غۇسى. ئەدلىيە خادىملىرى سوئال سوراش جەر-
يانىدا، نامۇۋاپىق ئۇسۇل ياكى ۋاستىلەرنى قول-
لانغاندا، گۇڭاھچى مۇشكۈل شارائىتتىن قۇتۇ-
لۇش ئۈچۈن يالغان گۇڭاھلىق بېرىدۇ. مەسىلەن،
سوئال سوراش جەريانىدا، گۇڭاھچى دېلو ئەھۋالە-
نى ئەسلىدە بىلمەيدۇ ياكى ئەينەن پىكىر بايان
قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سوراقچىلارنىڭ ئىرادە-
سىگە خىلاپلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سوئال
سورىغۇچىلار تەھدىت خاراكتېرلىك ئىشارەتنى
قوللىنىپ، گۇڭاھچىنى يالغان گۇڭاھلىق بېرىش-
كە مەجبۇر قىلىدۇ. يەنە ئايرىم سوراقچىلار تەن
جازاسى بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ قىستاپ گۇ-
ڭاھلىق ئالىدۇ. بۇنداق قىلغاندا گۇڭاھچىنى مۇ-
قەررەر ھالدا تەن جازاسىنىڭ ئازابىدىن ساقلە-
نىش ئۈچۈن ئۆز ۋىجدانىغا خىلاپ ھالدا يالغان
گۇڭاھلىق بېرىشكە مەجبۇر قىلىپ قويىدۇ.

تۆتىنچى، ھېسداشلىق تۇيغۇسى. گۇڭاھچى
جاۋابكارغا جازا بېرىلسە، ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ
تۇرمۇشىغا چوقۇم تەسىر قىلىدۇ ياكى جاۋابكار-
نىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتىگە يۇقىرى جازا ھۆكۈم
قىلىنىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ ياكى جاۋابكار
سوتتا بەك بىجارە كۆرۈنگەنلىكتىن، گۇڭاھچى
مېھرى - شەپقەت ياغدۇرۇپ، ئۇنىڭغا پايدىلىق
بولغان يالغان گۇڭاھلىقنى بېرىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «قانۇن لوگىكىسى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1993 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. «جىنايەت پسىخولوگىيىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
3. «پسىخولوگىيە» خەلق مائارىپ نەشرىياتى 1957 - يىل خەنزۇچە نەشرى.
4. باللار سەھنە مەكتەپلىرى ئۈچۈن دەرسلىك «باللار پسىخولوگىيىسى»

(پوچتا نومۇرى: 8300046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىلمى ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ھەققىدە

خەلپىدىن مۇسايۇپ*

قىسقىچە مەزمۇنى: ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىلمى ئاممىۋى مۇناسىۋەت پائالىيىتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولۇپ، ئۇ ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ كەڭ قوللىنىلماقتا. بۇ ماقالىدە، ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىلمىنىڭ مەزمۇنى، خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：公共关系学是研究公共关系活动规律的科学，随着我国经济体制改革的深入发展正被广泛地应用。本文简述了公共关系学的内容、性质及其功能。

Abstract: Public Relation is a science that studies the law of public relation and practice. Its being extensively applied along with in depth development of our country's reforming in economical system. This article briefly discusses the content, nature and function of public relation.

ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئىلمى يېڭىدىن شەكىللەنگەن پەن بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى «زامانىۋى كارخانىلارنى تىرەپ تۇرغۇچى ئۈچ چوڭ تۈۋرۈك» (ئىلغار پەن تېخنىكا، ئىلمىي باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋە ئاممىۋى مۇناسىۋەت) نىڭ بىرى دەپ قارىماقتا. «ئاممىۋى مۇناسىۋەت» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا كىشىلەرنىڭ قارىشى ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر، ئاممىۋى مۇناسىۋەت بىر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت شەكلى دېسە، بەزىلەر ئۇنى بىر تۈرلۈك باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى ۋە سەنئىتى دەيدۇ. بەزىلەر بىر خىل ئۈچۈر ئالماشتۇرۇش كەسپى دېسە، يەنە بەزىلەر ئۇنى بىر خىل ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى دەيدۇ. 1976 - يىلى دوكتور رېيكىس خارلىي ئامېرىكىدىكى «ئاممىۋي مۇناسىۋەت تەتقىقاتى ۋە تەربىيىلەش فوندى جەمئىيىتى» نىڭ ياردىمى بىلەن ئاممىۋى مۇناسىۋەت توغرىسىدىكى 472 خىل تېما بىرنى توپلاپ ھەمدە ئۇلارنى رەتلەپ ۋە تەھلىل قىلىپ، ئاممىۋى مۇناسىۋەتكە تۆۋەندىكىدەك تەبىر بەرگەن: ئاممىۋى مۇناسىۋەت دېگىنىمىز، مەلۇم بىر تەشكىلاتنىڭ تۈرلۈك ئۇچۇر تارقىتىش ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىپ، پىلانلىق، مەقسەتلىك تۈردە ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەر خىل پائالى-

* خەلپىدىن مۇسايۇپ: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم - لېنىنىزم ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ لېكتورى.

يەتلەرنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق كەلگە جامائەت چىلىكىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، ئۆزىنىڭ ئەناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن قوللانغان ئۇسۇل - چارىلىرى ۋە مەنىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاممىۋى مۇناسىۋەت بىر يېڭى ئىلىم بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ خاراكتېرى، ۋاستىسى ۋە فۇنكسىيىسىنى تولۇق چۈشەنمەيدۇ. شۇڭا، بىر قىسىم ئورۇنلار ئاممىۋى مۇناسىۋەتنى شەخسىي مۇناسىۋەت بىلەن بىر ئورۇنغا قويۇپ بىر تەرەپ قىلىۋاتىدۇ، بىر قىسىم ئورۇنلار ئاممىۋى مۇناسىۋەتنى بۆلۈملىرىنى ئاخبارات بۆلۈمى، ئېلان بۆلۈمى ياكى تىجارەت بۆلۈمى دېگەندەك بۆلۈملەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويىۋاتىدۇ، بەزى ئورۇنلار ئاممىۋى مۇناسىۋەت خادىملىرىغا ئېلان مەنئىتى خادىملىرى ياكى مال سېتىۋچى ئورنىدا مۇئامىلە قىلىۋاتىدۇ، ھەتتا ئاممىۋى مۇناسىۋەت پائالىيىتىنى جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ناتوغرا ئىستىل ۋە چاكىنا مۇناسىۋەتلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويىۋاتىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس. دەرۋەقە، ئاممىۋى مۇناسىۋەت شەخسىي مۇناسىۋەتتە ئىپادىلىنىدۇ، چۈنكى، ھەرقايسى تەشكىلاتلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئالدى بىلەن شۇ تەشكىلاتلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان شەخسلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، شۇڭا، ئاممىۋى مۇناسىۋەت شەخسىي مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ مەقسىتى، ئۇسۇلى ۋە ۋاستىسى ئوخشاشمايدۇ. ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئاخبارات ۋە تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلار گېزىت- ژۇرنال، رادىئو - تېلېۋىزىيە قاتارلىقلارنى ۋاستە قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئېلان مەنئىتى ئارقىلىق مەلۇم بىر تەشكىلاتنىڭ گۈزەل گەۋدىسىنى جەمئىيەتكە تەشۋىق قىلىدۇ. لېكىن، ئاممىۋى مۇناسىۋەت ئېلانى بىلەن ئادەتتىكى تاۋار ئېلانىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە قەتئىي بولمايدۇ. بولۇپمۇ، ئاممىۋى مۇناسىۋەت مەلۇم مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئارقا ئىشىكتىن مېڭىش، سۈۋغا تەقدىم قىلىش، پارە بېرىش، زىياپەت بېرىش ۋەشكىلى ئۆزگەرگەن مۇلازىمەتنى يولغا قويۇشتەك ناتوغرا ئىستىل ۋە چاكىنا مۇناسىۋەتلەر بىلەن ئوت بىلەن سۈدەك سىغىشالمايدۇ. ئاممىۋى مۇناسىۋەتنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ، سەممىي بولۇش ۋە ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، قوش يۆلىنىشلىك ئۇچۇر ئالماشتۇرۇشنى ۋاستە قىلغان ھالدا ئورنىتىلىدىغان ئوچۇق - ئاشكارە مۇناسىۋەت بولۇپ، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ بىر پۈتۈن مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىدۇ ھەمدە ئىلمىي يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناپدۇ.

ئاممىۋى مۇناسىۋەت — تەشكىلات، جامائەت ۋە ئۇچۇر ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ ئۈچ ئامىل ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرسى كەم بولسا ئاممىۋى مۇناسىۋەت پائالىيىتى شەكىللەنمەيدۇ.

1. تەشكىلات — ئاممىۋى مۇناسىۋەتنىڭ سوبېيېكتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش، سودا، مۇلازىمەتچىلىك ۋە قاتناش - تىراسپورت كارخانىلىرى قاتارلىق ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار بىلەن ھۆكۈمەت تارماقلىرى، ھەربىي تەشكىلاتلار، مەكتەپ، دوختۇرخانا، كۈتۈپخانا، پەن - تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە مەنئەت تەشكىلاتلىرى ھەمدە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورگانلىرى قاتارلىق غەيرىي ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر قانداق تەشكىلاتنىڭ يەتمەكچى بولغان نىشانى بولىدۇ، بۇ نىشان شۇ تەشكىلاتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە نورمال ئايلىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

2. جامائەت — ئاممىۋى مۇناسىۋەتنىڭ ئوب-

يېكتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، مەلۇم بىر تەشكىلات بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئالاقىسى بولغان شەخس، كۆپچىلىك ياكى تەشكىلاتلارنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە، جامائەت دېگەن سۆز «ئاممىا»، «كۆپچىلىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن، ئاممىۋى مۇناسىۋەتتىكى جامائەت مەلۇم ئالاھىدە بەلگىلەنگەن تەشكىلات بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، تۇرغان ئورنى ئوخشىشىدىغان، ئورتاق مەقسەت، ئورتاق مەنپەئەت، ئورتاق قىزىقىش، ئورتاق تونۇش ۋە ئورتاق پسىخىكىغا ئىگە بولغان ئاممىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: بىر كارخانا خىزمەتچىلىرى، سودا ئورۇنلىرى، ھەرەكەت جىلىك ھۆكۈمەتلەر، خام ئەشيا بازىرلىرى، ھەسسىدارلار، ئاخبارات ئورۇنلىرى، ئەترابېتىكى ئاھالىلەر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ھەمدە خەيرى - ساخاۋەت ئورۇنلىرىغا ئوخشاش كۆپ خىل جامائەت قاتلىمىغا ئىگە. كارخانىلاردا ئاممىۋى مۇناسىۋەت پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش دەل مۇشۇ جامائەتنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھەرقايسى تەشكىلاتلارنىڭ شەكلى ۋە مەقسىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جامائەتمۇ ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. جامائەتنى تۈرگە ئايرىپ، ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئۇسۇل - چارىلىرىنى تېپىپ چىقىش ئاممىۋى مۇناسىۋەت خادىملىرىنىڭ تۇپ ۋەزىپىسى. جامائەت تەشكىلات بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ يېراق - يېقىنلىق دەرىجىسىگە ئاساسەن، غەيرىي جامائەت، يوشۇرۇن جامائەت، تونۇشلۇق جامائەت ۋە ھەرىكەتتىكى جامائەت دەپ ئايرىلىدۇ؛ تەشكىلاتنىڭ پوزىتسىيىسىگە ئاساسەن، قارشى ئېلىنىدىغان جامائەت، ھەرقانداق تەشكىلات قوغلىشىدىغان جامائەت ۋە قارشى ئېلىنمايدىغان جامائەت دەپ ئايرىلىدۇ؛ تەشكىلاتنىڭ ئېھتىياجى ۋە جامائەتنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسىگە ئاساسەن 1 - ئورۇندا تۇرىدىغان جامائەت، 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان جامائەت ۋە ئارىلىقتىكى جامائەت دەپ ئايرىلىدۇ ۋە باشقىلار. ئەمما، مەيلى قايسى تۈردىكى جامائەت بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇلار مەسىلەرگە ئورتاق كۆزقاراش بولىدىغان، توپلىشىچان ۋە ئۆزگىرىشچان بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

3. ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش — بۇ تەشكىلات بىلەن جامائەتنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان كۆۋرۈك-تۇر. ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش جەريانى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ: بىر شەخس ياكى بىر تەشكىلات ئۇچۇرغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنى مۇناسىپ بەلگىگە ئايلاندۇرۇپ، ئۇچۇر تارقىتىش ۋاستىلىرى ئارقىلىق ياكى بىۋاستە ھالدا ئۇچۇر قوبۇل قىلغۇچىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئۇچۇر قوبۇل قىلغۇچى بۇ بەلگىنى ئۇچۇرغا ئايلاندۇرۇپ قوبۇل قىلىدۇ ھەمدە ئىنكاس قايتۇرىدۇ. ئومۇمەن، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن ئۇچۇر تارقاتقۇچى (تەشكىلات، گېزىتخانا، رادىئو ئىستانسىسى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، تەھرىر - مۇخبىرلار ۋە كەسپىي ئاممىۋى مۇناسىۋەت خادىملىرى)، بەلگە (تاۋۇش، تىل، يېزىق، رەسىم)، ئۇچۇر قوبۇل قىلغۇچى (جامائەت) ۋە توشۇغۇچى جىسىم (كىتاب - ژۇرنال، خەت - چەك، ئېلېكتر دولقۇنى) دىن ئىبارەت تۆت ئامىل ھازىرلىنىشى لازىم. ئەگەر بۇلارنىڭ بىرسى كەم بولۇپ قالسا، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ، شۇنىڭ بىلەن جامائەتنى چۈشىنىش ۋە جەلىپ قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ.

ئاممىۋى مۇناسىۋەتنىڭ فۇنكسىيىسى، ئۇنىڭ شەخس، تەشكىلات ۋە پۈتكۈل جەمئىيەت ئالدىدا ئۈستىگە ئالغان مەسئۇلىيىتى ۋە ئېقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. ئاممىۋى مۇناسىۋەت پائالىيىتىنىڭ يولغا

قويۇلۇش جەريانى، ماھىيەتتە ئاممىۋى مۇناسىۋەت-
نىڭ ئۆز فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرۇش جەريا-
نى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ
فۇنكسىيەسى پۈختا ئىگىلىۋېلىنسا، ئۇنىڭ مەزمۇ-
نى ۋە رولىنى چوڭقۇر چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئاممى-
ۋى مۇناسىۋەت تۈۋەندىكىدەك فۇنكسىيىلەرگە ئە-
گە:

1. ئۇچۇر يەتكۈزۈش فۇنكسىيەسى

ئۇچۇر، ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان، قىممەتكە
ئىگە يېڭى بىلىم ۋە يېڭى خەۋەرلەرنى كۆرسىتە-
دۇ. ھەر قانداق تەشكىلات ئىنتايىن مۇرەككەپ
بولغان ئۇچۇر توري ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرە-
دۇ، شۇڭا، ئۇچۇر يەتكۈزۈش ۋە تارقىتىشقا ئالاھىدە
ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. تەشكىلاتلار ئاممىۋى
مۇناسىۋەت ئارقىلىق تۈۋەندىكىدەك ئۇچۇرلارنى يە-
تكۈزۈپ ئۇنى تەدبىر بەلگىلەش ۋە پىلان تۈزۈشنىڭ
ئاساسى قىلىدۇ. بىرىنچى، تەشكىلاتنىڭ ئوبرازى
ھەققىدىكى ئۇچۇرلار. بۇ، جامائەتنىڭ شۇ تەشكە-
لاتنىڭ باشقۇرۇش سەۋىيىسى، خادىملىرىنىڭ سا-
پاسى ۋە مۇلازىمەت سۈپىتىگە بەرگەن باھاسى قاتار-
لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى، مەھسۇ-
لات ئوبرازى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار. بۇ، مەھسۇلاتـ
نىڭ سۈپىتى، شەكلى، ئۆلچىمى، باھاسى ۋە تا-
ۋارلارنى سېتىش جەريانىدىكى مۇلازىمەت سۈپىتى
قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئۇچۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئا-
لىدۇ. ئۇچىنچى، جامائەتنىڭ ئېھتىياجى ھەققىدە-
كى ئۇچۇرلار. جامائەتنىڭ ئېھتىياجى ئۇلارنىڭ
مەنپەئىتى ۋە قىزىقىشىنىڭ كونكرېت ئىپادىلىنە-
شى. تەشكىلاتلار جامائەتنىڭ ئېھتىياجىنى چۈشە-
گەن ۋە مۇۋاپىق قاندۇرغاندىلا، ئاندىن ئۇلارنى
كۆچلۈك جەلپ قىلالايدۇ. تۆتىنچى، باشقا ئۇچۇر-
لار. بۇ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سىياسىي،
ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەر ھەققىدىكى خەۋەرلەر،
دۆلەتنىڭ فائىجەن - سىياسەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى
ۋە قانۇن تۈرغۇزۇشى جەھەتتىكى خەۋەرلەرنى،
ئەتراپتىكى ئاھالىلەرنىڭ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ ئەھۋا-
لى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. مەسلىھەتچىلىك قىلىش فۇنكسىيەسى

ئېلىمىزدە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى
تۈزۈلمىسى بەرپا قىلىنغاندىن بۇيان، ئەسلىدىكى
تەشكىلاتلارنىڭ رەھبىرى يالغۇز ئۆزىلا تەدبىر بەل-
گىلەيدىغان مېخانىزمنىڭ ئورنىنى مۇتەخەسسىس-
لەرنى، بولۇپمۇ ئاممىۋى مۇناسىۋەت خادىملىرىنى
مەسلىھەت بېرىشكە قاتناشتۇرۇپ، دېموكراتىك
ئۇسۇلدا تەدبىر بەلگىلەش مېخانىزمى ئىگىلىدى.
مەسلىھەتچىلىك قىلىش دېگىنىمىز، ئاممىۋى مۇ-
ناسىۋەت خادىملىرىنىڭ تەشكىلاتلارنىڭ ئوبرازى،
مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى، جامائەتنىڭ پسىخىكـ
سى، بازارنىڭ ئەھۋالى ۋە مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى
قاتارلىق جەھەتلەردە كەڭ ئۇچۇر يەتكۈزۈپ، سېلىش-
تۇرۇپ باھالىغاندىن كېيىن، رەھبەرلىكنىڭ پا-
دىلىنىشى ئۇچۇن يەتكۈزۈپ بېرىشىنى كۆرسىتە-
دۇ. ئاممىۋى مۇناسىۋەتنىڭ مەسلىھەتچىلىك قە-
لىش فۇنكسىيەسى تەشكىلاتلارنىڭ تەدبىر بەلگىلە-

شىنى دېموكراتىيىگە ۋە ئىلمىيلىققا ئىگە قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ.

3. ماسلاشتۇرۇش فۇنكسىيىسى

هازىرقى دەۋردىكى تەشكىلاتلار ئىچكى جەھەتتە ئۈيۈشۈش كۈچىگە ئىگە، تاشقى جەھەتتە ئېچىق ۋېتىلگەن سىستېما بولۇپ، ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىرىشچان مۇھىت ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن هەرقايسى تەرەپلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇش ناهايىتى مۇهىم. ماسلاشتۇرۇش — ئۆچۈر ئالماشتۇرۇش ئاساسىدا، هەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مەنپەئەتدار بولۇشى ۋە ماسلىق ئىچىدە تەرەققىي قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدا، ئامما سۈي مۇناسىۋەت خادىملىرى ئۆزى ئىگىلىگەن ئاممىۋى مۇناسىۋەتكە دائىر ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئىچكى جەھەتتە رەهبەرلىك بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋە هەرقايسى بۆلۈم - ئىشخانىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، تەشكىلاتلارنىڭ ئۈيۈشۈش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. تاشقى جەھەتتە، تەشكىلات بىلەن جامائەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، تەشكىلاتنىڭ ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

4. تەربىيىلەش ۋە يېتەكچىلىك قىلىش فۇنكسىيىسى

بىر تەشكىلاتنىڭ جامائەت قەلبىدىكى گەۋدىلىك ئوبرازى ئۆزلۈكىدىن شەكىللەنمەيدۇ، بەلكى بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتكىچە بوشاشماي كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. تەشكىلاتلارنىڭ ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش يالغۇز رەهبەرلىكنىڭ ئىشى بولماستىن، بەلكى شۇ تەشكىلاتتىكى كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئورتاق ئىشى. شۇنىڭ ئۈچۈن هەر بىر ئادەمنى تەشكىلاتنىڭ ئوبرازى ۋە ئىناۋىتىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان، هەر ۋاقىت تەشكىلاتنى ئويلايدىغان ۋە تەشكىلاتنىڭ ئىشىنى ئۆزىنىڭ ئىشى دەپ بىلىدىغان قىلىپ تەربىيىلەش ئاممىۋى مۇناسىۋەتنىڭ يەنە بىر مۇهىم فۇنكسىيىسىدۇر.

5. مەخسۇس پائالىيەتلەرنى ئۈيۈشتۇرۇش فۇنكسىيىسى

هەرقانداق تەشكىلات مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا، هەر خىل شەكىلدىكى مەخسۇس پائالىيەتلەرنى ئۈيۈشتۇرۇشقا ئېھتىياجلىق بولىدۇ. مەسىلەن، هەر دەرىجىلىك هۆكۈمەتلەر ئاخبارات ئېلان قىلىش يېغىنى ئارقىلىق، خەلق ئاممىسىغا ئۆزىنىڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىدۇ، كارخانىلار مەهسۇلاتلارنى كۆرگەزمە قىلىپ ساتىدۇ، سودا ئورۇنلىرى تاۋارلارنى ئېتىپ

بار باهادا سېتىپ ئىستېمالچىلارنى جەلىپ قىلىدۇ، مەكتەپلەر نۇتۇق سۆزلەش ۋە مۇكاپاتلاش يىغىنلىرىنى ئاچىدۇ، ئېكسكۇرسىيىلەرنى ئۇيۇشتۇرىدۇ ۋە باشقىلار. بۇنداق مەخسۇس پائالىيەتلەر ئۇنۇمۇرسال خاراكتېرلىق ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى بولۇپ، تەشكىلاتلار تۇرلۇك ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، جامائەتكە تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە كۇچلۇك جەلىپ قىلىدۇ. بۇنداق مەخسۇس پائالىيەتلەر مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇلسا، تەشكىلاتنىڭ ئىناۋىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، نامى كەڭ تارقىلىدۇ.

پارتىيە مەركىزى كومىتېتى ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىم رايونلارنى ئېچىۋېتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىز ئىسلاهات ۋە ئېچىۋېتىشنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى، ئاپتونوم رايونىمىزدا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت كۈندىن كۈنگە كەسكىنلىشىدۇ. ياخشىلىرى تاللىنىدىغان، ناچارلىرى شاللىنىدىغان بازار رىقابىتىدە، بىر كارخانىنىڭ ياخشى نامى ۋە ئىناۋىتى ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئاممىۋى مۇناسىۋەت بىر تەرەپتىن، كارخانىلارنىڭ ئۇچۇرنى ئۆزۈاقتىدا، توغرا ۋە ئۇنۇملۇك يىغىپ، جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئالدىن مۆلچەرلىشىگە ياردەم بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىدىكى ئۇچۇرلارنى ئۆز ۋاقتىدا سىرتقا تارقىتىشىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇ ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىپ، ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتىرىدۇ. شۇڭا، مەيلى كارخانىلار بولسۇن ياكى كەسپىي ئورۇنلار بولسۇن، ئىلاهات ۋە ئېچىۋېتىشنىڭ ئېهتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، چوقۇم ئاممىۋى مۇناسىۋەت پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشى كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «هازىرقى زامان ئاممىۋي مۇناسىۋەت ئىلمى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشرى.

2. «ئاممىۋي مۇناسىۋەت هەققىدە ئومۇمىي بايان»، چىڭ داۋ نەشرىياتى نەشرى (پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

كۈتۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ھەققىدە

خەلچەم ھەسەن*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، كۈتۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ چىققان زىددىيەتنى تۆت تۈرلۈك تەلەپكە ئەمەل قىلىش ئاساسىدا توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文简要论述在遵守四项要求的基础上，正确解决图书馆与读者间在调整关系方面产生的矛盾的方法。

Abstract: This article, on the base of four different requirements, briefly discusses the accurate solving of the problems occurred in the coordinative relationship between library and readers.

كۈتۈپخانا ئىنسانلارنىڭ بىلىم خەزىنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيانىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۆلچەرلىگۈسىز مۇھىم رول ئوينىماقتا. كۈتۈپخانا دۇنياغا كەلگەن كۈندىن باشلاپلا ئوقۇرمەنلەر بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق ئورنىتىپ كەلمەكتە. «كۈتۈپخانا مۇھىم ئامىل تەلىماتى» ئوقۇرمەنلەر، كىتاب، رەھبەرلىك ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەت ئۇسۇلى، قۇرۇلۇش بىلەن ئۇسكۇنە قاتارلىق بەش مۇھىم ئامىل بىرلىككە كەلگەن كۈتۈپخانا سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ دەپ قارايدۇ. كۈتۈپخانا بىلىمنى كىرگۈزىدىغان، تەھلىل قىلىدىغان، ساقلايدىغان ۋە سىرتقا چىقىرىدىغان بىلىم ئىسكىلاتى، مەنبۇي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ھەرقايسى فورماتسىيىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋاستىچى ئورگان.

ئوقۇرمەنلەر كۈتۈپخانىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ. پەقەت ئوقۇرمەنلەر خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىقلا كۈتۈپخانا خىزمىتىنى تاماملىغىلى بولىدۇ. شۇڭا كۈتۈپخانا سىستېمىسىنى ساغلام تەرەققىي قىلدۇرۇشتا كۈتۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ماسلاشتۇرۇش — ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتنى يوقىتىش بولماستىن،

---

* خەلچەم ھەسەن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ خادىمى.

بەلكى ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەت مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ ۋە تەڭشەپ، ئۇنى ماسلاشتۇرۇلغان، ئىككىسى ئۆزئارا بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، بىر بىرىنى تەققەززا قىلىدىغان مۇناسىۋەتكە ئايلاندۇرۇش دېگەنلىك.

ئوقۇرمەنلەر بىلەن كۇتۇپخانا ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ماسلاشمىغانلىقتىن كېلىپ چىقىدىغان زىددىيەتلەر ئاساسەن كۇتۇپخانىنىڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ بەزى ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرالمىغانلىقى ياكى تولۇق قاندۇرالمىغانلىقىدىن كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇنىڭدا ئاساسىي مەسئۇلىيەتنى كۇتۇپخانىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ، چۈنكى كۇتۇپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇشتىكى مۇھىم ھالقا كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ سۈبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشتا، كۇتۇپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرۇشتا تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

1. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى چۈشىنىپ، قاراتمىلىقى بولغان ھالدا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىن كۇتۇپخانىغا كۆپلەپ كىتاب كىرگۈزۈش كېرەك. بۇ كۇتۇپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى چۈشىنىش بىلەن بىرگە ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللىنىپ، بۇنداق ئېھتىياجنى قانائەتلەندۇرۇش كېرەك. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۇرۇشنىڭ ئاساسىي شەرتى كۇتۇپخانىغا كىتاب جۇغلاشتىن ئىبارەت. ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۇتۇپخانىدىن بىلىم ئېلىشى پەقەتلا كۇتۇپخانا نورمال تەمىنلىگەن دائىرە ئىچىدە بولىدۇ. ھەرقانداق بىر كۇتۇپخانىنىڭ مەنبەسى چەكلىك بولۇپ ئوقۇرمەنلەر-نىڭ چەكسىز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش تەس. بۇ ئومۇمىي زىددىيەت، بۇ زىددىيەتنى پەرقلىق مۇلازىمەت قىلىش، نۇقتىلىق مۇلازىمەت قىلىش، كۇتۇپخانىلار ئۆزئارا كەتاب ئارىيەت بېرىش ئارقىلىق مۇۋاپىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھۇججەت مەنبەسىدىن ئورتاق بەھرىمان بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان تۈرلۈك شارائىتلارنى يارىتىش لازىم. گەرچە ھەرقانداق كۇتۇپخانىنىڭ سىغىمچانلىقى چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن سۈبيېكتىپ تىرىشچانلىق ئارقىلىقمۇ مەنبەنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ.

2. كۇتۇپخانا خادىملىرى كۇتۇپخانىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلدۇرۇشى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىشى زۆرۈر. كۇتۇپخانا ھۇججەت مەنبەسىنىڭ تەيىز قاتلىمى، ئوتتۇرا قاتلىمى ۋە چوڭقۇر قاتلىمىنى ئېچىشى، خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغىشى، كەسپىي مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ۋە ئۇيۇشچانلىقىنى كۇچەيتىشى، خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى لازىم. بۇلارنىڭ ھەممىسى ماسلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ كۇچلۇك كاپالىتى. ئەكسىچە كۇتۇپخانا ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۇچۇرغا بولغان ئېنىكاسىغا، خىزمەت ئۇسۇلىنى ياخشىلاشقا، كەسپىي سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە، مۇلازىمەت ئۇسۇلىدا يېڭىلىق يارىتىشقا ۋە كۇتۇپخانىنىڭ شارائىتى، ئۇسكۇنىلەرنى ياخشىلاش قاتارلىق ئامىللارنىڭ بىرەرسىگە سەل

قارايدىكەن، ئۇ ھالدا مۇقەررەر ھالدا كۆ-
تۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىغا
ماسلىشالماسلىق ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ.

ئېلىمىزدە ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش-
نىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەنئەنە-
ۋى مۇلازىملىق مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى خە-
رىسقا دۇچ كەلدى. ئىسلاھات ئېچىۋېتىش-
نىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، دەۋرنىڭ قە-
دىمگە يېتىشۋېلىش ئۈچۈن، كۈتۈپخانىدا
ساقلىنىۋاتقان مۇججەت ماتېرىياللاردىن ئۈ-
نۈملۈك پايدىلىنىشقا قارىتا ئومۇمىيلىقنى
كۆزدە تۇتۇش، يەككە- يىگانە، سۇبيېكـ-
تىپ، بىر تەرەپلىمە ھالدا مەلۇم بىر تار-
ماقنىڭ ئېھتىياجىنى ئۆلچەم قىلىۋالماسلىق
كېرەك. شۇڭا كۈتۈپخانىنىڭ تۇرلۇك پايدە-
لىق شارائىتلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ،
ھەقىقىي ئاقىدىغان ياخشى چارىلىرىنى تۈ-
زۈپ چىقىپ، كۈتۈپخانىدا مۇقىم بولغان
ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىش سىستېمىسى
بەرپا قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. رەھبەرلەر ۋە
تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر بۇ نۇقتىنى تولۇق
تونۇپ يېتىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا،
كۈتۈپخانا مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىس-
تىك بازار ئىگىلىكى يېڭى تۈزۈلمىسىنىڭ
ئېھتىياجىغا ماسلىشالمايدۇ ھەم ھەقىقىي
تۇرمۇش خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تۈر-
مۇش ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشتەك رولىنى
جارى قىلدۇرالمايدۇ.

3. كۈتۈپخانىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنە-
يەتلىرى ۋە تۈزۈمىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئار-
زۇسى بىلەن ماسلاشتۇرۇش لازىم. كۈتۈپ-
خانىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بىلەن قائىدە - تۈ-
زۈملىرىنىڭ ھەمىشە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئار-
زۇسىغا مۇۋاپىق كېلىشى ناتايىن. كۈتۈپخا-
نىنى ياخشى باشقۇرۇشتا ئەملىيەتنى چە-
قىش قىلىپ، پايدىلىق تەدبىرلەرنى تۈ-
زۈش، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، تەرەققە-
يات يۆنىلىشى بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەش،
ئەملىي ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ، كۈتۈپخانا
خىزمىتىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان ھەر خىل
ھادىسىلەرگە قارىتا تەھلىل يۈرگۈزۈپ،
تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەش، ئارتۇقچە-
لىقنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتەرسىزلىكنى
تۈگىتىش بىلەن بىرگە ھەربىر خىزمەت
باسقۇچىغا قارىتا ئەستايىدىل باھالاش ئېلىپ
بېرىپ، تۈرلۈك قائىدە- تۈزۈملەرنى مۇ-
كەممەللەشتۈرۈش ھەمدە ئۇنى كۈتۈپخانا-
نىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر
خىل كۈچكە ئايلاندۇرۇش كېرەك. بىرلە-
شىپ (ھەمكارلىشىش، ماسلىشىش، قە-
دەمنى ماسلاشتۇرۇش، ئۆزئارا تولۇقلاش)
ئىختىرا قىلىش پرىنسىپى بويىچە كىتابىي
بىلىمنى تېزلىك بىلەن ئىشلەپچىقىرىش
كۈچىگە ئايلاندۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەر كۈتۈپ-
خانا بىلگىلىگەن ھەر خىل قائىدە- تۈزۈم-
لەرگە ئاڭلىق رىئايە قىلىدىغان ياخشى
خىزمەت تەرتىپى ۋە ماسلىشىش مۇناسىۋە-
تىنى ئورنىتىش لازىم.

4. كۈتۈپخانا پەقەت ئۆزى بىلەن ئو-
قۇرمەنلەر ئارىسىدىكى زىددىيەتنى توغرا بىر
تەرەپ قىلغاندىلا ئاندىن ئىككى تەرەپنىڭ
ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇ-
رالايدۇ. كۈتۈپخانىنىڭ ئەملىي ئەھۋالىدىن
قارىغاندا، كۈتۈپخانا بىلەن ئوقۇرمەنلەر ئا-
رىسىدىكى زىددىيەتنى توغرا بىر تەرەپ قە-
لىشتا ئاچقۇچ تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىنى
تۇتۇشتا. بىرى، «ساقلاش» بىلەن «ئىش-
لىتىش» ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قە-

لىش. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا «ساقـ
لاش» ئاساس، «ئىشلىتىش» يېتەكچى بۇـ
لىدۇ. كۇتۇپخانا زۆرۈر بولغان نەشىر نۇسـ
خا ۋە قوشۇمچە نۇسخىنى ساقلاشتىن باشقا،
يەنە يوقالغان، زىيانغا ئۇچرىغان ۋە جازىغا
قالايمىقان قويۇلغان كىتابلار ئۇستىدە ھەد-
دىدىن زىيادە باش قاتتۇرۇپ كەتمەستىن،
باشقۇرۇشنى كۇچەيتىشى لازىم. رەسمىيەتـ
نى مۇكەممەللەشتۇرۇپ، كىتابنىڭ ئايلـ
نىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۇتۇرۇپ، كىتابـ
لارنى رەتلىك تىزىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ
ئېھتىياجىنى تېز قاندۇرۇپ، «ساقلاش »
بىلەن «ئىشلىتىش» ئارىسىدىكى زىددىيەتـ
نى ئىمكانقەدەر پەسەيتىش لازىم. يەنە بـ
ىرى، مۇلازىمەت جەريانىدىكى زىددىيەت تو-
قۇنۇشنى ھەل قىلىش. بۇنىڭدا كۇتۇپخانا
خادىملىرىنىڭ كەسپىي ئەخلاقى بىلەن كەسـ
پىي ئىقتىدارى ھەممىدىن مۇھىم بولۇپ،
بۇلار كۇپ ھاللاردا ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۇتۇپـ
خانىغا قارىتا قارشىلىق كەيپىياتىنى پەيدا
قىلىدىغان ئاساسلىق ئامىللاردۇر. كۇتۇپـ
خانا خادىملىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە سوغۇق
مۇئامىلە قىلىشى، ئۇلاردىن بىزار بولۇشى
قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بەزىدە نارازىلىق،
تالاش - تارتىش ياكى تاكاللىشىشنى كەلتۇـ
رۇپ چىقىرىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇـ
چۇن كۇتۇپخانا خادىملىرى ئوقۇرمەنلەرگە
ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىشى، قىزغىن،
ئەتراپلىق ۋە سەۋرىچانلىق بىلەن خىزمەت
قىلىپ، مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇشى ۋە
چۇشەنشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشى، ئوقۇر-
مەنلەرنىڭ تەنقىد ۋە تەكلىپلىرىگە توغرا مۇـ
ئامىلە قىلىپ، خىزمەتنى ئۇزلۇكسىز ياخـ
شىلاپ، مۇلازىمەت سۇپىتىنى يۇقىرى كۇـ
تۇرۇشى، مۇمكىنچىلىكى بولغان دائىرە ئىـ
چىدە ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەلىپىنى ئىمكانقەدەر
قاندۇرۇشى، ھەقىقەتەن قىيىنچىلىق بو-
لۇپ، ۋاقتىنچە ئەملگە ئاشۇرۇش تەس بول-
غان ئەھۋالدا ئوقۇرمەنلەرگە چۇشەندۇرۇش
خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، قارشى تەرەپـ
نىڭ چۇشىنىشىنى قولغا كەلتۇرۇشى لازىم.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ كۇتۇپخانىچىلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق سانلىرى.
2. «ئۇنىۋېرسىتېت كىتاب - ئاخباراتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق سانلىرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

△ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى ئابدۇكېرىم رەھماننىڭ «ئۇيغۇر فولكلورى» ناملىق يېرىك ئەسىرى تۈركىيە تۈرك تىل، تارىخ، مەدەنىيەت جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، تۈركىيىدە رەسمىي نەشر قىلىنىدى. مەزكۇر ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىگە ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدىنمۇ مولراق فولكلور ماتېرىياللىرى كىرگۈزۈلۈپ تەھلىل قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئەسەر بېرىلگەن ماتېرىياللارنىڭ مول ۋە ھەر خىللىقى، تەھلىللەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن تۈركىيە ۋە باشقا ئەللەردىكى كەسپداشلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

△ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى مىرسۇلتان ئوسمانوپ باش مۇھەررلىكىدىكى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» يېقىندا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن رەسمىي نەشر قىلىنىدى. مەزكۇر لۇغەت بۇندىن 10 يىللار ئىلگىرى نەشر قىلىنغان «ئىملا لۇغىتى» ۋە «تەلەپپۇز لۇغىتى» گە قارىغاندا، ئىملا ۋە تەلەپپۇز ئۇلچەملەشتۈرگەن. تېخنىمۇ مۇھىمى ئىملا ئۇلچىمى بىلەن تەلەپپۇز نورمىسىنى لۇغەتكە بىللە بېرىپ، قوللانغۇچىلارغا قولايلىق يارىتقان. بۇ لۇغەت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى يازما ۋە ئاغزاكى جەھەتلەردە قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ دەستۇرى سۈپىتىدە ھۆكۈمەت، ئاخبارات، نەشرىيات، ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىنى مۇھىم قورال بىلەن تەمىن ئەتتى.

△ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى، مەشھۇر تارىخشۇناس يۈتەيشەن ئەپەندى باش مۇھەررلىكىدىكى «غەربىي يۇرت ئومۇمىي تارىخى» (西域通史) يېقىندا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدى. خەنزۇچە خەت ھېسابىدا بىر مىليون خەتتىن ئاشىدىغان بۇ يېرىك ئەسەر ئېلىمىزنىڭ غەربىي يۇرت تارىخى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان غوللۇق خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ ھەمكارلىقىدا تاماملانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا غەربىي يۇرتنىڭ خەن دەۋرىدىن يېقىنقى زامانغىچە بولغان ئارىدىكى 2000 يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق تارىخى ۋە مەدەنىيىتى مول تارىخىي ماتېرىياللار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن.

△ گېرمانىيە بېرلىن ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈرپانشۇناسلىق ئورنى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنى رەتلەش،

تەتقىق قىلىش ھۆلۇمىنىڭ مەسئۇلى، ھېرلىن ئازاد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەخرى پروفېسسورى، دوكتور پېتېر تسىمې نەشرگە تەييارلىغان «ئال-تۇن يارۇق سۈدۈر» ناملىق ئەسەر «ھېرلىن تۇرپان تېكىستلىرى» مەجمۇئەسىنىڭ 18 - تو-مى قاتاردا نەشردىن چىقتى.

ماھايانا بۇ دىنىزمىنىڭ يېرىك ئەسىرى سۇ-ۋارناپرابا ئسوتتاما سۈترا (Suvarnaprabhā sottama sūtra) ئاسىيادىكى ئەللەردە ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، VI ئەسىر دە سانسكرت تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. X ئەسىرگە كەلگەندە، مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى سىڭقۇ سەلى تۇتۇق مەزكۇر ئەسەرنى ئۇيغۇرچە-لاشتۇرۇپ چىققان. پروفېسسور پېتېر تسىمې نەشرگە تەييارلىغان مەزكۇر ئەسەردە، يادىكار-لىقنىڭ تۇرلۇك نۇسخىلىرىنى ئۇزۇن مۇددەت، ئىنچىكە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ۋەسقىنىڭ نوپۇزلۇق ترانسكرىپسىيىسى ۋە تەرجىمىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛ يادىكارلىقنىڭ پېتېر سېۋرگ نۇسخىسىدىكى كەمتۇك جايلار ھېرلىن تۇرپانشۇناسلىق ئورنىدىكى قولىيازما ئا-ساسىدا تولۇقلانغان؛ ئەسەردىكى بۇددىزم، ئۇي-غۇر مەدەنىيىتى مەسىلىلىرى ئالىمنىڭ مول فىلولوگىيە بىلىملىرى ئاساسىدا ئىلمىي، ئىن-چىكە ئىزاھلانغان؛ ئەسەر ئاخىرىغا مەزكۇر يا-دىكارلىقنىڭ 139 پارچە فاكسىملى قوشۇمچە ئورنىدا بېرىلگەن. بۇ پروفېسسور پېتېر تسې-مېنىڭ «ھېرلىن تۇرپان تېكىستلىرى» مەجمۇ-ئەسى تەركىبىدە «ۋاجراچېدىكا سۈترانىڭ ئۇي-غۇرچە نۇسخىسى» (1971)، «مانى دىنىغا ئا-ئىت ئۇيغۇرچە ۋەسقىلەر» (1975)، «بۇد-دىزم تانترى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە-سى ئۇستىدە تەتقىقات» (1976)، «ئۇيغۇرلار-نىڭ بۇددىزم مەزمۇنىدىكى باش قاپىيىلىك شە-كىللىرى» (1983) قاتارلىق تۆت پارچە يېرىك ئەسەردىن كېيىن نەشر قىلدۇرغان يەنە بىر مۇ-ھىم ئەمگىكى ھېسابلىنىدۇ.

△ ياپونىيە، موڭغۇلىيە خەلق جۇم-ھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئالىملىرى ھەم-كارلىقىدىكى «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمىي مەدەنە-يەت ئىزلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش» خەلقئارالىق تەتقىقات تېمىسى رەسمىي قولغا ئې-لىنىدى. ھازىرغا قەدەر، ئىككى دۆلەت ئالىملە-رىنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسى-دا، موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى شەھەر خارابىسى ۋە ئورخۇن يېزىقىدىكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار تەكشۈرۈلۈپ، قايتىدىن سۈرەتكە ئېلىنىپ بولدى. نۆۋەتتە ئۇلار بارلىق تۈركچە مەڭگۈ تاشلارنىڭ يېڭى، ئېنىق، مۇكەممەل ئات-لىسىنى تەييارلاشقا جىددىي تەييارلىق كۆرمەك-تە. ئەگەر بۇ ئاتلاس تاماملىنىپ نەشر قىلىنـ-سا، بۇندىن 100 يىللار ئىلگىرى مەشھۇر ئالىم ۋ. ۋ. رادلوف ۋە فىنلاندىيە ئالىملىرى تەييار-لىغان ئاتلاسلاردىن كېيىن ۋۇجۇدقا چىققان قە-دىمكى ئۇيغۇر مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنىڭ قامۇس خاراكتېرلىك مۇھىم توپلىمى بولۇپ قالغۇسى.

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

No. 2. 1997 (Total: No. 70)

Contents

On the Significance of Moral and Ideological Education in Higher Institutions ..... *Yakupjan Bawdun*

On the Significant Meaning of Spiritual Culture—Language Beauty ..... *Muhtar Abaydulla*

On Great Educator Mameteli (Tawpik) and His Charactristics in Literary Creation ..... *Yalkun Rozi*

Preliminary Research on Free Enterprise System ..... *Osman Muhammad*

Brief Exposition on Socialist Market Economy ..... *Abdugheni Obulhasan*

About Sacred Numbers Concept in Turkish Speaking Peoples' Folklore ..... *Abdukerim Rahman*

On Uighur's Historical Epic "Oghuzhan" and It's Other Variations ..... *Tursun Hoshur Edikuti*

Xinjiang — Beautiful Hometown (I Karamay City) ..... *Muhammad Osman*

About the Great Capital — Karabalghasun on Northern Prairie ..... *Mahmud Nizami*

Toward Some Problems in Toponymy ..... *Rawaydulla Hamdulla*

About Positive Role of Minority Nationalities in Ancient External Traffic of Our Country ..... *Gulnar Jumatay*

About Works of Arguement in Uighur Classic Literature ..... *Ghayratjan Osman*

Discussion on Uighur Commerce From the Point of Folklore ..... *Osman Ismayil*

On Peoples' Great Humour Master Hisam Kurban and His Humours ..... *Anwar Tajidin*

A Survey on English Studying of Minority Students ..... *Rukeya Muhammad, Dilnur Abliz, Gulmira Ablat*

On the Usage of Adverb "когда" in Russia ..... *Operd Nazarova*

About Psychological Motive of Witness ..... *Hasanjan Turdi*

On Public Relation and Its Function ..... *Halpidin Musayov*

On Coordinative Relationship Between Library and Readers ..... *Halchem Hasan*

(Translated by Abdurixit Kadir, Umarjan Kurban)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трехмесячный журнал философии-общественной науки на уйгурском языке)

№. 2, 1997 г. (общий № 70)

Содержание

Главное значение идейно-морального воспитания в вузах ..... Якупжан Бавдун

Главным содержанием духовной культуры является красота речи .....

..... Мухтар Абайдулла

Великий педагог господин Мамет Эли (Гевик) и его творческая идея .....

..... Ялкун Рузы

Первоначальное изучение о правилах свободного предприятия ..... У сман Мухаммет

Краткое обсуждение об экономике социалистического рынка .....

..... Абдугани У булхасан

Священные понятия о числах в фольклоре тюркских народов ... Абдукерим Рахман

Об уйгурской летенде "Угузхан" и ее сокровенные мысли ... Турсун У шур. Идикут

Чудесный край Синьцзянь (город Карамай) ..... Мухаммет У сман

О северных степях "Столица Карабалхасун" ..... Махмут Низам

Некоторые вопросы в изучении географических названий ..... Ревайдулла Эймудулла

О роли китайских нацменов по внешним путям сообщения ... Гульнар Джуматай

О произведениях рассуждающего стиля в уйгурской классической литературе .....

..... Гайраджан У сман

С точки зрения фольклоры рассуждать деятельность уйгурской торговли .....

..... У сман Исмаил

Народный юморист Исам Курбан и его юморы ..... Анвар Таджидин

Исследование об учебе английского языка у студентов нацменов .....

..... Рукия Мухамет. Дильнур Аблиз. Гульмира Аблет

Употребление наречия "когда" в русском языке ..... Уфира Назарова

О человеческом психическом побуждении ..... хасанжан Турди

Об Общественном отношении и его функции ..... халпидин Мусаюв

Библиотека и о ее связи с читателями ..... хасан

(Перевод: Уфира Назарова)

مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس ھوشۇر ئىسلام

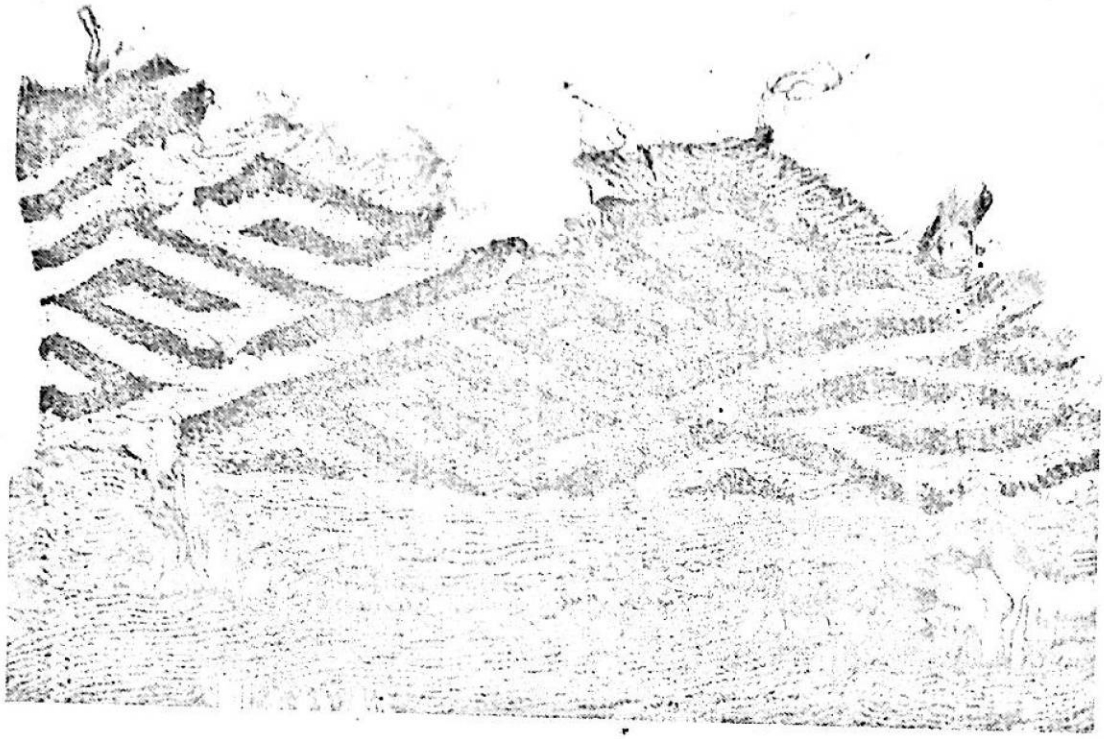
优秀专家吾守尔·斯拉木

ھوشۇر ئىسلام، ئەر، ئۇيغۇر، 1942 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چاپچال ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1964 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىزىكا فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1982 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىزىكا فاكۇلتېتى رادىئو كافېدراسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1993 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئېلېكترون ئوچۇر ئىلمى - پەن فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1994 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ھېسابلاش ماشىنىسى ئىلمى - پەن فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1985 - يىلى دوتسېنت، 1992 - يىلى پروفېسسور بولغان. 1990 - يىلدىن باشلاپ ھېسابلاش ماشىنىسى كەسپى بويىچە ماگىستر ئاسپىرانتلارنى يېتەكلىگەن. 1986 - يىلى مەملىكەت دەرجىلىك تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولغان ياش، ئوتتۇرا ياش مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىرى دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن. 1988 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس دېگەن نام بېرىلگەن. 1994 - يىلى مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر 10 مۇھاجىرنىڭ بىرى دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن. 1995 - يىلى 4 - ئايدا مەملىكەت بويىچە ئىلغار خىزمەتچى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1991 - ، 1995 - يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مۇتەخەسسىسلەر مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو خەنزۇ تىلى ئوچۇر جەمئىيىتىنىڭ كېڭەش ئەزاسى، شىنجاڭ ئېلېكترون جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن كېڭەش ئەزاسى، شىنجاڭ كومپيۇتېر ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن كېڭەش ئەزاسى بولغان. 1990 - يىلدىن بۇيان، مەملىكەتلىك 863 پىلانى ئەقلىي ئىقتىدارغا ئىگە ماشىنىسىنىڭ ئاساسىي تۈرىگە يېتەكچىلىك قىلدى ۋە تاماملىدى. 1984 - يىلدىن بۇيان مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 7 - بەشىللىق، 8 - بەشىللىق ئوتكەلگە ھۆجۇم قىلىش تۈرىدىن جەمئىي توققۇزى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى تۆت تۈر خەلقئارالىق ئىلغار سەۋىيىگە، ئىككى تۈر مەملىكەت بويىچە ئىلغار سەۋىيىگە يەتتى، بىر تۈر مەملىكەتلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىيات 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، بىر تۈر مەملىكەتلىك ھېسابلاش ماشىنىسىنى ئىشلىتىش نەتىجىلىرى كۆرگەزمىسى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، ئىككى تۈر ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا تەرەققىيات 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشىپ، ئېلىمىزنىڭ ھېسابلاش ماشىنىسىدا ئۇچۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرى ئوچۇن يېڭى تېخنىكا ۋە زېمىن ھازىرلاپ بەردى، بولۇپمۇ تاۋۇشنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان مۇكەممەل، كۆپ تىللىق مەشغۇلات سىستېمىسى ھەم ئەملىي ئىشلىتىشكە بولىدىغان يۇمشاق دېتاللار، بەت ياساپ بېسىش قاتارلىق تەرەپلەردە بىر قاتار نەزەرىيىۋى ۋە تېخنىكىلىق قىيىن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، يېڭى تېخنىكا، ئۇسۇل ۋە يېڭى مەھسۇلاتلارنى كۆپلەپ تەتقىق قىلىپ چىقىپ، ئېلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى ئوچۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىش، ئىشخانىلارنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش، ئېلېكترونلۇق مەتبەئە ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشۇپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا زور تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەلقئارالىق يەتتە قېتىملىق ئىلمىي يىغىنغا قاتناشتى ھەم ماقالە ئوقۇدى. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا 30 پارچە ماقالە ئېلان قىلدى. ئوقۇتۇش ۋە پەن - تەتقىقاتقا دائىر ئوچ پارچە كىتاب يازدى، بەش پارچە كىتاب تەرجىمە قىلدى. ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە - ئىنگلىزچە ئېلېكترون لۇغىتىنى تۈزدى. 1991 - يىلى كانادا «ئالبېرتا» ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىر يىلدەك تۇرۇپ ئوقۇغۇندى ھەم تەتقىقاتقا قاتناشتى. 1995 - يىلى مەملىكەتلىك گۇۋاھنامە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1996 - يىلى دۆلەت 8 - بەش يىللىق يۇقىرى پەن - تېخنىكا تەتقىقاتى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، 1992 - ، 1994 - ، 1995 - يىللىرى ISO خەلقئارالىق يىغىنىغا قاتناشتى ھەمدە ئۇيغۇرچە، قازاقچە، قىرغىزچە كۆپ سەككىز خانىلىق ئوچۇرنى بىر تەرەپ قىلىش خەلقئارالىق ئۆلچەم تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ھەمدە خەلقئارالىق ISO تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى. ئوقۇتۇشتا مىكرو كومپيوتېر پرىنسىپى، تاۋۇش سىگنالىنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئاسپىرانتلارغا ۋە تولۇق كورس ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوتتۇلىدىغان يەتتە خىل دەرسنى ئېچىپ، مىكرو تېپلىق كومپيوتېر بۆلۈمى، ئوچۇر تەتقىقات بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، ئېلېكترونلۇق ئوچۇر، ھېسابلاش ماشىنىسى كەسپى ھەمدە پەن فۇرۇلۇشى، شۇنداقلا تەرەققىياتى ئوچۇن ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى. بۇ جەريانداء، باش شۇجى جياڭ زېمىن ۋە لى پېڭ زوڭلى قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ 2، 3 قېتىملىق قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى.

主　编：热西·买合木提江
本期责任编辑：吐尔逊·吾守尔

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

رومبا شەكىللىك گۈل نۇسخا چۈشۈرۈلگەن رەڭدار يۈك توقۇلما
(1985 - يىلى چەرچەن ناھىيىسىدىكى «زامۇنلۇق قەبرىلىرى» دىن قېزىۋېلىنغان. دەۋرى: بۈندىن 3000 يىل بۇرۇن)

新疆大学学报

（哲学社会科学维吾尔文版）
（季刊）
（1980 年创刊）
第 18 卷第 2 期 1997 年 6 月

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى
(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
(پەسىللىك ژۇرنال)
نەشر قىلىنغان يىلى: 1980 - يىلى
1997 - يىللىق 2 - سان (18 - يىلى نەشرى)

主办单位：新疆大学（乌鲁木齐胜利路 14 号）
编辑出版：新疆大学学报编辑部
印　刷：新疆大学印刷厂
国内发行：乌鲁木齐邮政局
国际标准刊号：ISSN 1005-5878
国内统一刊号：CN 65-1035/C
邮政编码：830046

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - تورۇ)
نەشر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1035/C
پوچتا نومۇرى: 830046

定价：3.00 元　　باھاسى: 3.00 يۈەن　　ۋەكالەت نومۇرى: 58-13　国内代号：